Volume XI 1953-'54 Parts I & 2

ANNALS

OF

ORIENTAL RESEARCH

UNIVERSITY OF MADRAS

1954

NOTICE

Subscriptions, books for review, exchange, and correspondence regarding all matters may be addressed to

M. MARIAPPA BHAT
Editor.

UNIVERSITY BUILDINGS,
MADRAS—5.

Volume XI 1953-'54 Parts 1 & 2

ANNALS

OF

ORIENTAL RESEARCH

UNIVERSITY OF MADRAS

Editor-in-chief

SRI M. MARIAPPA BHAT

Editorial Board

SRI R. P. SETHU PILLAI | DR. S. K. NAYAR

SRI N. VENKATA RAO | DR. V. RAGHAVAN

SRI S. SHANKAR RAJU NAIDU

1954

Annals of Oriental Research

EDITORIAL BOARD

SRI M MARIAPPA BHAT (EDITOR-IN-CHIEF)	Head of the Dept.	of Kannada
SRI R. P. SETHU PILLAI	,,	Tamil
SRI N. VENKATA RAO	,,	Telugu
DR. S. K. NAYAR	,,	Malayalam
DR. V. RAGHAVAN	,,	Sanskrit
SRI S. SHANKAR RAJU NAIDU	,,	Hindi

Published by the University of Madras

Twice a year

Annual Subscription: Rs. Four

THE NURI PRESS LTD, ROYAPURAM MADRAS.

CONTENTS

TAMIL

PAGES

Right versus Might 1–6

By R. P. Sethu Pillai.

Education in the Caṅkam Age 1–5

By M. A. Dorai Rangaswamy.

TELUGU

Dissertation on the Telugu Langauge by Ellis–(1816) 1–6

By N. Venkata Rao. 1–8

Jana Samanyamu—Bhashavangmayamulu 1–26

By S. Ramakrishna Sastry.

KANNADA

Kannada Literature and the Ratta Kings 1–9

By M. Govinda Rao.

MALAYALAM

Another Nalacaritam Attakkatha 1–5

By Dr. S. K. Nayar. 1–52

SANSKRIT

Nyaya Dipavali 1–20

By S. Subramania Sastry.

HINDI

Treatment of Love by Tiruvalluvar and Bihari Lal 1–33

By S. Shànkar Ràju Naidu.

ARABIC, PERSIAN, AND URDU

Persian 1–4

Fatah Nama-i-Mahmood Shahi

By A. S. Usha 1–31

Urdu

Baqir Agah

By Muhammad Yousuf Koken 1–32

LIST OF EXCHANGES

1. *Prabuddha Karnataka, Mysore (Kannada)*
2. *Visvabharati Quartely, Santiniketan, Bengal*
3. *Tamil Pozhil (Tamil)*
4. *The Nagari Pracharani Sabha, Benares (Hindi)*
5. *The Indian Culture, Calcutta*
6. *The Indian Historical Quartely, Calcutta*
7. *The Journal of the Mythic Society, Bangalore*
8. *Sri Venkateshwara Oriental Institute, Tirupathi,*
9. *The S. P. Traimasikam (Malayalam)*
10. *Epigraphia Indica*
11. *Journal of the Oriental Insititute, Baroda*
12. *Andhra Sahitya Parishat Patrika (Telugu)*
13. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute' Poona*
14. *Kannada Sahitya Parishat Patrika*
15. *Journal of Oriental Research, Madras*
16. *Bulletin of the Govt. Oriental Mss. Library, Madras*
17. *The Journal of the Uttar Pradesh Historical Society, Lucknow*
18. *Half-yearly Journal of the Mysore University, Mysore*
19. *Journal of the University of Gauhati, Gauhati*
20. *Journal of the Madras University, Madras*
21. *Journal of the Osmania University, Hyderabad (Deccan)*

RIGHT VERSUS MIGHT

BY

R. P. Sethu Pillai, Professor of Tamil

The king and the state formed a unitary concept in the political thought of ancient Tamil India. The king was the soul of the state. His power was in theory unlimited. He was assisted in the governance of the country by a body of ministers who held office during his pleasure. However, the dangers of unrestrained autocracy were clearly realised by the constitutional pandits of old, and hence great stress was laid on the choice of proper ministers. The qualifications for the ministerial office and the duties and responsibilities pertaining to it are laid down in the chapters relating to politics in Tirukkural.[1] Clear comprehension and courage of conviction are among the most essential requisites of a competent minister.[2] A wise minister examines the pros and cons of every question in the light of reason and truth and tenders his considered opinions in the form of advice. The advice so tendered may conflict with the cherished wishes of the king and even excite his indignation. A capable minister will act with courage and caution in such circumstances and try to avert a crisis A minister defending a righteous cause in the teeth of royal opposition without fear of consequences is hailed by the poet as a " Warrior of Truth."

[3]The kings of Kosala, says Kamban, were assisted by a council of ministers, good and true. They had an accurate knowledge of the past and the present and were capable of foretelling the course of future events in the light of that knowledge. They never swerved from the path of

---

1. Amaicciyal chapters - 64 to 73.
2. தெரிதலும் தேர்ந்து செயலும் ஒருதலையாச்
   சொல்லலும் வல்லது அமைச்சு
3. Ayothya Kandam - Manthirappadalam 4 to 11.
   Sundara Kandam—Ninthanaip Padalam 59.

rectitude or indulged in equivocation. In the king's court they urged their point with due respect and profound sincerity. If arguments failed to carry conviction and excited royal indignation, the ministers acted with courage and forbearance. They never gave up a righteous cause for fear of royal displeasure. They stuck to their guns like true soldiers. It is significant that the very name of the prime minister of Kosala-Sumantiran-signifies a man of sapient counsel. Dasaratha who was counselled by such undaunted warriors of truth was proud to proclaim at the conclusion of his long tenure of office that the wise counsel tendered by his ministers was responsible for the good governance of the country.

A different type of monarchy existed in Lanka. Just as the rule of the law prevailed in Kosala, the rule of force reigned supreme in Lanka. The king who ruled over the militaristic state of Lanka was the embodiment of physical force. The mighty arm of the military state was extended in all directions in pursuance of a policy of aggression and conquest and military glory was the highest ideal of the flower of the youth. 'There were none in Lanka' says Kamban, 'who had not the heroic anklet on their legs, deadly weapons in their hands and martial fire in their eyes.' The complexion of the ministry in such a militaristic state was in sharp contrast to that of Kosala. As the mighty ruler of Lanka was impatient and intolerant of opposition the will of the king was reflected in the advice tendered by the ministers. Slave mentality was so assiduously cultivated that the ministers 'thought even as the king thought.' In short, the ministers of Ravana never advised; they only acquiesced. The conspicuous absence of good and righteous counsel in the court of Lanka has been forcibly brought out by Kamban in the words of Sita addressed to Ravana:

"Even the biting serpent will listen to words of wisdom; Alas! In thy state there is none to guide thee,

intoxicated with power, along the path of virtue by dinning into thine years words of reason and truth. Such of them that are, think like you and dig your grave. Cans't thou escape a terrible doom ?"

It may be noted that Sita deplores the absence of wise and courageous counsel which is the sustaining power of a state.

How true this is of the ministers like Mahodaran, Vacciratantan and others, whose formidable names conjure before our mind's eye a vision not of profoundity of knowledge or political sagacity but of ferocity and physical rotundity! They invariably fell in line with their dictatorial master and if possible, excited him by their firy eloquence. Thus the council of Ravana was a forum where he could think aloud his thoughts and receive the plaudits of his suppliant courtiers who by courtesy were called ministers. There were, however, two honourable exceptions Vibhishana and Kumbakarana were far-seeing statesmen and more than once warned their royal brother of the dire consequences of his unrighteous acts. The former deemed it his duty to strike a note of warning although he was aware of the terrific consequences to himself of a dissent. [1]The great Ravana summoned his councillors immediately after the partial destruction of Lanka, 'the city of Palaces' by the monkey ambassador of the enemy and brought home to them in angry words his sense of humiliation at the mischievous acts of the monkey. As soon as the monarch had finished, the ministers one after another rose and urged the king to carry fire and sword into the enemy's camp before he found time to cross the waters. Ravana was listening to their sound and fury with ravished ears. Vibhisana was convinced that his great brother was heading to a disaster

1. Yudda-Kandam—Manthira-p-Padalam, 12 to 14.

and wished to raise his voice in dissent. He adressed the mighty monarch in words of great humility and affection. [1]"Thou art my father, mother and brother: and thou art everything to me. I am stricken with grief that thou art fast losing thy proud and exalted eminence. Hence I have mustered courage to speak. I beseech thee to bear with me till I finish and then rebuke." He then explained how the forces of evil that Ravana had raised had begun to recoil on him and cited as an instance the fall of the invincible Iranya, the force of evil. For these words of high treason, Vibhishana was banished. There was another person in the court of Ravana who did not see eye to eye with him in his unrighteous acts. Kumbakarna smitten with a curse to waste half of his life-time in sleep advised the king to surrender Sita and avert an unholy war. When he found that his royal brother was impervious to the voice of reasan, he was prompted by a high sense of gratitude to die for a bad cause in fraternal company.

Though the prince of Kosala was second to none in military prowess he was reluctant to resort to force except in cases of compelling necessity. His might was tempered with mercy. Although he was aware that Ravana had committed an act repugnant to all recognised codes of public and private morality he desired to aviod the horrors of war by giving the offender a chance of righting his wrongs. He sought the advice of his friends. The king of the vanaras and the king-designate of Lanka concurred with his view; but Lakshmana could not reconcile himself to this act of unmerited clemency. [2]In a pathetic speech, he recounted the atrocities committed by the arrogant king of Lanka and prayed that such a public enemy should be extirpated with the greatest expedition. This heroic speech elicited a characteristic reply from Rama.

1. Ibid: 73, 74.

2. Angatan tootu Padalam 4 - 6.

[1], 'Victory", he said, "attends the arm that tempers might with forbearance."

The prince of Kosala spurned the time-honoured saying 'everything is fair in love and war.' The citizens of Lanka were fore-warned by Rama's ambassador, Angathan of the impending destruction of the city by the fiery arrows of his Lord and the weaker folk were bidden to leave the limits of the city. On the first day of the encounter, Rama stood in front of his mighty foe, whose vast army was killed and whose pride was shattered. The chivalrous warrior was loath to bend his bow at a foeman bereft of arms. [2]He gave him leave to return to his citadel, mobilise his forces and meet him on the next day in battle array. This act of justice has called forth the generous praise of the poet who hails him as the finest flower of chivalry.

The brother of Rama, Bharatha, was the soul of honour. His spotless life elicited the admiration of friends and foes alike. His was a life of absolute dedication to the ideal of immaculate justice. The news of the banishment of Rama came to him like a bolt from the blue. He bitterly hated his mother who was responsible for the disgraceful act. After a futile attempt to induce his royal brother to return to his kingdom, he kept watch and ward from a suburb of the capital city, straining his tearful eyes southward and cursing the weary foot of time. This self-imposed asceticism elicited the adoration of the unsophisticated Kuha, and the pathetic praise of Kausalya. The queen mother was so greatly moved by the unfliching devotion of Bharatha to the ideal of justice and self-sacrifice that she pathetically procalimed that a hunderd-thousand Ramas were not equal to the gracious Bharatha.

1. Ibid 8.
2. Muthal por Padalam 256.

While fair deal and justice were the guiding principles of the prince of Kosala, pride and prestige regulated the conduct of the king of Lanka. Before the commencement of hostilities, Ravana had banked on the invincibility of his arms and underrated the strength of the invading forces. But during the progress of the war, he was constrained to realise the matchless might and superhuman energy of the princes of Kosala This impression was confirmed by the words of his undaunted son, Indrajit, whose peerless prowess was the palladium of the State. After a futile bid for victory with the most terrific weapon in his armoury, he returned to the court of his great father with bleeding wounds and implored him to save the great kingdom by surrendering Sita. When the best and last of his warriors uttered these words, Ravana was beside himself with rage. His royal pride was wounded. Annihilation was preferable to such a humiliation.[1] "I would rather surrender my life than surrender Sita", he thundered and upbraided his son for cowardice in asking him to retrace his steps. Autocracy did not hesitate to sacrifice right and justice at the alter of pride and prestige.

It is thus clear that the basic principles of the rival states of Kosala and Lanka were altogether different. The former was founded on the bed-rock of justice and the latter was based on physical force and violence. "The tree of knowledge" says Kamban, "filled the air of Kosala with the sacred fragrance of blooming Dharama." On the other hand, war was sweeter than wine to the citizens of the military state of Lanka. Thus, in the Ramayana, the eternal conflict between righteousness and injustice, between soul force and brute force is depicted, and the victory of Rama is the triumph of right and justice.

1. Indrajitu Vatai—9.

EDUCATION IN THE CAṄKAM AGE

BY

M. A. DORAI RANGASWAMY

In the modern world we have the Universities for higher learning. The High Schools are no longer under the shadow of these Universities; they are a self contained unity preparing the students for life. The Primary and Elementary Schools are preparatory to the High Schools though they have to provide for completing and perfecting whatever education those unfortunate children, who could not proceed further, are able to get. Our Age which has been called the Age of Children gives pre-school education as well. The Nursery Schools, Kindergartens and Montessori Institutions educate children from the third year of their life The Industrial Civilisation giving rise to proletariate parents, both father and mother working in the factories from morning till evening with no time to attend to their children, has also given rise to creches where alone their tiny babies from the 2nd month of their existence can be brought up when the mothers go to earn their livelihood.

It is not possible to have such graphic pictures as those of the Educational Institutions of the ancient Tamil Land. But the modern educational back ground described above makes certain names of the Caṅkam Age pregnant with meaning. *Āciriyar* means a teacher; it was a title assumed and recognized by the Caṅkam Poets. *Āciriyaṉ Peruṅkaṇṇaṉ* was a famous poet of that age. The word Āciriyaṉ may mean an author also. *Ācāṉ* is a more proper Tamil form and it occurs in the names of poets of that age, viz., Mukkal Ācāṉ Nalveḷḷaiyār and Maturai Vēḷ Ācāṉ. Āciriyaṉ however is very high sounding and is generally used with reference to great men.

There are a few other names which are very interesting from our present point of view: One is Pālāciriyan. There are at least three of that name: Maturai-p-pālāciriyar Centankorranār, Maturai-p-pālāciriyar Nrrāmanār, Maturai-p-pālāciriyar Nappālanār, all belonging to Maturai, the seat of Tamil Caṅkam. There is another name Iḷampālāciriyan. This gives a clue for interpreting these names. Pālāciriyar is really the teacher of children or Bālās. Iḷampālāciriyar will then mean the teacher of the younger children or infants. The names reveal the existence of a family of teachers, specializing in child-education. One Pālāciriyar was Cēntan Korran, i. e , Korran, the son of Cēntan. One Iḷampālāciriyan was Cēntan Kūttan, i. e., Kūttan, the son of Cēntan. People who became great had the prefix 'Na' or 'Nal' added to their names and there is one Narcēntanār in the list of Caṅkam poets. Could he have been the father of the two Pālāciriyars? Perhaps he was! There were two other great men who specialized in child educution and they had earned this prefix of great–Maturai-p-pālāciriyar Nappālanār, Maturai-p-pālāciriyar Narrāmanār. This shows the teacher of the children were considered to be as important as other great men in other walks of life. If this interpretation is correct, this gives us a successive gradation of teachers–not from the point of their individual greatness but from the point of view of the age of the children they taught: Iḷampālāciriyar, Pālāciriyar, Ācān, Āciriyan and Pērāciriyan: Teachers of the Kindergarten, Teachers of the Primary Schools, Teachers of High Schools and Classes, and Professors.

We must hasten to add that we may be reading too much in those names inasmuch as the Tamil name which we have interpreted as referring to a separate class of teachers of infants may also mean nothing more than a junior teacher of children or a younger brother of another teacher of children.

Maturai-p-pālāciriyan̲ Cēntan̲ Kor̲r̲an̲ār, Maturai Iḷampālāciriyan̲ Cēntan̲ Kūttan̲ār are the names. It is for consideration whether their proper names may not be the same–Kor̲r̲an̲ār or Kūttan̲ār. Their father's name is Cēntan̲. If this were so and if both of them were teachers of children, they had to be distinguished as the junior and the senior. The name of the senior is left as it is, and the name of the younger one is distinguished by the addition of the prefix 'Iḷam' or junior: See Peruvaḻuti and Iḷamperuvaḻuti. The name of Tirukkur̲al 'Muppāl' may suggest that Pālāciriyar may mean the teacher of one of the three Purușārtas or even the teacher of Kur̲aḷ. But such an interpretation raises various questions relating to the age of Kuraḷ and the possibility of such specializtions in the Tamil Country, which we cannot here enter into. Muttamil Ācān̲ is the title of Cāttan̲ār, the author of Maṇimēkalai and this title presisted in later ages as is evidenced by the inscriptions. This title means the Teacher or Master of all the three Tamils–Literature, Music and Dance, perhaps as distinguished from the Masters of music or literature or dance alone–a specialization fortunately known to us through Cilappatikāram. There were probably other kinds of teachers like those specializing in the Vēḷvi, Sacrifice, as is made clear by the name Maturai Vēḷ Ācān̲ where the word 'Vēḷ' if it does not refer to the Vēḷir family must mean the Sacrifice and true to our interpretation, this poet was probably a Brahmin, singing the praises of a Brahmin envoy bringing about peace between two warring chieftains (Puranān̲ūr̲u 305).

But none can dispute the fact, child education, whether there was a further specialization or not, had a distinct place in the Caṅkam scheme of things. There were teachers of adolescents and grown up children: the Ācāns. Education did not stop with the school. Adults continued to study under great masters–Āciriyar and the leaders of them were known as Pērāciriyar. Education as

Tiruvaḷḷuvar asserts is a life-long process (Eṉ oruvaṉ cāntūṇaiyum kallātavāṟu?-397) a startling statement which we understand only now in terms of the new education of the modern age.

Kaṇakkāyaṉār is another interesting name. It is according to the commentary on Iṟaiyaṉār Akapporuḷ, the name of the father of the great Caṅkam poet Nakkīrar, Maturai-k-kaṇakkāyaṉār makaṉār Nakkīraṉār of Tirumurukāṟṟuppaṭai fame. There is another name occurring among the Caṅkam poets, Kaṇakkāyaṉ Tattaṉār and one wonders whether this was the father of Nakkīrar. There is also another name-Maturai-k-Kaṇakkāyanār which may be the father of Nakkīrar. Āyam means an intimate group of colleagues. Kaṇakku is the alphabet which was known in Tamil as Neṭuṅkaṇakku. The group of children learning the alphabet is Kaṇakkāyam and their teacher is Kaṇakkāyaṉār. One may try to minimize the importance of this grade of education by laying the emphasis on Kaṇakku and condemning this as a lifeless routine drill. But the word Āyam as a playful group shows that the ancient Tamils have not forgotten the human aspect of education which is emphasized by the modern play-way method. The teaching of the alphabet assumed in Tamil schools the form of correlative sense-training through touch, sight and hearing–something akin to what Dr. Montessori has adopted as her system of teaching the alphabet. This plea does not mean that all modern ideas as such has been already in vogue in the Caṅkam age. Kaṇakkāyam may mean also a group specializing in Mathematics and Kaṇakkāyaṉār then will be a Professor of Mathematics, if there were such specializations in that age.

There is one more word of great significance–Kulapati. There was in Tindivanam, one great poet of eminence who had won the prefix 'Na'–the Great–Kiṭaṅkil Kulapati

Nakkaṇṇaṉār. Kulapati is a word known to Indian scholars for a long time. It means a scholar who fed a number of children–we need not emphasize the number therein–and taught them. Kulapati is therefore the munificent educationist who establishes a free residential school and runs it as its Principal and Guru. The feeding of children always appealed to the Tamilian mind. One poet in Puranāṉūṟu is fortunate enough to be blessed with the beautiful sight of the tiny ants marching in line carrying their white eggs and to be reminded of the children marching in line carrying the white balls of rice distributed to them. In the months of November–December, temples, even to–day, celebrate the Mēdhajanana ceremony, the ceremony of the *birth of intellect or the ceremony* inspiring intellect by distributing curd–rice to the children and this ceremony is therefore as old as Puranāṉūṟu of the Caṅkam age.

These are but mere names–Pālāciriyar, Iḷampālāciriyar, Ācāṉ, Āciriyaṉ, Pērāciryaṉ and Kulapati. But can we say, "What is there in a name?" Fortunately for us they have been preserved for us all through the centuries in spite of the ravages of floods, fire, insects, ignorance and superstitions. They give us a picture of infants receiving education through playing about in intimate groups and learning the alphabet as a correlated training of senses, passing on to children centres, moving on if fortunate enough from residential schools and reading in the colleges of Teachers and great Professors of renown, studying if possible all through their life under the feet of such leaders immersed in the Arts and Literature, in the three kinds of Tamil, Literature, Music and Dance, of specializing in any of them or perhaps in study of Mathematics or of Puruṣārta.

DISSERTATION ON THE TELUGU LANGUAGE

BY ELLIS—(1816)

N. VENKATA RAO M.A.

In investigating the history of Telugu linguistics, the first name that flashes on our mind is that of Francis Whyte Ellis. (1780–1819) He may be rightly termed as the father of Dravidian Philology in general and Telugu in particular, as he is the first European scholar, who discovered and declared that "neither the Tamil, the Telugu nor any of their cognate dialects are derivations from the Sanscrit; that the latter, however it may contribute to their polish, is not necessary for its existence; and thatthey form a distinct family of languages with which the Sanscrit has, in later times especially intermixed but with which it has no radical connection."

This momentus observation made before 1816 laid the foundation regarding the science of comparative philology in South Indian languages, and this enabled Dr. Caldwell to work upon this aspect, and to produce the monumental work, '[1]A Comparative Grammar of Dravidian Languages' in 1857 and again in 1875, which is today considered as the basis of Dravidian linguistic science. Dr. Caldwell was only five years old, (b. 1814), when Ellis died, (1819).

The importance of the work of Ellis, and his place in the realm of Dravidian Philology may be gauged from the following remarks of Dr. Burnell, the author of South Indian Paleography.

In a note affixed to Ellis' essay on Malayalam language, Dr. Burnell says:

1. The terun Comparative Grammar is first found iu Fridrich Schlegels' essay Ueber die sprache und weishieetder Indter (1808) Oertel: Lecturers on the study of the languagei Page 35.

"The above dissertation is of remarkable historical interest, for taken with the essay on Telugu, it proves that before 1816, Mr. Ellis had already forseen the possibility of Comparative Philology not only as regards the so called Aryan tongues, but also in respect of the Dravidian. Now it was not till 1816, (so Brunet says, and I must take his assertion for I cannot refer to the original that [2]Bopp published his conjugation system which was the beginning of Comparative Philology in Europe. Ellis could (considering the means of intercourse in those days) hardly have seen or heard of this work at all for he died early in 1819. He must then in future considered, as one of the originators of one of the most remarkable advances in science in this century. His unfortunate end–he was poisoned by accident–prevented his doing much,for he was only forty when he died, but he cannot be robbed off his due fame by the success of others more lucky than he was" (Indian Antiquary Vo. VII 1878 page 287).

Though Dr. Caldwell and C. P Brown made casual references to Ellis, his many-sided scholarship, his originality as a philologist and his attainments are not known to scholars. The most distinguishing feature of his scholarship is that he is an Oriental Scholar, with a thorough knowledge of Dravidian languages and a Dravidian Scholar with an accomplished scholarship in Sanskrit.

The following are the particulars of the life of this great scholar.

He was born in the year 1780, (the exact date of birth not known) and arriving in India as a young civilian in 1796, he early devoted himself to the study of languages, history and antiquities of the land in which his lot was cast. In 1806 he was appointed Judge of the Zilla of Masulipatam and in 1809 he was appointed as Collector of Land Customs in the Madras Presidency. In 1810, he

2. The first volume of Bopp's work appeared in 1833. Ibid page 37.

became the Collector of Madras. For upwards of twenty years, he devoted all his spare time to the cultivation of Sanskrit and the various dialects peculiar to southern India. He, besides his duties as a civilian, is connected with the college of Fort st. George, and he became the Head of the Board of Superintendence of the college in 1816. Having determined to publish nothing until he had exhausted every available source of information, he had amassed a vast amount of material, the elaboration of which would have shed a flood of light on the still obscure history of that region and likewise anticipated much of the knowledge of its philology and literature which recent researches have brought to light. When his task was almost completed, he undertook a journey to Madura, the Athens of the South, for the elucidation of some minor details, and resided for some time with Mr. Rous Petre, the Collector of the District. During a short excursion to Ramnad in the same province, he accidentally swallowed some poison and died on March 10th 1819. None was at hand who understood or cared for his pursuit. His ordinary tangible property was sold at Madura and Madras under instructions from the Administrator-General, but all his papers were lost or destroyed.[3]

The Madras Literary Society thus alludes to the sad event, in recording the loss of "several of its most able contributors, among whom stood prominent for indefatigable and successful research into the languages, history and learning of Southern India, for extensive knowledge ancient and modern, Oriental and European, for accurate judgment and elegant taste Francis Whyte Ellis.

This distinguished scholar carried to his early tomb, the stores he had accumulated; for he has resolved his life to investigation until the age of forty, and before that time to prepare nothing for communication to the world.

3. It used to be currently reported that they served Mr. Petre's cook for months to kindle his fire and single fowls !—Walter Elliot-Athenoeum-Indian Antiquary" Correspondence and Miscellanea Voll. IV July 1875-pp. 219-221.

Scarcely had he completed the prescribed period of investigation, when death, with awful suddenness deprived the world of the benefit of his labours.

But such a man, as Elliot puts it "could not pass away without leaving some traces of attainment so highly esteemed by his contemporaries."

Since Ellis died just at the time of consolidating his labours, he left us a series of disquisitions and dissertations on Oriental studies and South Indian languages. The following are some of the works of Eillis which have come down to us.

SERIES OF DISQUISITIONS ON HINDU LAW

These consist of three lectures and a note of some length in anwer to the observations upon the Hindu laws in the fourth chapter of the second book of Mills History of British India, The first lecture treated chiefly of the law books of the Hindus, and the other two regarding the laws and their interpretations. They filled 500 folio pages, and are not published.

The first lecture attracted the attention of scholars even though they are in manuscript. The first article in the transactions of the Literary Society, is a paper by Sir Charles Grey afterwards Chief Justice of Bengal based on the above series of disquisitions which Mr. Ellis had read at the meeting of the Society. In introducting it, Sir Charles observes, "I have endeavoured to give the substance of the first lecture. The subject has been treated of by Sir William Jones and by Mr. Cole Brooke and by Mr. Ward, but by none of them as it seems to me so perspicuously as by Mr. Ellis."

2. REPLIES TO SEVENTEEN QUESTIONS RELATING TO MIRASI RIGHTS

The Madras Government in 1812, circulated a series of questions to officers in charge of districts requiring them

to report fully on the incidents of the tenure known as Mirasi. Although Mr. Ellis was then the Collector of the Presidency only, which afforded little scope for such enquiries, his answers were so full, exact and so copiously illustrated by references to the ancient literature and history of the country, that the Government ordered them to be printed in 1818.* This continues to this day to be the standard authority on the subject.

3. TRANSLATION OF KURAL

Ellis was the first European scholar to translate Kural into English. A metrical version is given of each couplet followed by a critical analysis of the text and the subject matter is then illustrated by numerous quotations from the best native writers interspersed with valuable notes and disquisitions on the mythology, philosophical systems and secterial tenents of the people. Eighteen chapters of the [4]first book were finished and thirteen of them were printed filling 304 quarto pages without title or date.

4. ESSAYS OR DISSERTATIONS ON SOUTH INDIAN LANGUAGES

Ellis wrote philological dissertations in the form of essays on Tamil, Telugu, Malayalam and perhaps on Canarese ? (Kannada), for the use of the students of the College at Fort St. George. Particulars of these are given below. These are the earliest documents on the subject.

(i) *Essay on Tamil Language*: This essay is not available. Elliot, so far back as 1875, says, that he has never seen a copy of this essay, but in 1878 he wrote that the above dissertation is not available, a rough copy of a treatise on Tamil Prosody probahly connected with the

---

This contaies 65 pages, wsth two'appendices of pp, 85 to 31

* This observation made in 1878 shows that the work of Ellis is the first treatise in English on Tamil Prosody.

4. This work is now being reprinted by tne University of Madras.

above essay was found among the 'fragmenta disjecta' of Ellis, Papers. It is abounding in extracts from the Southern Poets, and Elliot states, it occupies 100 pages of foolscap paper, and a distinguished Tamil scholar stated that it would be very useful if published, as there is no separate English work on Tamil Prosody.

(ii) *Essay on Malayalam Language:* This essay is referred to by Elliot and was printed in the Indian Antiquary, November 1878 (pages 275-287) Vol. VII by Elliot.

5. DISSERTATION ON THE TELUGU LANGUAGE

Happily, the dissertation of Mr. Ellis on Telugu Language, the first philological treatise relating to Telugu, was preserved and printed by Mr. A. D. Campbell in his Telugu Grammar about 1816 with the author's permission. It is styled as a note to the introduction.

This valuable document though printed was not available to scholars. Even in 1878, Elliot wrote, while publishing the essay on Malayalam literature, that the Telugu grammar is so rarely met with that it is worthy of consideration whether the third essay may not be reprinted also.

Since no Telugu scholar working on Dravidian linguistics has noticed this original work, I am reprinting the work, with notes and references. It occupies 31 pages in Campbell's grammar and was referred to by C. P. Brown in his note to Dhatumala.

OTHER ARTICLES

On the Discovery of a modern imitation of the Vedas:–This article was published in Asiatic Researches Vol. XIV pp. 1. *Jewish Copper Plates of Cochin*:–Ellis translation of the above copper plates were published in Vol. XIII part II of the Madras Literary Society Journal.

DISSERTATION ON THE TELUGU LANGUAGE

The real affiliation of the Telugu language appears not to have been known to any writer, by whom the subject has been noticed. Dr. Carey in the preface to his Sanscrit Grammar says—"The Hindoostanee and the Tamil, with the languages of Gujarat and Malayala, are evidently derived from the Sanscrit, but the two former are greatly mixed with foreign words. The Bengalee, Orissa, Maratta, Kurnata, and Telinga languages are almost wholly composed of Sanscrit words" In the preface to a Grammar of the Telugu lately published by him he, also, says–"The languages of India are principally derived from the Sanscrit": &c. "The structure of most of the languages in the middle and north of India, is generally the same, the chief difference in them lies in the termination of the nouns and verbs, and in those deviations from Sanscrit orthography which custom has gradually established in the countries where they are spoken. The languages of the south of India, i.e. The Telinga, Karnatic, Tamil, Malayala, and Cingalese, while they have the same origin with those of the north, differ greatly from them in other respects: and especially in having a large proportion of words, the origin of which is unascertained". To this testimony Dr. Wilkins adds the weight of his authority, when he says in the preface to his Grammar of the Sanscrit–the Tamil, Telugu, the Carnatic, the Malabar, together with that" (the idiom). "of the Marratta states and of Gujarat so abound with Sanscrit, that scarcely a sentence can be expressed in either of them without it's assistance".—Mr. Colebrooke, also, in his dissertation on the Sanscrit and Pracrit languages in the 7th Volume of the Asiatick Researches, though he has not given so decided an opinion, yet, by including these under the general term Pracrit, appropriate only to dialects of Sanscrit derivation and construction, and by

Telugu	Cannada	Tamil
	Accarey to feed affection for, love. This root, in Telugu accara and in Tamil accerci, is ured as an a noun, only in these languages.	
Accalu to contractthe abdoninal muscels.	Accalu as in Telugu.	
This root is never used without the formative syllable 'instn' in Telugu; 'esw' in Can, which gives anactive sense to primitive roots and a easual sense to the derivative themes of verbs.		
Aggalu to separate.	Agalu as in Telugu-also to become extended-to entend-lament.	Agal as in Telugu also to keep at a distance-pass beyond.
		Agavu to call, play.
	Agalin to dig.	Agazh as in cannada. in which language the Tamil 'Zh is usally converted in ' l.
	Agey to be afraid-be pleased.	Agei to beat-cut-break in two.
Aggalu to become insufferable-be excessive.		Ahgu to decrease

జనసామాన్యము—భాషావాఙ్మయములు.

శిష్టా. రామకృష్ణశాస్త్రి, యం. ఎ., బి. ఓ. యల్.

జనసామాన్యమనఁగాఁ గేవలము నిరక్షరాస్యులనికాని, పరిపూర్ణ పండితులనికాని కాక, సామాన్యముగా వ్రాత చదువులు నేర్చి మధ్య తరగతిలోనున్న జనులనియు, వాఙ్మయమనఁగా జనులకు త్తేజము గల్గించు రచనలనియు, దానిని హృదయరంజకముగా వ్యక్తీకరించు విధానము భాషయని నా భావము.

ప్రస్తుతకాలమున జనసామాన్యమున కంతకు నుచితమైన వాఙ్మయమును తగిన భాషలో వ్రాయవలెనని యందరు నలజడి చేయుచున్నారు. వాఙ్మయము జాతీయ జీవనమునకు ప్రతిబింబముగాన, వాఙ్మయమున ప్రతిపాదించు భావములు, నాశయములు, నాచారములు పాత్రలు ప్రస్తుతకాల సంఘజీవనమున కనుకూలముగనుండి, తత్ప్రతిపాదకములుగ నుండవలయునని వారి యుద్దేశము. భారతభాగవత రామాయణాది పురాణము లీకాల సాంఘిక జీవితమునకు సంబంధించవనియు, నిఁక, (శృంగార) ప్రబంధములు కేవలము సాంకేతికములే కాని సంఘ జీవనమునకు జెందవనియు, నవి కేవలము భావనాప్రపంచమును, కల్పనలతోఁగూడిన కృత్రిమ ప్రపంచమును దెల్పునని యాక్షేపణగలదు. కాన కావ్యము ప్రస్తుతకాలపు వాస్తవిక ప్రపంచ జీవితమును ప్రతిపాదింపవలయునే కాని, యాదర్శ ప్రపంచ జీవితమునుగాని, సాంకేతిక జగత్తునుగాని చిత్రింపరాదని వారి ఆశయము. మఱియు నందలి భావములు పండితైక వేద్యములై గంభీరములు నుదాత్తములుగాక జనసామాన్యమునకందుబాటులో నుండునటుల సరళముగా నుండవలయునని వారి తలంపు. ఇట్టి కావ్యములు జనసామాన్యమునకు తేలికగా హృదయంగమములై యాకర్షించునని వారి వాదము. ఈవిధ కావ్యమందలి పాత్రలు గూడ తమ నిత్యజీవితమునకు, సన్నిహిత సంఘమునకు, సంబంధించినవై యుండవలయుననియు, నందుచే మనకు వారియందు సానుభూతియు, స్నిగ్ధపరిచయమునుండి శీఘ్రముగ నభినందించి యధికముగ నానందించుదుమని వారి యభిప్రాయము. అట్లుగానిచో మనము కవితా ప్రపంచము

నకు బహుదూరముగా నుండి యింద్రజాలము ననుభవించినట్లుగా నుండుదుమని వారి మతము.

మఱియు వీరు స్వభావ వాదమును పురస్కరించుకొని వాఙ్మయమున సర్వము స్వభావసిద్ధముగా నుండవలెనని వాదింతురు ఇందలి రచనయు, భాషయు స్వభావానుగుణముగా నుండవలయునని. అనగా మానవుల నిత్యసంభాషణలు పద్యములలో నుండుట స్వభావ విరుద్ధముగాన, కావ్యములో పద్యములుండరాదనియు, నాభాషగూడ నిత్యసంభాషణలందువలె వ్యవహారిక భాషలో నుండినట్లైన స్వభావసిద్ధముగా నుండి సద్యఃఫలము నొందజేయునని భావింపబడుచున్నది.

ప్రజాప్రభుత్వ ప్రభావముగల యీకాలమున నిది కొంతవరకు నిజమే. ఈ వాస్తవిక మతమును, స్వభావవాదమును వాఙ్మయమునకేగాక, సంగీత, నాట్య, చిత్రలేఖనాది యితర లలితకళలకు గూడ వ్యాపించినవి. జనసామాన్యము నానందపఱచుటకుగాను వీనియందు గూడ సరళత్వము కావలసివచ్చినది. మంచిదే. కాని దీనికి మితి యెంత వరకని యొక ప్రశ్న? జనసామాన్యమున కందుబాటులో నుండవలెనన్న లలితకళల యంతస్తెంతవరకుండవలెను, - లేదా దిగవలెను? దానికేమైనను పరిమితి గలదా యని ప్రశ్న.

2

సంస్కృతభాషలోనున్న భారతమును జనసామాన్యమునకు దెలియుటకై రాజరాజనరేంద్రుడు నన్నయచే నాంధ్రీకరింపఁ జేసినాడుగదా. జనసామాన్యము నన్నయ భారతమును చదివి యానందించి సంతృప్తి చెందినది. పండితులుమాత్ర మప్పుడునిప్పుడుగూడ సంస్కృత భారతమునే చదువనిండు. తిక్కన 'ఆంధ్రావళి మోదమొందు'నట్లుగా భారతాంధ్రీకరణమును దేశపద భూయిష్ఠముగా జేసినాడు. జనసామాన్యమునకీయన భారత మర్థమైనదన్న మాటయే కదా. ఈ గ్రంథజాలము మన భాషలో పరమప్రమాణమై రసవంతమగు వాఙ్మయమైనది. ఈ భావమునే యెఱ్ఱాప్రెగ్గడ నృసింహపురాణమున నిట్లు తెలిపినాడు.

ఉ. భాసుర భారతార్థముల భంగులు నిక్కమెఱుంగ నేరమిన్
గాసట బీసటే చదివి గాథలు ద్రవ్వ తెనుంగువారికిన్
వ్యాసముని ప్రణీత పరమార్థము తెల్లగ జేసినట్టి య
బ్జాసన కల్పులం దలతు నాద్యుల నన్నయ తిక్కనార్యులన్. i—9.

ఇఁక నన్నచోడుడు తన కుమారసంభవమున "సరళముగాఁగ భావములు జాను తెనుంగున నింపు పెంపుచో" అనియు "దేశిమార్గంబులు దేశీయములుగా" రచించి సకలజనామోదముగా చేయవలెనని తెల్పినాడు. కాని యీతని కవితారచన ప్రౌఢమై, సంస్కృతపద భూయిష్ఠమై కాకపోలేదు. ఇది యిట్లుండగా పాల్కురికి సోమనాథుని కాలము నాటికి చంపూరచన, సర్వసామాన్యంబుగామి ద్విపదలలో జాను తెనుంగున రచింతునని బసవపురాణ పండితారాధ్య చరిత్రములలో నిట్లు చెప్పికొనినాఁ డతఁడు.

ద్వి. ఉరుతర గద్యపద్యోక్తుల కంటె
సరసమై పరగిన జాను తెనుంగు
చర్చింపగా సర్వసామాన్యమగుట
గూర్చెద ద్విపదలు గోర్కెదైవార. (బసవపురాణము.)

ద్వి. ఆరూఢ గద్యపద్యాది ప్రబంధ
పూరిత సంస్కృత భూయిష్ఠరచన
మానుగా సర్వసామాన్యంబుగామి
జాను తెనుగు విశేషము ప్రసన్నతకు." (పండితారాధ్యచరిత్ర.)

ఈతని ద్విపదరచనలోగూడ నక్కడక్కడ సంస్కృతపద జటిలతయు, ప్రౌఢరచనమును లేకపోలేదు. ఇంతమాత్రముచే జనసామాన్యులకవి గ్రాహ్యము గాకపోలేదు. జనసామాన్యము కొరకు వ్రాసిన యీ కవులుగూడ తమ రచనలు నవరస బంధురముగను, నలంకార సముపేతముగను, గుణభూయిష్ఠముగను, శబ్దార్థ ఛందోదోషరహితముగ నుండవలయుననే భావించి, యీవిధముగ కావ్యమును రచించిరి.

పిమ్మట శ్రీనాథాది కవులు గొందరు పాండిత్యప్రకర్షతో రచించినను, పింగళి సూరనాది మరికొందరు కవులును, పురాణ రచయితలును సరళమైన శైలియందే కావ్యములను ఛందోలంకార నిబద్ధముగ సాగించిరి. జనసామాన్యము దీనిని చదివి యానందించుచునే యుండినది.

ఇటీవల తిరుపతి వెంకట కవులు దమ కావ్యము లన్నింటిని సరళమైన రచనలలో సకలజన గ్రాహ్యమైన తెలుగున రచించిరని యందరికి తెలిసినవిషయమే. కాని ఈ రచనగూడ నవరస భూయిష్ఠమై, శబ్దార్థాలంకార సంయుతమై, దోషవర్జితమై నవీనులకు హృదయంగమముగా నున్న దేగాని జనసామాన్యమునకు దూరముగ లేదు. నవ్య

కవులలో తల్లావజ్ఝుల శివశంకర శాస్త్రిగారి రచనలు తేటతెలుగు మాటలతో నిత్యవ్యవహార భాషవలె నుండి సరససల్లాపశైలిలోనుండి యేమాత్రముభాషాక్లేశము లేకపోయినను దోషవర్జితమై యొప్పుచున్నదను విషయమందరకు తెలిసినదే.

3

కాన జనసామాన్యమున కందుబాటులో నుండవలెనన్న సారస్వతము వాస్తవప్రపంచమందలి జనుల నగ్నమైన నీరసభావములతో గూడి, పామరజనుల ప్రవర్తననే చిత్రింపవలెనని వాదించుట సమంజసము గాదుకద. మఱియు పామరుల భావములు, ప్రవర్తనములును చదువుటకు పేలవముగా నుండును. అట్టివానిని చదివినపుడు తాత్కాలికోల్లాసము గొంతవరకు మనకు కలుగును; కాని వాని నొకటిరెండు మారులకంటె నధికముగ జదువకోరము. ఎందుకన అనేక పర్యాయములు చదివినపుడు దాని పేలవత్వ మందరికి తేలికగ గోచరించి నిరాదరము జనించును. కాన వాస్తవ ప్రపంచమున నున్నదున్నట్లు పచ్చిగా, పచ్చిపచ్చిభావములు, పచ్చిపచ్చి ప్రవర్తనలతోడి పాత్రలను సృజించి, పచ్చివ్యవహారిక భాషలో పలికించినచో వాస్తవికత యుండునేగాని, వానియందు గౌరవాదరములు మాత్రము జనులకుండవు. ఎందుకన నిత్యము మనముగాంచు విషయములందు మనకు విశేషగౌరవాదరభావములు గలుగక యుండుట మన యనుభవమునకు విరుద్ధము కాదుగదా. ఉత్తమ వాఙ్మయము శాశ్వతానందమును గూర్చునదిగానుండి, యెన్నిమారులు చదివినను, వినుకు, రోత గల్గింపక, గౌరవాదరములను అభిరుచిని హెచ్చించునదై యుండవలెనేకాని తద్భిన్నముగాగూడదు. కాన శాశ్వతానంద గౌరవాదరములు గల్గించునదై వాఙ్మయముండవలెనన్న కేవల వాస్తవప్రపంచమందలి పచ్చిపచ్చి భావములను, చిత్రింపక, వాని కుదాత్తతను, గాంభీర్యమునుగూర్చి, విశ్వజనీనముగ చేసినచో నది సర్వ జనగౌరవపాత్రమగును. ఈ యుదాత్తభావము, పాత్రల భావప్రవర్తనలందు మాత్రమేకాక భాషయందుగూడ గూర్చి దానికి సభ్యత గల్గించిరి, వ్యాస వాల్మీకాదికవులు సంస్కృతమునను, నన్నయ తిక్కనాదు లాంధ్రమునను, షేక్స్పియరు మొదలైనవా రాంగ్లమందును. అందుచేతనే వారి కావ్యము లాయాభాషలున్నంతకాలము శాశ్వతములుగనుండి, యాబాలగోపాలమునకు శాశ్వతానందమునుగూర్చి, యా జాతిగౌరవాదరములకు పాత్రమయ్యెను. ఉదాత్తత

లేని కావ్యములు తాత్కాలికోల్లాసమును గల్గించినను ఆ తరముననే లాఘవములై, నిరాదరముగా జూడబడి, కుక్కగొడుగులవలె స్వల్పకాలముండి యస్తమించును.

జనసామాన్యమును విద్యావంతము, విజ్ఞానవంతముచేయ సంకల్పముగల యీ కాలమున వాఙ్మయము చప్పచప్పగను, లాఘవముగ సృజింపబడినచో యథార్థవిద్యాప్రయోజనమే సిద్ధించినట్లుగాదు. కాన జనసామాన్యమున కభ్యుదయము నుత్తేజము గల్గించి, శాశ్వతానందముగూర్చి, జాతికి శాశ్వతమైన గౌరవాదరములు గూర్చు వాఙ్మయము సృజించవలెనననిన, దానికి ముఖ్యముగా నుదాత్తతయుండి తీరవలెను. ఈ యుదాత్తత కేవలము భావములందు, ప్రవర్తనలందు మాత్రమేకాక, వానిని వ్యక్తీకరించు భాషలోగూడ నుదాతత ముఖ్యముగా నుండితీరవలెను. లేనినాడు భాషాగతమైన పేలవము, వాఙ్మయమునకుగల్గి సంపూర్ణకళారూపము సిద్ధించదు. ఇది సౌందర్యవతి చింపిరిచీర ధరించినట్లుండు. వాఙ్మయము మూలమున జనసామాన్యమున కభ్యుదయమే కోరనిచో నాజాతి తమ యిష్టమువచ్చిన రీతిగ భాషాభావములతో వాఙ్మయసృష్టిఁ గావింపవచ్చును. అంత జనసామాన్యముస్థితి క్రమక్రమముగా క్షీణస్థితికి వచ్చుచుండి, వారి వాఙ్మయముగూడ క్రమేణ యతిపామరత్వమును బొందును. కాన దీని నేజాతియు సహింపదుగదా. ప్రతిజాతి క్రమముగా విజ్ఞానవంతమును తేజోవంతమునై యభ్యుదయమును గోరుచో, పూర్వవాఙ్మయముకంటె నుదాత్తతను ప్రతిపాదించు వాఙ్మయమును సృజించుచుండవలె. కానిచో నా జాతి క్రమక్రమముగా పతనమొందును. ఇందుచే తేలిన విషయమేమనగా జనసామాన్యమునకందుబాటులో నుండవలెనను కారణమున వాఙ్మయముయొక్క అంతస్తును తగ్గించి, వాస్తవప్రపంచమందలి పచ్చిపచ్చి భావములు, పాత్రలు, ప్రవర్తనములు ప్రతిపాదించుచు వాఙ్మయసృష్టి గావించినచో నా జాతికే ప్రమాదము సంభవించుననుట స్పష్టము. కాన జనసామాన్యాభ్యుదయముగోరి, వారి యంతస్తు కుచ్ఛ్రదశ గల్పించవలసిన బాధ్యత వాఙ్మయమున కెంతేనియు గలదు. అందుచే జనసామాన్యమున కభిరుచుల అంతస్తును హెచ్చించుటకు, ఔన్నత్యము గూర్చుటకును వాఙ్మయము, జనసామాన్యమును నీచస్థితికి దింపుటకంటె, నుదాత్తభావములతోడను, గంభీరపాత్రపోషణతోడను, సభ్యమైన భాషాప్రయోగముతోడను వాఙ్మయము, జనసామాన్యము నుచ్ఛ్రదశకు

గొనిపోవుట మేలుకదా. ఇది నన్నయ తిక్కనాది మన పూర్వకవులు చేసినపని. జనసామాన్యమున కందుబాటులో నుండునట్లు సారస్వత ముండవలెనని, వాఙ్మయముయొక్క అంతస్తును తగ్గించి, నీరసభావముల తోడను, పచ్చిపచ్చి వర్తనలతోడను, పేలవమైన భాషతోడను గ్రంథ రచన గావించుచున్నారు నవీనులు. ఇదియే భేదము. దక్షిణాంధ్ర వాఙ్మయము నైతికముగ పడిపోయినదని మన మిపుడు విమర్శించు చున్నట్లే, యిప్పటి మన వాఙ్మయమున నుదాత్తత గోలుపోయినదని భవిష్యత్కాల విమర్శకులు నేటికాల వాఙ్మయమును నిందింపగలరు. పూర్వకాల వాఙ్మయముతో ప్రస్తుతకాల వాఙ్మయమును పోల్చికొని, భవిష్యత్కాల వాఙ్మయమునకు మార్గదర్శకమగునట్లుగా మనకాల వాఙ్మయమును దిద్దికొనవలసిన బాధ్యత మనము గుర్తింపవలెను.

ఉదాత్త వాఙ్మయమనగా నా యుద్దేశము శృంగారనైషధము, ఆముక్తమాల్యద, వసుచరిత్ర మొదలైన రచనలనియేకాదు. ఇది ప్రౌఢవాఙ్మయము. పాండిత్యమును ప్రకటించువాఙ్మయము. ఆంధ్రభారత భాగవత రామాయణ కళాపూర్ణోదయాది రచన లుదాత్తవాఙ్మయమని నా భావము. వీనియందలి శైలిసరళమై, భావములు, పాత్రముల శీలము లుదాత్తములుగా నుండును. ఇందలి శైలి సరళమైనను పేలవముగాదు. అందుచే చదువరులకు క్లేశముగాని రోతగాని గల్గింపక నుత్సాహకర ముగ నుండును. అందలి భావము లుదాత్తములేగాని, ప్రబంధములందు వలె సాంకేతకములును, నవ్యవాఙ్మయమునందువలె పచ్చిపచ్చివిగావు. అందలిపాత్రల శీలములు గంభీరములుగాని, ప్రబంధములందలి పాత్రలవలె సంకుచిత దృష్టిగలవిగాని, నవ్యవాఙ్మయమందువలె లాఘవదూషితము లునుగావు. అందలి రచన లెన్నిమార్లు చదివినను క్రొత్త చవులూరి, విశేషవాఖ్యానములు స్ఫురింపజేయునేకాని, ప్రాతయనిపించి, వద్దని విసుకుగాని, రోతగాని పుట్టింపవు. ఇది యుదాత్తవాఙ్మయ ప్రభావము. అందలి భావములో, భాషయో, నవనవోన్మేషశక్తితో చదువరుల నాకర్షించుచునే యుండును. అందుచే నీ యుదాత్తవాఙ్మయము భాషయున్నంతకాలము శాశ్వతముగా నుండును. ఇట్టి తారతమ్య మున్నపుడు రచయిత లుదాత్తవాఙ్మయ సృష్టిచేసి తమకీర్తిని శాశ్వతము చేసికొనుటకు ప్రయత్నించుటమేలా, లఘువాఙ్మయసృష్టిని గావించి తాత్కాలిక కీర్తినిగణింప గోరుట మేలా? జనసామాన్య మట్టి యుదాత్త

వాఙ్మయము నాదరించుట శ్రేయమా? లేక లఘువాఙ్మయమును గౌరవించుట శ్రేయమా?

అయితే యీ కాల ప్రజాసామాన్య మీ లఘువవాఙ్మయమునే విరగబడి విశేషముగా చదువుచున్నారుగదా, దీనిలో గుణములేక పోయిన అట్లు చేయుదురా అని ప్రశ్నించెదరు గాబోలు. నిజమే, ఈ కాలములో ప్రజాసామాన్యము వివిధవృత్తులలో దినమంతయు గడిపి, శ్రమించి, విసికిన మీదట యీ లఘువాఙ్మయము చదవి కొంత తాత్కాలికోల్లాసము నొందును. వారు దానిని రెండవమారు చదువుటకుగూడ కోరరు. చదివినచో మాత్రము మొదట పొందిన యుల్లాసము రెండవమారు తగ్గి క్రమముగా నంతయు హరించి పేలవముగా గనబడును. దీనికి శుద్ధవ్యతిరేక ముదాత్తవాఙ్మయముకదా. సినిమాలవలె నీ లఘువాఙ్మయము కేవలము తాత్కాలికోల్లాసమును మాత్రమే గల్గించును. మనస్సులో హత్తుకొనిపోయి శాశ్వతముగ మనలో ప్రతి నరమునకు పట్టిపోవు శక్తి యుదాత్తవాఙ్మయమున కున్నట్లుగ లఘువాఙ్మయమునకు లేదు. అందుచే విశేష జనసంఖ్య దీని నాదరించినను నది తాత్కాలికమేకాని చిరకాల ముండునది కాదు. కాన జనసామాన్యములో నది బహుకాలముండదు. ఉదాత్త వాఙ్మయ మున కుండు శక్తి, లఘు వాఙ్మయమునకు లేదు. కాన జన సామాన్య మును, రచయితలును గూడ నుదాత్త వాఙ్మయసేవకులగుచో దమకు లాభము చేకూర్చుకొందురు.

ఇంక జానపదగేయాలు జనసామాన్యము యొక్క చిత్త వృత్తుల కనుగుణముగా నుండును గాన నవి వారికి తగిన వాఙ్మయము గాదా? యని ప్రశ్న. గేయాలు జానపద వాఙ్మయముగాని, జన సామాన్య వాఙ్మయము గాజాలదు. జానపదులు పామరులు. గేయా లలో పామర హృదయము, పామర భావాలు, పామరుల జాతీయ జీవితము మాత్రమే పొడగట్టును. ఆ అంతస్తును దాటిపోయి, నగర భాగములు, నాగరిక ప్రవృత్తులు, నగరజీవితము నందు ప్రతిపాదింప బడవు. ఇందు పామరత్వము పూర్తిగ నుండును. కాన వీనిని నాదరిం చిన జన సామాన్యము, పామరత్వమునే పొందగలరు గాని, విజ్ఞానము పొందజాలదు. వాఙ్మయసేవవలన జన సామాన్యము విజ్ఞానము, నుత్తే జము, నభ్యుదయము పొందకోరునే కాని, పామరత్వము, కాదుగద. కాన జానపద వాఙ్మయమైన గేయాలు జనసామాన్యాభ్యుదయాని కభి

లషణీయమైనవికావు. ఉదాత్త వాఙ్మయమే యీ ప్రయోజనమును సాధించును.

ఇట్లని, ఉదాత్త వాఙ్మయరచన యనగా పౌరాణిక కథలనే తిరిగి వ్రాయవలయునా ? అని శంకగాబోలు. అక్కరలేదు. ఇది వస్తువులో కంటె కవి చేతిలోనే విశేషముగ నుండును. కవి సమర్థుడు కానినా డుదాత్తవస్తువుగూడ పేలవముగ చప్పగా, పచ్చిగా నుండును. రామకథ యుదాత్తమైనదే. కాని రామాయణ కథావస్తువుగాగల కావ్యాలన్నియు నొకే విధమైన శక్తిమంతముగా నున్నవా ? లేవుకద. అట్లే కథ కుదాత్తగుణమునుగూర్చు శక్తి కవిలో నుండును. దుష్యంతుని కథ భారతములో పచ్చిగా నుండగా, కాళిదాసు దాని కుదాత్తత భావములలో, పాత్రపోషణలో, భాషలోగూడ గల్పింపలేదా! అట్లే కవి యుద్దేశించినచో సాంఘిక కథలకు గూడ నుదాత్తత కల్పింపగలడు. మృచ్ఛకటిక నాటకమున వేశ్యయైన వసంతసేన నుదాత్తపాత్రగ చిత్రింపబడలేదా. దరిద్రుడైన చారుదత్తుడు మహోదారుడుగ దిద్దబడ బడలేదా. ఆముక్తమాల్యదయందు విష్ణుచిత్తుడును, మాలదాసరియు నుదాత్తులుగా వర్ణింపబడలేదా. కాన కవి యిచ్ఛగించినచో నెట్టి పామర కథకైనను మార్పులు గూర్చి యుదాత్తముగా చిత్రింపగలడు.

ఇందుచే సామాన్యముగా మూడు విధములుగ వాఙ్మయముండునని తేలుచున్నది. ఒకటి పామర వాఙ్మయము, రెండు, పండిత వాఙ్మయము. మూడవది యీ రెంటికి మధ్యస్థాయిగ నడుచునది. జనసామాన్యవాఙ్మయమని చెప్పనగును. జనసామాన్యము భారత భాగవత రామాయణాదులను చదివి యందలి భాషయు భావమును ఆనందింపలేకున్నారా ? కాన జనసామాన్యమున కందుబాటులో నుండవలెనను సాకుబెట్టికొని వాఙ్మయమును పేలవముగా సృజించుట తగనిపని.

అయితే యీ లఘు వాఙ్మయమునకు సారస్వత చరిత్రమున గల స్థానమెట్టిదని విచారింపవలసియున్నది. నేనొకమారు పేరు గణించుకొన్న పెద్దలచే రచింపబడిన యీ లఘు వాఙ్మయ గ్రంథాలకై విద్యావంతుల ననేకుల నడిగితిని. తమయొద్దనున్న గ్రంథ సముదాయములో నవి లేవనిరి. పుస్తక భాండాగారాలలోగూడ నా కవి కనబడలేదు. పిమ్మట కొందరి పత్రికా రచయితల నడిగితిని. అంతట వారవి దమ కొకప్పుడు పంపబడినవి, వార యింట్లో స్త్రీలు వానిని. తీరికసమయాలలో చదివి తమ స్త్రీ స్నేహితులకీయగా, వారు మఱియొక స్త్రీ స్నేహబృందాని

కిచ్చుటచే తిరిగి రాలేదని, వారి స్త్రీల నడిగి యెక్కడనైనను తెప్పించెదమని చెప్పిరి. ఇందుచే నివి స్త్రీలలో బాగా ప్రచారము సంపాదించుకొనినవని యెంచనగును. కందుకూరి వీరేశలింగంగారు రచించిన ప్రహసనములకు గూడ నిదే విలువ. కాని జనసామాన్యమున కుపకరించు నుదాత్త వాఙ్మయమును రచించుటకు రచయిత మంచి సంస్కారము గలవాడై యుండవలెగాని కేవలము మిడిమిడి జ్ఞానము భాషలో నున్నంత మాత్రమున జాలదు. అందుచేతనే యీ కాలమున జనసామాన్య వాఙ్మయస్థితి యిట్లు పేలవము గావలసి వచ్చినది. ప్రతిభావంతులైన నన్నయ తిక్కనలు, పాల్కురికి సోమనాథుడును జనసామాన్యమునకై దమరచనలఁ జేసిరని పైన దెల్పితినిగదా. అందు వారు సంపూర్ణముగా సిద్ధసంకల్పులైరనుట నిస్సందేహము. వారి జనసామాన్య వాఙ్మయములో నుదాత్తత భాషాభావములలో గూడ లోటుపడలేదు. అందుచేతనే యవి భాషలో చిరస్థాయిగా నుండగల్గినవి. పామర వాఙ్మయమును పామరులకు వ్రాయుట తేలిక. పండిత వాఙ్మయమును పండితులే వ్రాయగలరు. ఇఁక జనసామాన్య వాఙ్మయమును రచించుటకు సహృదయుడును, పరేంగితజ్ఞాని, వివేకముగల పండితునకుగాని సాధ్యము గాదు. వీనిపని మొదటి యిద్దరి పనులకంటె కష్టమైనది.

ఇక భాషలో గూడ జనసామాన్యవిషయ మసిధారాచర్యవంటిది. ఇటు పామరభాషయు చెల్లదు; అటు పండితుల భాషయు పనికిరాదు; శిష్టజన వ్యవహారభాష గావలసివచ్చును. దేశీయపు పలుకుబడి, నుడికారములతో, సజీవభాషతో సర్వజన సులభవేద్యముగా నుండునట్లు రచనను చేయవలయును కవి. గ్రామ్యము పామరుల భాష. అలంకార భూయిష్ఠ రచన పండితులది. ఇక జనసామాన్యమునకు గ్రామ్యము గానట్టియు, విశేషాలంకార మయముగానట్టి శిష్టజన వ్యవహారభాష గావలసి యుండును; ఈరీతిగ జనసామాన్య భాషావాఙ్మయ విషయము బహు క్లిష్టసమస్యలతో గూడి బాధ్యత వహించుచున్నది.

విషయమిట్లుండగా సద్బ్రాహ్మణవంశములో బుట్టిన విద్యావంతుఁడొకఁ డెరుకల యేనాదుల భాషలో గేయాలు వ్రాసి, యది యుత్తమకవిత యని మురిసిపోయినచో, యాతని రసికత్వమునకును, అది మహోత్కృష్ట రచనయనియు, వేదాంత సార మందు గలదనియు విమర్శకులు కొందరు కైవారము చేసినచో, వారి సహృదయత్వము నేమనవలెనో తెలియకున్నది. ఇది యెట్లున్నదనగా, భగవంతుడు తన కుత్తమ మానవజన్మ

నీయగా, 'ఓభగవంతుడా! నాకీ నరజన్మ యిష్టములేదు. కుక్క-జన్మయో, పందిజన్మయో యిచ్చిన హృదయరంజకముగా నుండు నని' వేడుకొనినట్లుండును.

ఉదాత్తరచన కుదాహరణగా పోతన భాగవతమున నీభాగమును గనుఁడు.

"వ. ఇట్లర్జునుడు దెచ్చిజూపిన, బాలవధ జనిత లజ్జాపరాఙ్ముఖుండైన
కృపికొడుకుంజూచి మ్రొక్కి సుస్వభావయగు ద్రౌపది యిట్లనె.

మ. పరగన్ మామగవార లందఱును ముక్ బాణ ప్రయోగోప సం
హారణాద్యాయుధ విద్యలన్నియును ద్రోణాచార్యుచే నభ్యసిం
చిరి, పుత్రాకృతినున్న ద్రోణుడవు, నీ, చిత్తంబులో లేశముం
గరుణాసంగములేక శిష్యసుతులన్ ఖండింపగా బాడియే.

క. భూసురుడవు, బుద్ధిదయా-భాసురుడవు, శుద్ధవీర భటసందోహా
గ్రేసరుడవు, శిశుమారణ-మా సురకృత్యంబు, ధర్మమగునే తండ్రీ.

శా. ఉద్రేకంబునరారు, శస్త్రధరులై యుద్ధావనిన్ లేరు, కిం
చిద్ద్రోహంబును నీకుఁజేయరు, బలోత్సేకంబుతో జీకటిన్
భద్రాకారుల చిన్నపాపల, రణప్రౌఢ క్రియాహీనులన్
నిద్రాసక్తుల సంహరింప నకటా నీచేతు లెట్లాడెనో.

ఉ. అక్కట, పుత్రశోక జనితాకుల భారవిషణ్ణ చిత్తనై
పొక్కుచునున్న భంగి, నినుబోర కిరీటి బద్ధుజేసి నే
డిక్కడ కీడ్చి తెచ్చుట సహింపనిదై భవదీయమాత, నే
డెక్కడ నిట్టిశోకమున నే క్రియ నేడ్చుచు పొక్కుచున్నదో,

వ. అని కృష్ణార్జునులం జూచి యిట్లనియె.

ఉ. ద్రోణునితోడ శిఖంబడక ద్రోణకుటుంబిని యున్నదింట న
క్షీణతనూజశోక వివశీకృతనై విలపించు భంగి నీ
ద్రౌణి దెరల్చి తెచ్చుటకు దైన్యమునొందుచు నెంతపొక్కునో
ప్రాణవియుక్తుడైన, నతిపాపము, బ్రాహ్మణహింస మానరే.

క. భూపాలురకు విప్రులఁ-గోపింపం జేయదగదు, కోపించిన ద
త్కోపానలంబు మొదలికి, భూపాలాటవులఁ గాల్చు భూకంపముగాన్.

వ. అని యిట్లు ధర్మ్యంబును, సకరుణంబును, నిర్వ్యళీకంబును సమంజ
సంబును, శ్లాఘ్యంబునుంగాఁ బలుకు ద్రౌపది పల్కులకు ధర్మ

నందనుండు సంతసిల్లె. నకుల సహదేవ సాత్యకి ధనంజయ కృష్ణులు సమ్మతించిరి. సమ్మతింపక భీముం డిట్లనియె.

చ. కొడుకులఁబట్టి చంపెనని కోపము చెందదు, బాలఘాతుకుం
విడుపుమటంచు చెప్పెడిది, వెఱ్ఱిది ద్రౌపది, వీడు విప్రుడే,
విడువగనేల చంపుడిటు వీనిని, మీరలు చంపరేని, నా
పిడికిటి పోటునన్ శిరము భిన్నముసేసెద జూడుడిందఱున్.

వ. అని పలికిన నశ్వత్థామకు ద్రౌపది యడ్డంబువచ్చె. భీముని సంరంభంబు చూచి, హరి చతుర్భుజుండయి రెండుచేతుల భీముని వారించి, కడమ రెంటను ద్రుపదపుత్రికను దలంగించి నగుచు భీమున కిట్లనియె.

ఉ. అప్పుడుగాడువీడు, శిశుహంత దురాత్మకు, డాతతాయి హం
తవ్యుడు, బ్రహ్మబంధుడగు, దప్పదునిక్కము, 'బ్రాహ్మణో న హం
తవ్య' యటంచువేదము శ్రుతంబగు గావున ధర్మదృష్టి గ
ర్తవ్యము వీనిగాచుట యథాస్థితిఁ జూడుము పాండవోత్తమా.

వ. అని సరసాలాపంబులాడి పవననందను నొడంబఱచె."

ఇందలి భావములును, పాత్రపోషణము నాదర్శకములుగ నుండి యిహపరసాధకముగ వ్యాసుని కాలమునాటి జనులకేగాక, పోతన కాలమునాటి సంఘమునకుగూడ నాదరపాత్రములైనవి. ద్రౌపది శీలమును భీము డభినందింపలేక పోయినను, నర్జునాదు లుదాసీనులై యున్నను, శ్రీ కృష్ణపరమాత్మ యామె ప్రవర్తనకు హృదయములో పొంగిపోయి నాలుగుచేతులతో నామెను సంరక్షించినాడు. ద్రౌపది యౌదార్యమట్టిది. ఈ కాలపు జనసామాన్య మీఘట్టమును చదివి యుత్తేజము నానందమును, విజ్ఞానమును నొందదా? ఇది యాంధ్ర వాఙ్మయములో స్థిరస్థానమును సంపాదించుకొనలేదా? ఇందుపయుక్త భాష జనసామాన్యమున కందుబాటులోలేదా? ఇందన్వయక్లేశ మేమైనను కలదా? శబ్దకాఠిన్యముగాని, పేలవముగాని గలదా? విచారింపుడు. ఈ సన్నివేశమును చదివినతోడనే మనకు విగళిత వేద్యాంతరత్వము సిద్ధించుటలేదా? ఇందలి భావములు మన హృదయములను ద్రవీభూతము చేయుటలేదా? ద్రౌపదీ యౌదార్యమునకు మనమాశ్చర్యచకితులము గామా? ఇట్టి వాఙ్మయ పఠనమున మన కభ్యుదయము, శీలసంపాదనమును, శ్రేయస్సును గల్గుటలేదా? జనసామాన్యమునకుఁ గావలసిన వాఙ్మయమిట్టిదే.

ఇక నాముక్తమాల్యదలో విష్ణుచిత్తుని చరిత్ర నిరాడంబరమైన పరమ సాత్త్వికమైనది. చూడుడీ యాతని భాగవతుల సేవయు, భగవద్భక్తియు.

"క. న్యాయార్జిత విత్తంబున, నాయోగీశ్వరుండు వెట్టునన్నంబా ప్రా
లేయ పఠీరాచల ప, ద్యాయాతాయాత వైష్ణవావలికెల్లన్. I—79

శా. ఆనిష్ఠానిధి గేహసీమ నడురే యాలించినన్ మ్రోయు నెం
తే నాగేంద్రశయాన పుణ్యకథలున్, దివ్యప్రబంధాను సం
ధానధ్వానము 'నాస్తి శాకబహుతా, నాస్త్యుష్ణతా, నాస్త్యపూ
పో, నాస్త్యోదనసౌష్ఠవంచ కృపయా భోక్తవ్య'మన్ మాటలున్.

తే. ఇత్తెఱుగున నవ్వైష్ణవోత్తముండు
జాగరూకతఁ దైర్థిక భాగవతుల
కితర మెఱుగక యెవ్వరేమేమి వేడి
రలయ కవిపెట్టి సంతుష్టి సలుపుచుండె. I—85

తే. విల్లిపుత్తూరిలో నల్లవిష్ణుచిత్తు,
డతుల తులసీసుగంధమాల్యమును మూల
మంత్రమున నక్కసేర్పఁ బోమన్ననారు,
దారమధురోక్తి నవ్విధ మానతిచ్చె.

ఉ. నేడు మహామతీ, మధుర నీవు రయంబునఁ జొచ్చి యందుఁ బాం
డీడు దివాణమున్నెఱయ నించిన ప్రేలెడు దుర్మదాంధులన్
బోడిమి మాన్చి మన్మహిమముం బ్రకటించి హరింపు శుల్కమున్
వాడును రోసినాడిహము వైష్ణవుగా నొనరింపు సత్కృపన్.

తే. అనిన వడవడ వడకి సాష్టాంగమెఱగి
సమ్మదాశ్రులు పులకలు ముమ్మరింప
వినయ వినమితగాత్రుడై విప్రవరుడు
వెన్నునకు భక్తి నిట్లని విన్నవించె.

శా. స్వామీ, నన్ను, నితఃపురాపఠిత శాస్త్రగ్రంథ జాత్యంధు, నా
రామక్ష్మాఖనన క్రియాఖరఖనిత్రగ్రాహితోద్యత్కిణ
స్తోమా స్నిగ్ధకరున్, భవద్భవనదాసున్, వాదిగాఁ బంపుచో
భూమీభృత్సభ నోటమైన నయశంబుల్ మీకుఁ గాకుండునే.

మ. గృహసమ్మార్జనమో, జలాహరణమో, శృంగార పల్యంకి శా
వహనంబో, వనమాలికా కరణమో, వాల్లభ్యలభ్య ధ్వజ

గ్రహణంబో, వ్యజనాతపత్రధృతియో, వాగ్దీపికారోపమో
నృహరీ, వాదమునాకు, లేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రముల్.

తే. అనినఁ దద్భక్తి కెదమెచ్చి యచ్యుతుఁడు,
మొలక నగవొప్ప శ్రీదేవి మోముజూచి
'వాదితనిచేత గెలిపింతు నాదుమహిమ
మువిద గను'మని ప్రాభవం బొప్పఁబలికి.

క. నీయిచ్చయె? మిన్నకపో,వోయి మునిప్రవర,నిన్ను నొప్పింతును భూ
నాయకు సభ; నిందులకై, యేయడ్డము వలవదవల నేనున్నాఁడన్."

II, 88-93.

విష్ణుచిత్తుని నిష్కల్మష జీవితము, నమాయకత్వము, నిష్కపటత్వము, నిరాడంబరత్వము నాదర్శప్రాయముగనుండి భగవంతునిగూడ ముగ్ధునిచేయగ నిక పాఠకులగూర్చి చెప్పవలయునా? విష్ణుచిత్తుడు, భగవత్సహాయము ప్రత్యక్షముగా చూచుచుండియుగూడ, గర్వము చెందక, తనయశక్తతను, తనవలన భగవంతునకు రాగల్గు నప్రతిష్టయు నాలోచించి వ్యక్తీకరించిన భావము లందలి యాత్మపరిశీలనము స్పష్టపరచుచున్నది. శక్తిలేకపోయినను కీర్తికి నధికారమునకున్నై పెనగులాడువారీతని ముందేమికావలయు? తన శక్తిహీనత నీతఁడు బాగుగ గుర్తించి, 'బొటనవ్రేలు సున్నముకాగనే బోర్లపడువాఁడు'గాడు. ఈతని వినయ వివేకములు స్తవనీయములు. స్వామి తన్ను ననుగ్రహించినందులకు గర్వమెంతమాత్రము చెందడు. జనసామాన్య మీతని శీలమునుండి గ్రహింపదగిన పాఠము లెన్నియేనియు గలవు గదా!

ఆముక్తమాల్యదయందు విష్ణుచిత్తుని తర్వాత గౌరవపాత్రుడైనవాడు ఖాండిక్యుడు. తన రాజ్యము నపహరించి, తన్నరణ్యమున కంపిన పరమ శత్రువును సోదరుడు నగు కేశిధ్వజుడు, యజ్ఞపశు లోపమునకు ప్రాయశ్చిత్తమడుగఁ దనవద్దకు రాగా, తనమంత్రి పురోహితాదు లతని చంపి రాజ్యమును గైకొనుమని యనేకవిధముల నుపదేశించిరి ఖాండిక్యునకు. కాని ఖాండిక్యుడు వినక వారితో నిట్లనె.

క. మీనోడివినయది కార్యం,
బౌ;నిప్పనిసేయ రాజ్యమంతయు మనకున్,
వానికిఁ బరలోకము జిత,
మౌనొక్కట; నిందు వాసు లరయఁగవలయున్.

క. పరలోక సుఖము శాశ్వత, మరయ; మహీరాజ్యసౌఖ్య మల్పానేహః
పరిభోగ్యం బిందులకై, దురితము గావించి తొలగుదునె పరమునకున్.

క. 'బద్ధాంజలి పుటదీనున్, శుద్ధుండై శరణు చొరగ జూల్చుట కడుగీ
డుద్ధతి పరలోకార్జన, బుద్ధికి' నను కణ్వవాక్యములు దలపరొకో.

ఆ. అనుచు వెడలివచ్చి యారాజునడిగి, త
ద్ధర్మనైచికీవధ క్రమంబు
దెలిపి తగిన నిష్కృతి వచింప, నాతండు
మగుడ గ్రతువు సాంగముగ నొనర్చె.

తే. మఱియు గోరినవారి యక్కఱలు దీర్చి,
యును మనః పూర్తి చాల గొయ్యన దలంచి
'యకట గురుదక్షిణ యొసంగనయితి'నంచు
మగుడం జని శంకనతడు సంభ్రమపడంగ.

క. వారించి 'నీకునెయ్యది, కోరిక ? యేతెంచినాడ గురుదక్షిణ యీ
భూరమణ వేడు' మనుటయు, నారాజన్యుండు మరియునాప్తులతోడన్.

క. 'గురుదక్షిణ యిచ్చుట కీ, నరవరుడేతెంచె; మీరు నా కనురక్తుల్
పరికించి పదింపదిగా, నరయుడు మదినెద్ది మేలు ప్రార్థించుటకున్.'

అంత వారాతని రాజ్యమును కోరుమని నిర్బంధించిరి. కాని యతడు.

చ. అనవుడు నల్లనవ్వి మనుజాధిపు డిట్లను—'మీరలర్థసా
ధన పరతంత్రకోవిదులు దక్క, మహా సుఖదాయి మోక్షమా
ర్గనయ విచారకోవిదులుగా, రతిచంచల రాజ్యలక్ష్మి నే
మని చని వేడువాడ, పరమార్థము వేడక యమ్మహామతిన్.

క. నిమివంశోత్పన్నులమట,
మముబోటుల కకట రాజ్యమా లక్ష్యము? వా
డమలిన యోగాశ్రయు; డు,
త్తమ యోగము గొనుట యురవొ, ధరగొను టురవో

సీ. విడుడ'ని వీడు వెల్వడి వచ్చి ఖాండిక్య
డారాజు గనుగొని గారవమున
'గురునిష్క్రియంబు నిక్కువముగా నొసగదే',
యనిపల్క 'యిత్తు తథ్యముగ'నన్న

'నవనీతలేంద్ర, నీ వధ్యాత్మరతుడవు
దక్షిణ గురునకీ దలచితేని
సకల భవక్లేశ సంక్షయంబెయ్యది
యవ్విద్య బోధింపు'మనిన నవ్వి

తే. యహహ నిష్కంట కాస్మదీయాధిరాజ్య
మడుగనొల్లక యిదియేటి కడిగితిపుడు
క్షత్రియులకెల్ల రాజ్యంబుకంటె మఱి ప్రి
యంబుగలదె' యటన్న నిట్లనియె నతడు.

తే. ఆసపడుదురె బుధులు రాజ్యంబు మమత
మానని జడాత్ముల ట్లహం మానపాన
మత్తులకుగాక యదియేలమాదృశులకు
ననిన హర్షించిమెచ్చి, యజ్జనకు డనియె.

తే. 'నృప, కృతార్థుడనైతి, నాకింతకంటె
నర్థనీయంబు మఱియెద్ది ? యనుచు నతని
కర్చ్చగావించి, వలదన్న నతడొసంగు
తనదు తొంటి రాజ్యంబునఁ దనయునిలిపె. III.

ఇందు ఖాండిక్యుని యుదాత్త ప్రవర్తన మభినందనీయము. ఈతని ధర్మబుద్ధికి దగినట్లు కేశిధ్వజుడును కృతజ్ఞతగలవాడాయెను. ఇందలి ఖాండిక్యుని శీలము వెనుకఁజూపిన ద్రౌపది శీలమునకు సదృశముగా నున్నది. జనసామాన్యమునకుఁ గావలసిన దిట్టి యుద్బోధయే.

ఈతని తర్వాత పరిశీలింపదగినది మాలదాసరి చరిత్ర. ఇతడు జాతిచే చండాలుడైనను శీలముచే పరమోత్తముడును, భాగవతుఁడును.

చ. కలడొకరుండు పేరు కొనగాని కులంబు మదీయభక్తు, డి
య్యిల మును వాడు వామనతనే వసియింపనొ పుణ్యభూమి, నం
దులకొక యోజనత్రయపు దూరపుటూర వసించి, బ్రహ్మవే
ళలఁ జనుదెంచి, పాడు మము లాలస మంగళనామకైశికిన్. VI-3

క. జాత్యుచిత చరిత్రము మ,
త్ప్రీత్యర్థబాది తనదు హృదయము శుచితా
నిత్యంబుగఁ దత్తను.
సాంగత్యము మసిపాత మానికంబై యొదుగన్.

శా. గండాభోగముల న్మదాశ్రులహరుల్ గప్ప న్నుతుల్ పాడి యా
దండ న్వ్రేగులు డించి భక్తిజనితోద్యత్తాండవంబాడు నా
చండాలేతరశీలు డుత్పులకుడై చాండాలిక న్మీటుచున్
గుండుల్ నీరుగ నెండగాలి పసితాకుం జూడ కా ప్రాహ్ణమున్

తే. అట్లు దడపుగ గొల్చి సాష్టాంగ మెఱఁగి
గర్భమంటపిఁగడగిన కలకజలము
లోని ఊా తొట్టి నిండి కాలువగఁజారి
గుడి వెడలి వచ్చునది శూద్రు డిడిగ గ్రోలి.

ఉ. ఆతడు ముఖ్యజాతి గనినంతన పాయుచు, నెండగాలి నెం
తో తడవుం బ్రసాదవినియోగము వార్చి వసించుచు, ద్రివ
ర్ణేతర జాతి మెచ్చి దయ నిడ్డ ప్రసాదము దండె సాచి శ్ర
ద్ధాతిశయంబునన్ వినతినంది భుజించు, గొనుం దదంబువున్.

ఈతడు విష్ణుచిత్తునికి శీలమున సోదరుడు. పరమ వినయపరుడు. ఈతడు తను చంపవచ్చిన బ్రహ్మరాక్షసుని యొద్ద కొంత కాలము గడువు తీసికొని పోయి స్వామిని కీర్తనలతో మామూలు ప్రకారము స్తుతించి వచ్చి, తన ప్రమాణము ప్రకారము బ్రహ్మ రాక్షసునకుఁ దన శరీరము నర్పించి భక్షింపుమని వేడుకొనును. ఈతడు పరిశుద్ధాంతఃకరణుడు, నిరంతర భగవద్గుణాను సంధానపరుడు, సత్యశీలుడు, స్వార్థత్యాగి, పరోపకారపరుడునగు. తిరిగివచ్చి బ్రహ్మరాక్షసునితో

ఉ. నీచెఱ బాసిపోయి, రజనీచర, చక్రిభజింప ముక్తిపొం
దేచెర, యేచెఱందవుల నే నిక, నుండగజూడు పంచచో
నే చరణంబు, లేయుదర, మేయుర, మేశిర, మేకరంబు లీ
వాచరణంబు, లాయుదర, మాయుర, మాశిర, మాకరంబులున్.

తే. అనినఁ దత్సత్యమునకు నేత్రాంబు లురుల,
బ్రమద పులకితగాత్రుడై పాఱుటసుర
యినుని మధ్యందినపు టెండ దనదు పెద్ద
బట్టతలమించఁ బ్లవుఁజేరఁ బాఱుతెంచి.

ఉ. కొండయుబోలె భక్తివలగొంచునె, వాడు నిజద్రుమభ్రమీ
హిండనవ్రాలు పాకలపు టేనుఁగుబోలె, నొసల్తదంఘ్రులం
దుండ, రొదన్ మహాగిరులు హోరన, బ్రస్తుతివ్రాలి, దంష్ట్రికా
దండములెత్తిపట్టిన పదం, బొకడొక్కడనెత్తిఁ జేర్చుచున్.

శా. ఈ సర్వంసహా దేవదానవ మహీ భృన్మౌని వాచా తప
శ్శ్రీసర్వస్వము నేతదన్యకృతులం జెప్పంబడున్ ఘోరమా
నీ సత్యం బురరీకృతాంత, మిలనెంతే వృద్ధనై మంటి నే
నా సత్యం బిక నిన్నుబోలెఁ గృతసంధా ధూర్వహు ల్లేమికిన్.

చ. ఇతరులు నీకు నీడె మఱి యీధృతి, నీస్మృతి, నీఋతేరిత
స్థితగతి, నీ మురారిపదసేవన జీవనవన్మతిన్, సమా
దృతకలగాన సింధులహరీ ప్లవన ప్లవభావ భాగురు
శ్రుతి తతబద్ధతుంబికిఁ గురుంగుడినంబి కృపావలంబికిన్.

తే. అనిన నాతనిఁ గౌఁగిట నునిచి పలికె,
వ్రత మొనర్పించి తని భాగవతవతంస
మోయి రజనీచరేంద్ర నీ యురుకృపా క,
టాక్షమునఁ జేసి ధన్యుడనైతి ననఘ.

ఉ. బాసలు బండికండ్లు, మఱి ప్రాణభయంబున లక్షసేసినం
గ్రాసము కృచ్ఛ్రలబ్ధ, ముడుగన్ వసమే? యిది నీకచెల్లె, నో
భూసురవంశ్య, పుణ్యజన పుణ్యజనాంకము దావకీనమే
పో, సమకూరెడిం గులము పొత్తున దైత్యులకెల్ల నంకతన్.

చ. కడుపు మహాక్షుధన్ నకనకంబడ నన్ గృతకృత్యుఁ జేయఁ బో
విడిచితి, వేము జాత్యముగ వేధ విధించినకూడు మీఁకు, నీ
వెడ నొకకీడుగల్గ, దిక నేమనిన, న్మఱి నీకు నాన నూ
బడలికఁదీఱ నిత్తనువుఁ బారణసేయుము మైత్రిగల్గినన్.

క. ఈమాటల్ బోరపొచ్చెము, లేమికి నీశ్వరుడ కరి నిలింపవిరోధీ
నామెయి మేదోమయ దృ,ప్తామిషములు మెసపుమన్న నతడను నార్తిన్.

శా. ఎట్టూ? యిట్టగు నయ్య పల్క దయలే, కిన్నాళ్లు నీకూడె యీ
పొట్టం బెట్టి, మహాఘులబ్ధిఁ దనువుం బోషించి, యెన్నాళ్లకే
నెట్టే నొక్క తపస్వి యొక్క వ్రతి రాఁడే, చూడడే, తత్కృపన్
బుట్టున్నీగడ దీని, నానొదవి, యోపుణ్యాత్మ యిట్లంటివే.

క. మీవంటి భాగవతులుం, బావనులుగఁ జేయరేని మఱిగతి యేదీ
మావంటివారి కికమా, యేవము వెనుకటిది చూడ కీక్షింపు కృపన్.

తే. స్వతిథియైనను ద్విజుఁడిన్న శస్త్రమైన,
సరియకాఁ గాంచనము చేయుఁ బరుసవేది
యీ యసాధారణ న్యాయ మెన్నవలదె,
మాదృశులచోటఁ గదియు భవాదృశులకు.

తే. అనిన దేహార్పణము నొల్ల కార్తిఁబలుకు,
కృపణత కతడభిప్రాయ మెద్ది యనిన
నిత్తుఁ దనువంట యనుకంపయే? మదాత్మ,
కసటు బాపుటయే యనుకంప గాక.

వ. అనిన,

శా. ఏలా నొంచెద దేహ? మిట్లడిగి, యెంతే బాస మేనం బలం
బో, లీలావటు గీతకీర్తన ఫలంబో, నీ యెడఁగాముస్న? పా
తాళప్రశ్నలుమాని మేఁగొనుము, భేతాళచ్ఛలోక్తిఁగ రుషం
దూలింపం దలఁతేని, ఫుట్టు మఱినూతుల్ ద్రవ్వ బేతాళముల్. VI 65

చివరకు తాను స్వామికి పాడిన కీర్తనఫలము నా రాక్షసునికి ధారవోసి యతనికి ముక్తిగల్గించును. ఈ విధముగ మాలదాసరి శీలము పరమక్రూరస్వభావుడైన బ్రహ్మరాక్షసుని హృదయమునుగూడ నవనీతముగ మార్చివేసినది. ఇది మాలదాసరి పాత్రలోఁగల యుదాత్తత. ఈతని చరిత్ర పాఠకుల హృదయమును ద్రవీభూతము చేయుటలేదా? ఇది జనసామాన్యమున కాదర్శప్రాయముగాదా? ఇతడు జీమూతవాహనునితో తుల్యుడు. ఇట్టి పాత్రను వరాహపురాణమునుండి గ్రహించి శ్రీ కృష్ణదేవరాయకవి తన యాముక్తమాల్యదలో పోషించి ప్రాణము పోసినాడు. శీలప్రాశస్త్యమునకు నుదాత్తతకు జాతికుల మతములు ప్రధానములు గావని ప్రకటించి చూపినాడు కవి. కాని యిందలి భాష పండితైక వేద్యమేకాని, జనసామాన్యమునకు తేలికగా దెలియజాలదు. ఇదొక్కటే యిందులో లోపము.

ఈ లోపమును తీర్చి కథావిషయమున సమానముగా నడిచినది భోజరాజీయమందలి గోవ్యాఘ్ర సంవాదము. ఇందలి గోవు మాలదాసరికంటె సాత్వికమై బలహీనమైన జంతువు. శార్దూలము బ్రహ్మరాక్షసునికంటె పరమ క్రూరమైన పశువు. మాలదాసరి పరమార్థమైన భగవత్సేవకై రాక్షసునియొద్ద సెలవుగైకొనఁగ, గోవు తన వత్సకు పాలిచ్చుట యను పుత్రప్రేమ పూర్వకమైన స్వార్థవిషయ హేతువునకై

పులియొద్ద శెలవుగైకొని పోవును. మిగిలిన విషయములు రెంటను సమానమే. గర్భవిషయమగుటచే గో పరిస్థితి మాలదాసరి పరిస్థితికంటె నొక విధముగ నెక్కువ తీక్ష్ణమైనదని చెప్పవచ్చును. ఆ గాథ యీ విధముగ చిత్రింప బడినది. గోవు తన వత్సమునకుఁ బాలిచ్చి తిరిగివచ్చు లోపల,

క. ఏ దానితోఁడి చలమున, నే దినమునసైన నొక్కయెడ నడరి గళ
చ్ఛేదము సేయక యూరక, పోదు నె యిటుగాక యున్నఁబులినే నేన్.

చ. అని యుదరాగ్నిచేఁ బరవశాత్మకమై ధృతిమాలి నెమ్మనం
బునఁ దలపోయుచున్న పులి ముందటి కప్పుడ వచ్చి నిల్చెనో
యనఁగ మహాద్భుతంబగు రయంబునఁ దాఁబఱతెంచి ధేను వి
ట్లను, నిది ప్రొద్దుదాకఁ గడు నాఁకొని యేక్రియ నుండి తో కదే.

ఆ. ఇంత తాల్మి లేక యిల నిట్టి సుకృతంబు, లెట్లు సంభవించు నేరికైన
నీ నిమిత్తమైకదా నా తనూజుని, బుజ్జగింపఁగంటిఁ బురికి నేగి.

క. నా మనసొక్కటి యయ్యెను, నీ మనసార భుజింపు నీకే నధిక
ప్రేమమున సమర్పించితి, నా మేనిదె పుణ్యగతికి ననుఁ బుచ్చవనా.

ఆ. అనిన దాని దెగువ కద్భుతస్వాంతుడై, పుండరీకమేను బుట్టి పెరిగి
యింతవాడనైతి నింత నిష్కపటుల, నిట్టి ధీరమతుల నెఱుగనేను.

ఉ. ఇట్టి మహానుభావులకు హింసయొనర్చి దురంతదోషముల్
గట్టికొనంగజాల, మఱి కల్గవె మాంసము లొండుచోట, నీ
పుట్టువునందునన్ను మునుపుట్టగజేసిన యట్టి దైవ మీ
పుట్టునఁ బూరిమేపెదునే, ప్రాణము లింతనె పోవుచున్నవే.

మ. అని యాధేనువు జూచి నీవిమల సత్యప్రౌఢికిన్ మెచ్చు వ
చ్చె నినుం జంపగజాల నీదు తలగాచెన్ ధర్మమీ ప్రొద్దు పొ
మ్ము నిజావాసము జేర నీ సఖులు సమ్మోదంబునుం బొంద నీ
తనయుం డత్యనురాగముం బొరయఁ జిత్తప్రీతిమై నొందగన్.

వ. అనిన నప్పులికి నమ్మొద విట్లనియె.

క. మెత్తని మనసే నాయది, యొత్తి యిటుల చూడనేల యోపుణ్యుడ నే
నిత్తనువు నీకు మును వాగ్దత్తము చేసినది కాదె కథ లేమిటికిన్.

ఆ. చనువు చెఱుపవైతి నను పోయి రానిచ్చి,
తదియ చాలుఁగాక యుదరవహ్ని

వేగుచున్న నిన్ను విడిచి యేమని పోదు,
గెలుచు నంతదాక కలదె పాడి.

సీ. ఉదరాగ్ని పెల్లుననొడలెల్లశుష్కమై, వాతెఱవఱువట్లు వట్టఁదొడగె,
సకలేంద్రియమ్ములువికలభావంబుచే, కొనియెపేవునంటుకొనియెఁగడుపు,
ప్రాణంబులాతురపడఁజొచ్చెనిట్లార, కుండు దేప్రొద్దుభానుండుగ్రుంగె,
పగలింటియుపవాసభారంబుదీఱ, మద్రక్తమాంసములనక్తమ్ముసేయు

గీ. మంతఁ బుణ్యురాలనై యేను దివ్య వి,
మానయానమున నసమాన మహిమ
దనర నిన్ను దలచుకొనుచు నెమ్మదిబోదు,
నూర్ధ్వలోకమునకు నో మృగేంద్ర.

క. అని గంగడోలు బిగియఁగ, దనమెడయెత్తుకొని కపిలదగ్గఱఁ జనుదెం
చినఁ జూచి పుండరీకము, వెను వెనుకకెపోవుగాని విరువదు దానిన్.

సీ. కుడువంగరమ్మనితొడరిచుట్టుముఁబిల్వనాకలిగాదొల్లననుచుఁ బెనఁగు
నతడును బోలె, నాతత శోభనాంగిమైతనరునాధేను రత్నంబు దన్ను
భక్షింపుమని పట్టుపఱుప, సద్యోజ్ఞానశాలియై పరగు శార్దూల విభుడు
దానొల్లననిపల్కెఁ దమలోననొకకొంతతడవుమహార్ఘ్యభాషితంబులిట్లు.

ఆ. జరుగుచుండ, గోవు సత్యవాక్శుద్ధికిఁ, బులికృపాసమగ్ర బుద్ధికిని బ్ర
సన్నులైరి సురలు, సాధువాదములుల్ల, సిల్లె గగనవీధినెల్ల యెడల.

ఇందలి భాషాశైలులు సరళమై, సలక్షణమై యాబాలగోపాలము తేలికగ గ్రహింప తగినట్లున్నవి. ఇందు సత్వగుణ ప్రధానమగు గోప్రవర్తనయే యధికోత్తమమైనదో, తమోగుణప్రధానమగు వ్యాఘ్రశీలమే యుదాత్తతరమో నిర్ణయించుట దేవతలకుగూడ కష్టమే. వీరు పరస్పరాతిశాయులు. జ్ఞానహీనమైన పశువగు గోవునందే యిట్టి నిజాయతి, సత్యశుద్ధియున్నది. పశువులలో తమోగుణ ప్రధానమై, పరమ క్రూరస్వభావమైన వ్యాఘ్రమే గోధర్మబుద్ధి కాశ్చర్యపడి, దానిని మించవలె నని తాను క్షుద్బాధాపీడితయయ్యు ధర్మతరముగా ప్రవర్తించి దేవుని మెప్పుబడసినది. ఇఁక మన మేల మెచ్చుకొనము. ఇది యుదాత్త నాయక చరిత్రమై మానవులకుగూడ నాదర్శప్రాయముగనున్నది, కనుకనే మానవుల శ్రేయ ముద్దేశించిన కావ్యములో వ్రాయబడినది. సత్వగుణముగల నుత్తమజనులగు ద్రౌపదీ విష్ణుచిత్తులలో వారల యుదాత్తతను తిలకించినాము. ఖాండిక్య కేశిధ్వజుల చరిత్రలో

రజోగుణప్రధానులగు మధ్యమ పురుషులలోఁగల యుదాత్తతను పరికించి నాము. ఇఁక బ్రహ్మరాక్షస మాలదాసరుల కథలో తమోగుణులలోఁగల యుదాత్తతను గనుగొనినారము. పిమ్మట గోవ్యాఘ్రసంవాదమునందు పశువులలోఁగల యుదాత్తతను గ్రహించితిమి. ఇక పక్షులలోఁగల యుదాత్తతను చూతము. ఇది లుబ్ధకపోతోపాఖ్యానము. శాంతిపర్వము, తృతీయాశ్వాసమందలిది, 307.

సీ. పాపాత్ముఁ డొకబోయ పక్షుల వధియించి, తినియును బెక్కమ్మికొని యు నదియ
బ్రదుకుగా దానికిబహుసాధనంబులు, సవరించుకొని మహాటవిఁజరింప
నొకనాఁడు పెనువానయునుగాలియునుముట్టి,సకల జీవులకు నాశంబుపుట్టు
నట్టిదియై కాన యంతయు జలమయం,బైన బెగ్గిలియన్నరాధముండు

తే. వేగ వట్టోడి యెల్లను వెడలి మిఱుత
నొక వనస్పతి జొంపమై యున్నదాని
జెంది రాతిరి యగుటయు శిలయసెజ్జ
గాఁగ శీతార్తుడై యుండెఁ గౌరవేంద్ర.

క. ఆలుబ్ధకుఁ డుత్తరువర, మాలోకించి కడు భక్తిననియె నిచటి భూ
తాలిం గాలిచెడఁ గరుణా,శీలత నను గాచుటకు విశిష్టవినీతిఁ.

వ. అని యప్పక్షిధ్వంసకుఁడు శయనంబు ప్రాపించియుండ నమ్మహీరుహంబు కోటరంబున వసియించి యుండునది యొక్క కపోతంబు దన వల్లభ యెటయేని మేతకుంబోయి రాక తడసిన శోకించి,

సీ. ఎచటనున్నది యొక్కొ యింత ప్రొద్దొకచోట,నుండునే నను బాసి యుజ్జ్వలాంగి
యమ్మెను లేకున్న నిమ్మెనికలిమి ని, రర్థకం బధికానురాగయుక్త
యగు సతిగుణముల నైహికాముష్మిక,సుఖసాధనంబులు నువ్వె పతికి
నే కారణంబున నేమయ్యెనో వాన,యేపునఁ దెగియగానోపు నకట.

తే. నేమిసేయుదు మందిరం బిపుడు పాడు
వారుచున్నది యనఁగ నప్పలుకులెల్ల
బోయ వలలోన నున్న కపోతి విని మ
నంబు సంతోషపూర మగ్నంబుగాఁగ.

క. పతిమదికి నింతయెక్కిన,యతివగదా పుణ్యవతి ప్రియాలాపము లీ
గతి వినగాంచితి జన్మము,కృతకృత్యం బయ్యెనాకు గెలిచితి జమునిఁ.

వ. అని యుల్లంబున నుగ్గడించి పతికిం దన తెఱఁగెఱింగించి విధి కృతంబునకు వగవం బనిలేదని మఱియు నిట్లనియె.

చ. శరణము సొచ్చినం దగఁ బ్రసన్నత గైకొని రక్షణంబు సా
దరముగఁ జేయు టత్యధిక ధర్మముగా బుధకోటి సెప్పు, నీ
వరసి మహోర్తుమీని శరణాగతు నోపినభంగి నాపదం
బొరయక యుండఁ జేయుము ప్రభూతపు సీతున గొంకుపోవెడిన్.

క. అనియేర్పడ భాషించిన, విని శోకము డిగ్గవిడిచి విహంగము గరుణం
దనజాతి సెప్పి తగని,ట్లనియె మనుజభాషణముల నాలుబ్ధకుతోన్.

క. ఓయన్న డస్సినాఁడవు, మాయింటికి నతిథివైతి, మసలక నీకుం
జేయవలయు నాతిథ్యం, బేయది భవదీప్సితార్థ మెఱిగింపవ నా.

చ. అనవుడు నుల్లమెంతయుఁ బ్రియంబు వహింపఁగఁ బక్షివైరి, సీ
తున సకలాంగకంబులుఁ బ్రతున్నము లయ్యెడు, దీనిఁబాపవే
యనిన, విహంగమంబు రయమారఁగ నచ్చటి పుల్లలెల్ల ము
క్కున గొనివచ్చి ప్రోవిడి యకుంఠితమైన దయాగుణంబునన్.

వ. ఆ పొంత పల్లియకు రయంబున జని పుల్లతల సంగతంబైన యింగలంబు.

క. కొనివచ్చి పుల్లప్రోవునఁ, దనుకంగాఁ జేసి నెమ్మి దళుకొత్తఁగ ని
ట్లను బోయతోడ మేనీ, యనలంబున కాచికొనుటకై లెమ్మనఘా.

చ. అనవుడు వాఁడు గువ్వ హృదయంబలరం దన యంగకంబు ల
య్యనల శిఖాకలాపమున నల్లనయల్లన కాచి శీత బా
ధన ముడుగంగఁ జేయఁగ బదంబడి, యాకలి సాల దోఁచెఁ, దోఁ
చిన నెఱిఁగించె గువ్వ కది సేయ నుపాయము లేక యాత్మలోన్.

వ. వగచి వెలువలంబాఱి తలంచికొని వాని కిట్లనియె.

తే. ఖగములను జీవనంబనఁగలదె సంగ్ర,
హించినట్టిది యాకలి కేమియైన
మాకు దొరకొనఁ డిండము గాక యైన
నీవు దస్సితి నాతిథ్యనియతి వలయు.

వ. నా శరీరం బాహారంబుగా నిచ్చెద గొనుము.

క. అని పలికి యగ్నివలగొని, తన దేహము దానిలోన దడయక యిడినం
గని బోయ విస్మయంబున, మనమూనగఁ గొంత సేపు మ్రాన్పడి యుండెన్.

వ. పడపడి.

మ. కలదే యిమ్మోయి పౌరుషంబు జగతిం గారుణ్యమేపార ని
ష్ఫలుగి ట్లిచ్చునె మేను, నాదు చరితంబుల్ నిండకుం బట్టులై
తలపంవచ్చిన నింతకీ డగునె, యే తత్క్రూరతాఘోర చే
ష్టలు మానంగలవాడఁ బక్షిగురుడై సంధించె సద్బోధముల్.

వ. అని యంతరంగంబున వైరాగ్యంబు నిరంతరం బగుటయు నంత
నిలువక,

మ. ఇది యిట్లాలిని బంధులం దొఱగి తానీ యగ్నిలోఁగూలె నొ
ప్పిదమై యుండగ, నిట్టి తెంపు వెలయం బెంపారు వైరాగ్య సం
పద పాపంబులనెల్ల ద్రుంపగ మహాప్రస్థాన పుణ్యాత్వ మొం
దెద నే నిప్పుడ యంచు మానసము శాంతింబొంద నిర్మోహుడై.

క. వలలోననున్న పులుగుల, వెలువడగా విడిచి వలయు వెండియుదనకుం
గలపక్షినిహతిసాధన, ములు నచట నెయుండఁబోయెబోయ నియతుడై

ఆ. అక్కపోతి నాథు డగ్నిలోఁ బడుటకు, శోకవహ్నిచిత్తమాకులముగ
నెలుగురాలుపడగ నిట్లని పలవించె, నశ్రుజల తరంగితాస్యయగుచు

* * *

క. అనిపలికి యపుడయనలము, ఘనముగదరికొల్పిమదివికాసము బొందం
దనవల్లభు దలచుచు వల, గొని లీలం జొచ్చియతనిగూడం జనియెన్.

క. స్ఫురిత విమానముమీద న, మరతతి వేష్టింప రత్నమయ భూషణనుం
దరదివ్యమూర్తి వెలిగెడు, వరునిగలసి పరమసౌఖ్య వైభవమెసగన్.

తే. లీల మూరిఁబో నచ్చర లేమ పిండు,
బలసి యభినందనము సేయఁబొలిచె నిట్లు
సనిన పక్షియుగ్మంబు వర్ణనము దోఁచె,
పుణ్యావర్తను డగుట నా బోయ కపుడు.

వ. తోచిన నతండు.

క. ఏనును నిట్లగుదుననుచు, మానిన కౌతూహలమున నుల్లమువొదలన్
మేనెల్ల ముండ్లుసింపగ గాన, దఱిసి గళిత రక్తకలితాకృతియై.

తే. అరుగుచుండు వా డొకచో దవానలంబు
గట్టెదిరి కాననంబెల్ల ముట్టి మండ

సంప్రమోదిత చిత్తుడై చక్కజొచ్చి,
యొడలు దొఱగి దేవత్వంబు వడసి యొప్పె.

ఇందు పరమసాత్విక ప్రవృత్తిగల కపోతదంపతులు దమ కపకార మొనర్చిన పరమక్రూరుడగు కిరాతుని హృదయమునుగూడ ద్రవీభూతము చేయగలిగి, యతనిప్రకృతిని మార్చివేయుట కుపదేశకులుగా పరిణమించినవి. ఇది సత్వగుణ ప్రభావాతిశయము. ధర్మబద్ధులైన స్వార్థత్యాగుల శక్తియిట్టిది. అద్యతనకాలములో గాంధియొనర్చిచూపిన దిట్టిదే. స్వార్థపరు నసహ్యించుకొందుము. స్వార్థత్యాగిని మెచ్చుకొందుము. ఉదాత్తపాత్ర ప్రభావమిట్టిది. ఉదాత్తపాత్రలోగల సాత్విక ప్రవృత్తియు, స్వార్థత్యాగబుద్ధియు శత్రువుల క్రూరస్వభావమును గూడ పరిహరింపఁజేసి, తమ్మునుగూడ సాత్వికులజేయును. ఇట్టివారే జీమూతవాహనుడు, శిబిచక్రవర్తి, బలిమొదలైనవారు. ఒకవేళ పరమసాత్వికులగు మాలదాసరిని, గోవును క్రమముగా బ్రహ్మరాక్షసుడును, పులియు తొందరపడి, విచక్షణలేక చంపివేసినచో, వారి హత్యకై పశ్చాత్తాపపడి, దాముగూడ నాత్మహత్యగావించుకొందురు. ఇట్టి పరిస్థితి కపోతములవలన కిరాతునికి గల్గినది. ఉదాత్తుల చరిత్రలందిట్టి ప్రభావము గల్గుటచేతనే యవి వాఙ్మయమునకెక్కి చిరస్థాయిగా నుండగల్గినవి.

ప్రపంచమునగల పశుపక్షి మానవాది సకల ప్రాణులందు సత్వరజస్తమో వృత్తులుగల వివిధ వ్యక్తులున్నవి. పశువులలో గోవు, లేడి, మొదలైనవి సత్వగుణ ప్రధానమైనవి. గుఱ్ఱము, సింహము మొదలైనవి రజోగుణ ప్రధానములైనవి. పులి, పంది దున్నపోతు మొదలైనవి తమోగుణ ప్రధానములైనవి. (కొందరిలో సత్వరజస్తమోగుణములు మిశ్రమమై యుండవచ్చును). ఇట్లే పక్షులలో కపోతము, చిలుక కోవెల మొదలైనవి సత్వగుణ ప్రధానులుగను, నెమలి మొదలైనవి రజోగుణ ప్రధానులుగను, రామబొందు, కాకి మొదలైనవి తమోగుణ ప్రధానములుగ గనబడుచున్నవి. మానవులలోగూడ నిట్టి భేదమున్నది. కాని, వారిని తేలికగ గుర్తించుటమాత్రము బహు కష్టము. వీరిని జాతి, మత, కులములబట్టి నిర్ణయింపరాదు. శీలము, నంతః ప్రవృత్తిని బట్టియే నిశ్చయింపవలెను. సామాన్యముగా సత్వగుణము శాకాహారముగలవారియందు గానబడును. కాని యిదియొక నిర్ణీతలక్షణము మాత్రముగాదు. సాత్వికులు స్వార్థత్యాగముచేసిగూడ తామసికులకు ధర్మోపదేశముచేసి వారిని తమోగుణమునుండి మరలింతురు.

ప్రతిమానవునియందు రెండు విధములైన ప్రకృతు లున్నవి. మొదటిది యున్నతము లేక దివ్యము. రెండవది అధమము లేక పాశవము. మొదటిది మానవుని నుత్తమమార్గమునకు ప్రోత్సహించును. రెండవది యరిషడ్వర్గమును ప్రేరేపును. మానవుని యంతరంగమున నీ రెండు ప్రకృతులకు నెప్పుడును సంఘర్షణము గలుగుచునే యుండును. అనేక మానవులలో పాశవప్రకృతికే జయముగల్గును. ధీరులగు బహు స్వల్ప జనులందు మాత్రమే యున్నత ప్రకృతికి జయము సాధ్యమగును. ఒకప్పు డీ ప్రకృతిద్వయమునకు మాత్రమే మానవునిలో సంఘర్షణము గల్గును. మరియొక్కప్పు డీ మానవునిలో నీ ప్రకృతిద్వయమునకు ప్రోద్బలములై కొన్ని బాహ్యాశక్తులుగూడ దోహదము చేయును. అప్పుడు మానవుడు దోలాందోళిత మానసుడగును. కడకతడు ధీరుడగుచో నుత్తమప్రకృతి ప్రబలమై పాశవప్రకృతిని జయింప గల్గును. లేక యతడు దుర్బల హృదయుడగుచో పాశవప్రకృతికి లోబడి, దివ్యప్రకృతి యుద్బోధనలను పెడచెవినిపెట్టి యధఃపతితు డగును. పాశ్చాత్యవాఙ్మయమందలి విషాదనాయకులందరు నీ జాతికిఁ జెందినవారు. భారతీయ వాఙ్మయమందలి రాముడు, ప్రవరుడు, హరిశ్చంద్రుడు మొదలైనవారు మొదటి తరగతికిఁ జెందిన ధీరులు. ఆంధ్రవాఙ్మయమున తారాశశాంక విజయము, బిల్హణీయము, అహల్యా సంక్రందనము, రాధికాసాంత్వనము, విప్రనారాయణ చరిత్ర మొదలైనవానియందు నాయికానాయకులు పాశవప్రకృతులకు లోబడి, వాని లీలలకు పాత్రులగుదురు. ఇక మనుచరిత్రయందు ప్రవరుడు, నాముక్తమాల్యదయందు విష్ణుచిత్తుడు, మాలదాసరి, ఖాండిక్యాదులు ధీరులైన స్వార్థత్యాగులు. వీరికి జరిగిన సంఘటనలు వీరున్న పరిస్థితులును వీరి పరీక్షార్థమే తటస్థపడినవిగా పరిణమించును. ఆ పరీక్షలో నుత్తీర్ణులగుటయే వారు ధీరులనిపించుకొనుటకు గుర్తు.

ఈ యున్నత ప్రకృతినుండియే సత్వగుణ ముద్భవించుచున్నది. తమోగుణము పాశవప్రకృతినుండి పుట్టుచున్నది. సత్వగుణ ప్రధానులు దమ యుదాత్తప్రవర్తనవలన, తమ సత్వగుణప్రభావమువలనను, దమ శత్రువులగు తామసికులనుగూడ సత్వగుణ భూయిష్ఠులుగ మార్పగలుగుచున్నారు. ఇట్టిదే గోవ్యాఘ్రవిషయమును, బ్రహ్మరక్షస మాలదాసరుల వృత్తాంతమును. ఈ సత్వగుణ ప్రభావమువలననే తపోవన

మందలి పరస్పర శత్రుస్వభావముగల పిల్లులు నెలుకలును, గోవ్యాఘ్రములును, గజసింహములును దమ శత్రుత్వమునుమాని పరస్పరము మిత్రులవలె మెలగుట. ఈ విషయమే భారతమున కణ్వాశ్రమ మిట్లు వర్ణింపఁబడినది.

సీ. శ్రవణసుఖంబుగా సామగానంబులు, చదివెడు శుకముల చదువుదగిలి
కదలక వినుచుండు కరులును కరికర, శీతలచ్ఛాయఁ దచ్ఛీకరాంబు
కణముల చల్లనిగాడ్పునపడి వానిఁ, జెంది సుఖంబున్న సింహములును
భూసురప్రవరులు భూతబలుల్ దెచ్చిపెట్టు నీవారన్నపిండతతులు.

తే. గడంగి భక్షింప నొక్కట గలసి యాడు
చున్న యెలుకలుఁ బిల్లులు నొండుసహజ
వైరివర్గంబులయు సహవాస మపుడు,
సూచి మునిశక్తి కెంతయుఁ జోద్యమంది.

పరస్పరవైరము, జీవహింస లేని యిటువంటి ప్రశాంత జీవితమునే గాంధి, బుద్ధుడు, క్రీస్తు మొదలైన వా రాశించినారు. ఇది యుదాత్తమై, యాదర్శప్రాయమైనది. పరమ ప్రమాణమైన జీవితమిదే. ఇట్టి జీవితాదర్శమును ప్రతిపాదించుటే వాఙ్మయలక్ష్యమై, యది జనసామాన్యమునకు మార్గదర్శము కావలయు. ఇట్టి యుదాత్తజీవితము విశ్వశ్రేయ మగును.

ఇదే శివము, లేదా మంగళప్రదము. ఇట్టి మంగళప్రదమైన విషయమే లోకమున సత్యము, లేదా యథార్థము: అందుచే నిత్యము లేదా శాశ్వతముగ వెలయునది. శివము సత్యమునైన యీ పరమతత్త్వము సుందరమై, మన బుద్ధికి భాసించును. ఇట్టి సుందర విషయమే నిత్యము. కాని ఇతర మా భాసము. కావ్యమున శివ సత్య సుందరములకు విరోధము కల్గింపకుండుటే కవి ప్రతిభను కావ్య సౌందర్యమును చాటును. దీనికొరకే మన ప్రాచీనకవులు పాటుపడిరి. నవ్యులు వీనికి భంగమును కల్గించిరి. ఇది భేదము.

KANNADA LITERATURE AND THE RATTA KINGS

By

M. GOVINDA RAO, M.A., B.O.L.

From the earliest times, Kannada literature had flourished on account of the patronage and encouragement given to it by various kings of different dynasties of the Karnataka country and their subordinates. Among the dynasties which helped the growth of Kannada literature, we have the Rastrakutas, the Gangas, the Chalukyas, the Kakathiyas, the Hoysalas, the Rattas and the Kalachuryas. The kings of Vijayanagar and Mysore, together with their Paleyagars, contributed a lot for the pormotion of literary activities in Kannada. In this article, an attempt is made of a study of Kannada literature under the Ratta kings.

Before proceeding with the subject, it will be useful to give a brief history of the various kings of this dynasty who ruled their country of Kundimandala. We have several inscriptions relating to this family, discovered in various places e.g. Sogal, Nesaragi, Konnur, Rayabag etc. From them, we find that they had been originally mandalikas or subordinate kings under the Rastrakutas and Chalukyas and had their capital in Sugandhavarthi or Savadatti. In course of time, they became prominent in the Karnataka and changed their capital to Venugrama or the modern Belgaum. In their inscriptions, they style themselves as the lords of the city of Lattanur which, perhaps, might have been their original city. The kings of this dynasty were ardent Jains and encouraged Jaina religion and literature by causing Jaina temples to be built and giving endowments to them and also by helping poets to write Jaina Puranas and other poetical works. We find from inscriptions that Prithvirama, Shantivarma, Karthavirya I, Anka, Kanna II and Karthavirya II had ruled the Ratta country as subordinates of various kings before Sena II came to the throne. We

are not concerned here with these kings, who appear to be very weak and unimportant. The real history of this dynasty begins after King Sena II ascended the throne. He was the first king of this lineage to become independent. The times were opportune for him to declare himself independent. "The power of the Chalukyas had reached its culminating point under Vikramaditya II. His successors, Somesvaradeva III and Jagadekamalla, succeeded for a time in maintaining the supremacy of their race, but in the time of Tailapadeva III, the successor of the last mentioned,—Saka 1072 to 1104,—it was completely subverted by his rebellious general Vijjala of the Kalachuri race. It is plain that the Rattas took advantage of the confusion that preceded and accompanied this event and that Sena II, by means of the army for which he was renowned, established the independence of his family"[1] The Kalpole and Belgaum inscriptions describe, in unmistakable terms, the peace and prosperity enjoyed by the Kundi Province under the brave and learned King Sena II. "Pleasing to the eye is the country of Kundi which resembles the orb of the moon with its herds of cows with their plentiful supply of delightful milk, with the glory of all its grains and the pure castes that inhabit it."[2] "In the Bharata of Jambudvipa, the Kundi Province, a choice creation of the Lotus-born, fascinates the mind, an abode where are displayed fruits of abundant good deeds of the eyes of all folk"[3] King Sena was "resplendent, being possessed of an army that was terrible by reason of its valour, ever enjoying the embraces of the goddess of Knowledge, the beloved husband of the lovely woman Authority, possessed of a large court, shining with a lustre like that of the sun, very generous, very haughty, the leader of his forces in the battle-field, the eye of the fortunes of the lineage of the Rattas, the friend of learned men, the appropriate receptacle of brilliant fame"[4] To this King

1. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society Vol X, p. 188
2. Kalpole Inscription by Parsva Pandita.
3. Belgaum Inscription by Balachandra Kavi Kandarpa.
4. Kalpole Inscription by Parsva Pandita.

Sena II and his queen Laxmidevi was born a son named Kattama or Karthavirya III who was "*pre-eminent among the lords of the earth, whose right arm was skilful in* protecting the world, who destroyed the multitude of his foes, who was well acquainted with the use of weapons which are the means of amorous dalliance with the lovely woman Victory, nourished by kings who prostrated themselves before him through fear, and who delighted in truthful speech.[5] His wife was Padmavathi or Padmaladevi who possessed great beauty and many accomplishments She *was a great lover of the Jaina faith and was very pleasing.* Now to this couple, who were like Vasudeva and Devaki, was born a son who was as famous as Sri Krishna. He was named Laxma or Laxmideva whose excellent qualities are described *by many a Kannada poet in inscriptions* as well as in poetical works. Balachandra Kavi Kandarpa says "Hostile lords of the earth, afraid of the redness of the evening sky because they deemed it the red dust caused by *the tread of his warriors' feet, and of the roar of the* settling cloud because they deemed it the rattling of his horses' hoofs, never rested in their various seats."[6] What a fine imagination! The enemies of Laxmideva were fleeing away at all times in constant fear of him The poet says that when he was reigning with mighty authority, neither offence nor punishment existed. Hence we can infer that there was peace and plenty in the land and so one could carry on with his work unhindered by others. This gave an opportunity *for our poets to* write great Puranas and other poetical works. It was during his reign that our *great poet Nemichandra wrote his two great works*– Neminatha Purana and Leelavathi Prabandham In his Leelavathi, he clearly says that Laxmidhara was ruling the country and Chandrikadevi was his queen. Balachandra Kavi says: "By his form which infatuated the damsels, by his virtue which caused the exaltation of the wise, by

5. Kalpole Inscription by Parsva Pandita.
6. Belgaum Ins., Epigraphia Indica Vol XIII.

his splendour which aroused an expansion of delight in the earth, the Lord Laxmideva, a tree of desire to the multitude of poets, so appeared to the eyes of the folk that they said: 'Say in truth, is he Kama, or the Springgod or the moon."[7] This is why the epithet 'Rupakandarpadeva' has been applied to Laxmidharadeva in Kannada literature[8] and inscription.[9] His wife was Chandaladevi or Chandrikadevi, a woman of exquisite beauty. While describing her beauty Balachandra says: "When the creator, in the course of his magic, quite putting aside Fortune born from the Ocean of Nectar, created a second Fortune, he assigned to Krishna as mate the fickle Fortune and graciously bestowed this second most constant lady of stainless, exalted estate upon Laxmideva, highest of the company of sovereigns; to such an exceeding degree did Chandrikadevi display beauty."[10] This royal couple got two sons in due course—the elder was Karthavirya IV and the younger was Mallikarjuna. They were unequalled in valour, in giving gifts and in following the tenets of Jaina dharma Of these, Karthavirya ruled as King while his brother Mallikarjuna helped him as Yuvaraja. To Parsva Pandita, Karthavirya IV was the "best of the Rattas, possessing qualities resembling those of the Imperishable one (Achyutha), supporting, like Chakri, the whole circle of the earth with the staff of his arm."[11] There is no doubt that Karthavirya IV was a famous and powerful king among the Rattas and it is in his time that our poet Parsva Pandita, the author of Parsvanatha Purana, lived. He seems to have had two wives–one Echaladevi, daughter of a Chakravarthi, well accomplished and beautiful and the other, Madevi, the mother of Laxmideva II. This king, Laxmideva II, was not so powerful as his predecessors and so the Raṭṭa kingdom passed on

---

7. Belgaum Ins. Epigraphia Indica Vol. XIII

8. Leelavathi Ch. 1 Verses. 94 & 96.

9. Kalpole Ins. by Parsva Pandita.

10. Belgaum Ins. Epigraphia Indica Vol XIII.

11. Kalpole Ins. by Parsva Pandita

to the hands of the Yadava king, Singhana of Devagiri, in about the year 1230 A. D.

King Laxmideva I was very tactful and sagacious and his diplomacy was of the highest order which enabled him to win over very easily even his adversaries. His wife Chandaladevi belonged to another royal family of great importance—the Yadavas of Hagaratage province The genealogy of these chieftains is given in the Kalpole inscription, according to which the first king of this lineage seems to be Rebba. His wife was Holadevi and son was Brahma, who was very powerful. To him and his wife Chandaladevi, a son was born, named Raja I. He married Mailaladevi and in her he got a daughter and a son. His daughter was Chandaladevi, the wife of Laxmideva I of the Ratta dynasty. We have already seen how inscriptional poets have described her beauty and her virtue. We shall shortly see how Nemichandra, the author of Leelavathi, describes her in this work.

We have said that Nemichandra was the court poet of Laxmideva I and wrote his Leelavathi during his reign This work is a new adventure in the field of Kannada literature. It is considered to be a novel written in champu style. The plot closely follows Subandhu's Vasavadatta The gist of the work is this: "Chudamani was ths king of the Banavasi country. Padmavathi was his queen in whom he got a son named Kandarpadeva. This prince, when he came of age, saw a beautiful lady in a dream and went in search of her with his friend. Finally, he met her in Kusumapura and, finding that she had also fallen in love with him, married her." The plot is, as we have seen, very simple; but we have fine descriptions and poetic imaginations of the highest order in this work. Here the poet has given us a glimpse of the pomp and splendour of the court of Laxmideva himself. In chapter 1, verse 76 of Leelavathi, Nemichandra describes how he enjoyed fame in the king's court and how the men of

learning in the king's court enjoyed his poetical works. He has purposely named the hero of the work as Kandarpadeva or Rupakandarpadeva to suggest that he is none other than his patron and king, Laxmideva I. This fact can be corroborated by the identical names of the mothers of Kandarpadeva and Laxmideva i. e., Padmavathi or Padmaladevi. Kandarpadeva's father was Chudamani and the poet Nemichandra has likened him to Chandrachudamani i. e. Siva.[12] This can be assumed to be a title of the king rather than his name. In that case, the real name of the king must be Kattama or Karthavirya III and the title Chudamani, given to him by the poet, means that he was the crest-jewel among kings. It should now be clear that Rupakandarpadeva, the hero of Leelavathi, is none other than Laxmideva I, son of Karthavirya III and Padmaladevi. The birth of this famous prince is described very beautifully by the poet in Leelavathi, Aswas 1, verse 94. The verses that follow give a fine description of the prince which, to a large extent, resembles the description of Laxmideva, given by the inscriptional poets. The second chapter of this work is devoted for describing a night-walk by the prince in the city and the poet has made use of this opportunity to describe the sentiment of love in all its aspects. In the third chapter of the work, Leelavathi, the heroine of the story, is introduced to the prince in a dream. We have here a reference to Chandrika's disappearance with a double meaning.[13] The ordinary meaning is that the moonlight has disappeared. The special meaning that is suggestive of the plot, is that Chandrika who appeared to the prince in a dream disappeared. A fine description of Leelavathi is given by the poet in chapter 3, verse 25. This description is identical with that found in inscriptions about Chandrikadevi, wife of Laxmideva. From what has been said so far, it is clear that Nemichandra wrote his Leelavathi to please his king

12. Leelavathi, Asw. 1, verse 86
13. Leelavathi, Asw 3, verse. 7.

and queen by making them the hero and the heroine of his work and extolling their beauty, virtue and accomplishments. Here the poet has followed the fine examples of Pampa and Ranna who have made Arikesari and Irivabedanga as the heroes of their works, Vikramarjuna Vijaya and Sahasa Bhima Vijaya respectively. Pampa has identified his king with Arjuna and Ranna has made his patron Irivabedanga, as Bhima of the Bharata story. Devakavi, who seems to have been a contemporary poet, has followed the example of Nemichandra in his work 'Kusumavali.' Here, the hero, Manikundala, sees a beautiful lady in a dream and falls in love with her. He goes in search of this lady and finally sees her and marries her. In this work also, Devakavi has identified his hero with a historical person i. e. Chikkaraja Chamupa, a minister to some king. This minister is said to be the grandson of Kesava Dandanayaka and son of Laxmidhara. It is not known whose minister he was; all the same, there is no denying the fact that he was a historical person. Thus we see that our Kannada poets used to make their patrons as the heroes of some of their works just to please them. Historical matter is blended with poetical imagination in these works and it is sometimes very difficult to sift the former from the latter.

Nemichandra is only one among the several poets who have praised the Ratta kings in their works. We have already seen how Balachandra Kavi Kandarpa and Parsva Pandita have extolled some of these kings and their queens in metrical verses found in inscriptions written by them. We do not know what poetical works Balachandra has written in Kannada. He has been acclaimed by Parsva as a very famous poet who excelled in the use of vakrokti or sarcasm.[14] Parsva Pandita is not only the author of Kalpole inscription but also of Parsvanatha Purana which depicts the life of Parsvanatha, the 23rd Thirthankara and his several births. A casual reader will find no historical

14. Parsvanatha Purana. Asw. 1, verse 69.

matter hidden in this latter work, though the former is full of historical facts about the Ratta and the Yadava dynasties which have helped our historians in reconstructing the history of the Karnataka. But the historical facts hidden in Parsvanatha Purana have been unnoticed by scholars excepting the two verses–186 and 187 in the last chapter–where the poet has given the geneology of the Ratta kings for three generations, commencing from Karthavirya III. In these verses, we are told that King Laxmidhara was the son of Karthavirya III and his wife was Chandrikadevi and that their son was Karthavirya IV. This Karthavirya has been praised very much by the poet and he is said to have been ruling the county at the time.[15]

Parsva Pandita appears to have identified some of the characters of his Purana with some historical persons. The poet is at his best when he narrates the story of Vajranabhi, one of the previous births of Parsva Thirthankara. Here we see glimpses of his identification of Vajranabhi with Laxmidhhara I. In the tenth Chapter, of Parsvanatha Purana, after verse 52 the epithet 'Rupakandarpa' has been applied to Vajranabhi. From Leelavathi and from the Kalpole inscription of Parsva, we have found that this epithet has been given to Laxmidhara I. So, Parsva's Vajranabhi is Laxmidhara I himself. After having identified Vajranabhi with Laxmidhara I, it is fitting to identify Ananda with Karthavirya IV. That he has done so can be assumed from the fact that the title 'mahamandalesvara' has been applied to Ananda.[16] We find from inscriptions that this is one of the titles of the kings of the Ratta dynasty. However, we cannot definitely say that the poet has identified Ananda with Karthavirya IV. But as regards the identification of Vajranabhi with Laxmidhara I, we need have no doubts. While describing the cool breeze in the pleasure garden of Vajranabhi, the poet has brought in the name of Laxmideva,

15. Parsvanatha Purana Asw. 16 verses 186, 187.

16. Ibid Asw. 13 verse 8

instead of Vajranabhi.[17] In another verse,[18] the poet has given to Vajranabhi the title of 'Kavirajashekhara' which is identical with 'Kavirajakunjara' applied to Laxmidhara in Leelavathi, Aswasa 1, verse 83. From this, we can infer that Parsva Pandita might have been a court poet of Laxmideva I also and might have begun to write this Purana during his time. He could finish it only during the reign of his son, Karthavirya IV.

This article will not be complete without mentioning another great work written during the time of the Ratta kings. This is Pushpadantha Purana of Gunavarma II, who is also the author of another small work called 'Chandranathashtaka.' In his Pushpadantha Purana he has described the story of Pushpadantha, the ninth Thirthankara. His patron was Shanthivarma, one of the courtiers of Karthavirya IV and so we can safely say that this poet also wrote his works under the Ratta kings His Pushpadantha Purana was written in order to spread the glory of his patron Shantivarma and was dedicated to him.

King Karthavirya IV was the last of the powerful kings of the Ratta dynasty. His son and successor, King Laxmideva II, had a troublous time, having been forced to face his enemies in the battle field and finally he seems to have been defeated by Vichana, the commander of the army of the Yadava king Singhana in about 1230 A. D. So no poet under him, could think of writing poetry and no Kannada work of his time has been traced.

17. Parsvanatha Purana Asw. 9. verse 87.

18. Ibid Asw. 9 verse 101.

കാമോദരി ചെമ്പട

ശ്ലോകം

സ്വപ്നിൻ വിലക്ഷനയനേ വിഹിതാവലോകാ-
മാത്താഭിമുഖ്യവദനേ ദ്രുതമീലിതാക്ഷീം
ഇഷ്ടേഽപി വാരണപരാമന്ദവൎത്തമാനാം
മുഗ്ദ്ധാമഥാഷ്ട ദയിതാം നിഷധാധിനാഥഃ

പദം

നളൻ:— രാകാശശാങ്കമുഖീ, രമണി, ശൃണു, വല്ലഭേ,
രാജവരഭീമതനയേ,

മുഖാരി ചെമ്പട

ശ്ലോകം

അഥ നിഷധധരാധിനായകോഽയം
വിധുപരിഹാസിമുഖിം മുദസ്വസാരം
കരസരസിരുഹേ മുദാ ഗൃഹീത്വാ
രുചിരതരം രമയന്നവോചദേവം

പദം

ധന്യശീലേ, ബാലേ, ഭീമകന്യേ, മമ ജായേ,
തന്വംഗീ, ഞാൻ ചൊല്ലും മൊഴി എല്ലാമേ കേട്ടാലും.
എത്രനാളുണ്ടീവണ്ണം ഞാൻ ചിത്തമോദമോടെ
ഒത്തു വാണീടുവാനുള്ളിൽ മോഹമിയലുന്നു.

ലോകാഭിരാമഗുണലോഭനീയേ, പ്രിയേ,
പാകാരിമുഖ്യമതിമോഹനകളേബരേ,
നാണമിയലാതെ നീ നലമൊടിഹ വന്നാലും
ഏണമിഴി, കുംഭീഗമനേ!

ക്ഷോണീധരതുംഗമാം കുചയുഗമിതെന്തരസി
കാണിയും വൈകാതെ കനിവൊടിഹ ചേർക്കനീ.

സുരഭിചികുരംകൊണ്ടു സുരുചിരതരം മുഖം
മറയായ്ക ജീവനാഥേ,

മാരശരപരിതാപം ദൂരവേ അകററുവാൻ
പാരാതെ ഇനിഞ്ഞീടേണം നാരിമാരിൽ മൌലേ!

കാലം കളഞ്ഞീടൊല്ലേതും നാളീകലോചനേ;
ലീലാലോലേ, നീയ്യോ നല്ല ലീലകൾ ചെയ്താലും.

ഇജ്ജനത്തെ കാണുന്നേരം ലജ്ജകൂടാതെ
നിർജ്ജനേ മാനിനി, നീ നന്നായ് വീക്ഷണം ചെയ്താലും.

പരിണതനിശാകരൻ കരിമുകിലിൽ മറകിലോ
വരതനു, മദകോരത്തിന്നൊരു ശരണമെന്തഹോ!

(*a*) നിന്നിലതിവാഞ്ഛയാ ഖിന്നതയോടെത്രനാളം
മുന്നമിഹ ഞാനുഴന്നേൻ.

അണ്ഡജനവൻ തന്നെയന്നതിനു സാക്ഷി മമ
പുണ്യഫലമല്ലോ പരമിന്നു തവ സംഗമം.

ഉദ്യാനഭൂമിയതിലദ്യ നാം ചെന്നു മദ-
നോദ്യാപമാശു ചെയ്ക.

വട്ടമൊത്തമുലരണ്ടും തട്ടീടുമാറിപ്പോളം
പെട്ടെന്നു പുണർന്നീടേണം മട്ടോലും മൊഴിയേ.

ഉദ്യൽ കാമരസമോട്ടു അദ്യ വൈകീടാതെ
ഉദ്യാനവിഹാരത്തിന്നായി ഉദ്യോഗിച്ചീടേണം.

(*a*) Ref:- ഉ: വാ: ന: കഥകളി രണ്ടാം ദിവസം
"മയിലേ നീ കേൾ കമനീയാകൃതേ"......എന്നു തുടങ്ങുന്ന പദത്തിലെ ആശയത്തോട് വിദൂരസാമ്യം കാണുന്നു.

കല്യാണി-ചെമ്പട

പദം

ദമയന്തി:—

നല്ലോർമൗലേ[1]വല്ലഭ! നിൻ[2] സല്ലാപങ്ങളിവയെല്ലാ-
മുള്ളമഴിവതിന്നുള്ള ശല്യങ്ങൾ തന്നെ.

തണ്ടാർ ബാണതുല്യനായ നിന്നെലഭിപ്പതിന്നായ് ഞാൻ
പണ്ടു[3]മോഹം പൂണ്ടതെല്ലാം[4] കണ്ടതാരുള്ളു!

നിന്നധരാമൃതപാനം മന്നവ[5] ചെയ്യിതുകാലം
ഖിന്നത തീർക്ക[6]മെന്നുള്ളതോർത്തീലേതും ഞാൻ.

അക്കാല[7]മീനിശാനാഥനക്കനേക്കാൾ ചൂടടയോൻ
[8]ഉൾക്കാമ്പേററമുരുകവാനന്ന ചന്ദനം!

ഇക്കാലം നിൻ[9]കൃപകൊണ്ടേ ചിത്തസൗഖ്യംവന്നതല്ലോ[10]
ധിക്കാരം ചെയ്യാതെ മേലിൽ നന്ദിപ്പിക്കേണം.

(*a*) 1 നല്ലാർ മൌലെ. 2 വല്ലഭാ നീ. 3 പണ്ടേ. 4 പൂണ്ടിതെല്ലോ. 5 ഇന്നിവരം. 6 തീക്കാ. 7 അക്കാലം നിശാ. 8 ഉൾക്കതമ്പെത്തെ ഉരുകവാൻ നന്നു ചെന്നനാളിക്കാലം. 9 നിന്നാൽ കൃപകൊണ്ടു. 10 വന്നതെല്ലാം.

(*a*) ഇഴ പാഠം സ്പഷ്ടമേ അബദ്ധം. നല്ലാർ=സുന്ദരി
നല്ലോർ=നല്ലവർ. ഇവിടെ ദമയന്തി നളനെ അഭിസംബോധനം ചെയ്കയാണല്ലോ.

ഭൈരവി-ചെമ്പട

ശ്ലോകം

അനംഗൻ ക്രൂരമ്പാൽ പ്രതിദിനമിണങ്ങീട്ടു[1] മകമേ
[2]വ്രണങ്ങൾക്കാനന്ദം തെരുതെരെ വളൎത്തും[3] സകൗതുകം
രസ[4]ങ്ങൾക്കന്ന്യോന്ന്യം രസമൊടുമിരുന്നീടുമളവിൽ
പറഞ്ഞാനന്നേവം ദയിതയോടു ഭൂപാലതിലകൻ.

പദം

നളൻ:- കുണ്ഡിനനായകകന്യേ, ഭവി[5]
പുണ്യവാൻ ഞാനെന്നു നൂനം.
എന്നതു കൊണ്ടല്ലോ [6]നീയും നമ്മോ[7]-
ടൊന്നിപ്പാനുള്ള[8] യോഗം വന്നു.

(a) ആരെല്ലാം വൈരികളായി നമു-
ക്കോരോമലേ, നിന്നെ വേണ്ടി(b)
എന്തെല്ലാം സങ്കടമനുഭവിച്ചു നിൻെറ[9]
പന്തൊക്കും മുല പൂണ്മാനായി[10]

---

1 ഇണങ്ങീടു. 2 വ്ര. 3 വളൎക്കും. 4 രതങ്ങൾ. 5 ബഹു. 6 കൊണ്ടി
പ്പോൾ. 7 എന്നോടു. 8 ഒന്നിപ്പാൻ. 9 നിൻ. 10 പുണരുവാനായി

(a) Ref:— "ഇന്ദ്രാദികളും വന്നു വലച്ചു നമ്മെ" ഉ: വ: ന: കഥകളി
(b) നിനക്കുവേണ്ടി എന്ന അൎത്ഥത്തിൽ പ്രാചീനപ്രയോഗം.

അക്കാലമൊരുദിനം[1] മധുനൽകാവിലകം
പൂക്കനേരം പൊൻമയമാമൊരരയന്നം[2] കണ്ടേൻ[3]

(a) [അക്കാലമൊരുദിനം മധു (നാൾ)
നൽക്കാവിലകം പൂക്കനേരം
പൊന്മയമാമൊരരയന്നം കണ്ടേൻ]

നിർമ്മായം[4] തവ ഗുണം ചൊല്ലി[5]
നിന്നെക്കണ്ടേൻ[6] ദുഃഖം ചൊൽവാനവൻ
തന്നെ ഞാനയച്ചൊരു ശേഷം
ഇങ്ങുവന്നവൻ പിന്നെപ്പോയാൻ[7] തവ
മംഗലം[8] വരുമെന്നു ചൊല്ലി.

ഇനിമേൽ വേർ പിരിയാതെ നമു-
ക്കനുപമസുഖം ഭുജിക്കേണം.

---

1 ദിനം ഞാനും. 2 പൊന്മയമായൊരന്നം. 3 കണ്ടേനവൻ. 4 നന്മയ. 5. ചൊന്നാൻ. 6 കണ്ടേൻറ. 7 'പിന്നെപ്പോയാൻ' എന്നില്ല. 8 മംഗളം.

(a) ഗ്രന്ഥം പകൎത്തുമ്പോൾ ഒന്നിലധികം പാഠങ്ങൾ കണ്ടാൽ അവയെല്ലാം പകൎത്തുക എന്ന സമ്പ്രദായം മററു പല ഗ്രന്ഥപ്പകർപ്പുകളിലും കണ്ടിട്ടുണ്ട്. വലയാന്തർഗതമായ ഭാഗം അങ്ങനെ ഒരേഗ്രന്ഥത്തിൽ തന്നെയുള്ള പാഠാന്തരം എന്നുവേണം വിചാരിക്കാൻ.

(*a*) അതിനു നിൻ മനതാരിലരുതേ വാമ്യം[1]
മതിമുഖിമാർ കുലമൗലേ!
[2]*...

സാരംഗം-ചെമ്പട

ശ്ലോകം

അക്കാലം കലികലപാംസനൻ വലാരി-
ക്കുറാംത്താരിൽ തെളിവതിനായി[3] ലക്ഷ്യമോടെ
നല്ലോരിൽപ്പലരിലുമല്ലലേകി[4] വാഴ് വാ-
ന്നല്ലാസീ നളകലഹേച്ഛുരിന്ദ്രമൂചേ.[5]

പദം

കലി:- [6]കുമ്പിടുന്നേനഹം കലി
കാൺക ദേവരാജ!
എങ്കൽ നിൻ കാരുണ്യം പെരു-
തായ് വരേണമതിങ്കൽ മോഹം.
[7]മനസി കിമു തവ വിഷാദമഹോ!
ദഹനനമെന്തതി ശമനമെടോ?[8]
ശമയ കിമു തവ മനസ്സുമനം.

---

1 മാന്ദ്യം.
2 * യമവരുണധനഞ്ജയൈഃ വിഷണ്ണൈ-
രമരപതിഃ സുതരാം വിലജ്ജിതോഽസൌ
സ്വപുരവരമുപേത്യ ഭീമകന്യാം
മനസി നിധായ നിരുദ്ധമോ നൃപാത്മസീൽ.

3 യ. 4 ഏറ്റി. 5 മഹേന്ദ്രമൂചേ. 6 നിൻകഴൽ കുമ്പിടുന്നേൻ.
7 നിൻ മഹസി. 8 എന്തൊരു സഹനമെടോ. 8 ശമന.

(*a*) **Ref:**— “ എന്നിരിക്കവേ നീയെന്തെന്നിൽ വഹസി വാമ്യം”. ഉ: വാര്യർ.

വരുണനുമെന്തതി[1] കരുണമെടോ[2]
പറകവേണം കൃപതരേണം
ദമിതകോണം[3](*a*) വിടതരേണം

ഇന്ദ്രൻ:- എന്തിനിതെല്ലാം പഴുതിലുരപ്പതു
പറക കുറകിലു[4]മൊരീഷൽ നിനക്കൊലാ[5]

([6]) വരിക വരിക[7] വിരവൊടഖിലം ചൊല്ലീടാം കലേ
രുഷിതഭാവമകലവേ നീ കളക വേണമേ.

ഭൂമിതന്നിൽ വാമനേത്ര ഭാമിനീ മനോഹരാംഗി
ഭീമതനയതന്നിൽ മോദമാർന്നു[8] ഞങ്ങളും

കാമബാണചകിതമതികളായ് വലഞ്ഞുചെന്നു
[ന്ന] [9]ത്തമ്മിൽ
കാമബാണമെന്ന്യേ[10]നളനെയവളും മാലയിട്ടതേ.

---

1 ഇതെന്തതി. 2 കരുണനെടോ. 3 പോണം. 4 കുറിയൊര്. 5 ഒല്ലാ. (6) മലഹരി പഞ്ചാരി. 7 വരവൊട്. 8 മോഹമിയന്നു. 9 ഞങ്ങൾ. 10 കാമമെന്നിയെ.

(*a*) ദമിതപോണം എന്ന B യിലെ പാഠമാണ് ശുദ്ധമെന്നു തോന്നുന്നു. ദമിതമായ അവസ്ഥ (കീഴടക്കപ്പെട്ട എന്ന നില) പോണം (ഇല്ലാതാവണം) എന്നർത്ഥം. ഇന്ദ്രാദികൾക്ക് ഇവിടെ പരാജയം പററിയിരിക്കയാണല്ലോ.

കലി:-

എന്തിതിലധികമൊരാശ്ചരിയം.
നളനിതു[1] ചെയ്തതു ദുശ്ചരിതം
ഹന്ത കിം വിഫല[2] മുച്ചരിതം
കണ്ടുകൊൾകയിനിമൽച്ചരിതം

(*a*) അവളു മുന്നൊനളനെ കൊന്നു
വരുവതിനായിത[3] തൊഴുന്നേൻ
അല്ലാതെയിനി നിന്തിരുവടിയുടെ.
ചരണതളിരിണ കാൺകയില്ലഹം[4]

ഇന്ദ്ര:- (*b*) അരുതു സാഹസം കലേ (നീ) നളൻ ഗുണോത്ത[5]മനിതെന്നു
കരുതിടേണം കലുഷ[6] ഭാവമവനി[7]ലരുതെടോ.
എങ്കലവനു ഭക്തിയുണ്ടായിനിക്കുതോഷമവനിലുണ്ടു[8]
ഇണ്ടൽവരും നിനക്കു[9] മവനൊടേററുവെങ്കിലോ

---

1 നളനതു. 2 കിന്തുഫലം. 3 അയിവിട. 4 ഇണകൾ കാണുവതിനില്ല ഞാൻ. 5 ഗുണത്താൽ. 6 പരുഷ. 7 അവനോട്. 8 ഉണ്ടെനിക്കും തൊഴുമവനിൽ അലിവുവരും. 9 ഇണ്ടൽ നിനക്കും.

(*a*) അവളുമുന്നെ=അവളുടെ മുന്നിൽവെച്ച്—പ്രാചീനപ്രയോഗം.

(*b*) നളനിൽ തവ വൈരമനർത്ഥകരം
കുമതി ഭവാൻ, അവൻ ഗുണവാൻ:
വ്യസനം തവ വരുമുടനേ (ഉണ്ണായി വാര്യർ)

കലി:—

ഒരു മനുഷ്യ[1]നിഹ എതിരിടുമോ[2]
അമിതള്ളണ്[3]മുടയൊരെന്നൊട (ഹം) ഹോ
കരുള്ളുകിലൊരുവനു മില്ലെന്നുള്ളും[4]
ദൃഢതരമിതി മമ മനസി വിഭോ!

കഥമപിതാ മനുപമിതാ—
മിഹ ഭവതാമപി ഭയിതാം
കർത്തുമിദാനീം പല ചതി ചെയ്കിലു-
മതി(യി)ലതിയായൊരു കൊതിപെരുകുന്നു.[5]

ഇന്ദ്ര:-

ഒട്ടുമേ വിചാരമില്ല കഷ്ടമെത്രയും ഭവാനു[6]
ദുഷ്ടചരിതമേതദഖിലമിഷ്ടമാകയോ?[7]
ശിഷ്ടലോകകലഹഫലവുമെത്തിടും[8]നിനക്കു[9]മിതുകൊ-
ണ്ടൊട്ടു പാരമുള്ള മദവും നഷ്ടമായിടും

---

1 അവനു. 2 എതിരിടുവാൻ. 3 ബലം. 4 ബലമില്ലതു. 5. കൊതിപെരുകുന്നിതു. 6 ഭവാൻ. 7 ഏതദയി തവേഷ്ടമാകയാൽ. 8 ഏററും. 9 നിനക്കിതു.

ശ്ലോകം

[1]*...............

ഭൂലോകനാഥമഥ വഞ്ചയിതും ത്വരാവാൻ
സാലോക്യമേത്യ[2] കലുഷീകൃതചിത്തഭ്രമാ
ത്രൈലോക്യ ഭീകരണ ലിപ്സുരതി[3] പ്രമത്തം
തം ദ്വാപരം കലിരുവാച വചോ ഗഭീരം

പദം

കലി:-

ദ്വാപര, കേൾക്ക ഭവാൻ മമ ഗിരം
താവക[4] രസിക ജവാൽ

ഏതൊരു കാര്യവും നിൻതുണ കൊണ്ടല്ലോ
കൈതവരൂപേണ സാധിച്ചിടുന്നു ഞാൻ.

വൈരസേനി തനിക്കുണ്ടോരഹംഭാവം[5]
വൈരികളില്ല നമുക്കെന്നകതാരിൽ

പാരം ബലവുമെനിക്കുണ്ടെന്നുള്ളതും
പാരാതെ പോക്കുവാനെന്തൊരുപായം?

---

1 *............ കാമോദരി – അടന്ത. 2 നാകം സമേത്യ. 3 ധിക്കരണ ചാടുമതി. 4 വരിക. 5 മുണ്ടഹംഭാവം.

ദ്വാപരൻ:-

എന്തെന്നില്ലാതെ ചെന്നേററു[1] പോകായ്കെടോ
ചിന്തിക്ക നീ നളന്തന്റെ പരാക്രമം.
ബന്ധുരവിക്രമൻ നേരെ പൊരുതുകിൽ
സന്താപമുണ്ടാം നമുക്കെന്നറിഞ്ഞാലും[2]
[3]കോപേന കേൾക്ക കലേ മമ ഗിരം[4]
കോപം വെടിഞ്ഞകലേ.[5]

കലി:-

ഒത്തുതന്നെ നീ ചൊന്നതിനോർക്കുമ്പോൾ
എത്തും[6] നമുക്കവനോടേററാൽ ഉൾത്താപം നിത്യം
അനിശം നശിച്ചവൻ[7] ചാകാതെ ചത്തിടു-
വതിനുള്ള [8]പായം പറഞ്ഞാലും.

ദ്വാപരൻ:-

(a) തൽക്കലം തന്നിലു[9]ണ്ടേകൻ മഹാസാധു
പുഷ്കരനെന്നു പേരായുള്ളവൻ[10] തന്നെ
വെക്കം നടിപ്പിച്ചു[11] ദ്യൂതിനടപ്പിക്കിൽ[12]
ഒക്കെ വരുത്തിടാം കാര്യം[13] ക്രമത്താലെ[14]

---

1 എത്തുള്ളു. 2 അറിയേണം. 3 കോപവര. 4 'മമഗിരം' എന്നില്ല. 5 വെടിഞ്ഞാലും. 6 എത്തു. 7 ഗമിച്ചവൻ. 8 ചത്തീടുവാനുള്ള. 9 തങ്കൽ. 10 പേരായവൻ. 11 വൈള്ളെന്നടപ്പിച്ചു. 12 ദ്യൂതു. വിളിപ്പിക്കൽ. 13 വരുത്തീടുമാകാര്യം. 14 ക്രമത്താൽ.

(a) പുഷ്കരനെന്നുണ്ടേകൻ
തൽക്കലസംഭവൻ
മുഷ്കരനാക്കേണം നാം
സൽക്കരിച്ചവൻ തന്നെ (ഉ:വാര്യർ)

സാവേരി-ചെമ്പട[1]

ശ്ലോകം

ഇത്ഥം നിശ്ചിത്യ ചിത്തേ/സൗ[2]
ഗത്വാ തസ്യ ഗൃഹാന്തരേ[3]
ഭ്രമന്താ തൗ തമാലോക്യ[4]
പുഷ്കരോ വാച[5]മബ്രവീൽ.

പദം

പുഷ്ക:

ഞാനറിയുമാറു പറകാരിരിവർ[6] നിങ്ങൾ
വാനുലകിൽ വാഴുമവരെന്നു വരുമോ താൻ[7]
മന്നിടമെനിക്കില്ല ധനമില്ല ജനമില്ല
മിന്നു[10]ന്ന മുടിയില്ല കുട തഴകളില്ല.
ഇപ്പാരിലുള്ള ജനമെപ്പേരുമഴകോടെ
നിൽപ്പോർ നളന്മുമ്പിലെപ്പോഴു[8]മിപ്പോൾ
[11] എന്നാലൊരുപകാരം മന്നിലൊരുവനില്ല
എന്നാലുമെന്തിവിടെ വന്നതയി നിങ്ങൾ.

---

1 ചെമ്പ. 2 തൌ വീരൌ. 3 ഗൃഹാന്തരം. 4 ഉൽഭാസയന്താവാലോക്യ. 5 പുഷ്കരം ഗിരം. 6 ആരിവർ. 7 'വരുമോതാൻ' എന്ന ചരണം അവസാനിച്ച് 'ഇപ്പാരിലുള്ള' എന്ന ചരണം തുടങ്ങുന്നു. 8 എപ്പോഴും. 9 ഈ ചരണം കഴിഞ്ഞ് 'മന്നിടമെനി'ക്കില്ല എന്ന ചരണം. 10 മിന്നും പൊന്മുടി. 11 ഈ ചരണം (രണ്ടുവരികൾ) ഇല്ല. അതിനുപകരം രണ്ടുവരികൾ:—

ഓർക്കതവൻ വീര്യമൊരുവർക്കുമേ
പാർക്കിലോ നളൻ ഭാഗ്യമേ ഭാഗ്യമല്ല്യോ.

എങ്കിലുമിതൊരുകാര്യം വേണമെന്നുണ്ടെങ്കിൽ[1]
ശങ്കകൂടാതെയതും[2] ചൊൽക കൃപയോടെ.(a)

കലി:-

(b) പുഷ്കര നിൻ മദമിതൊക്കെയും
ദുഷ്കരമെന്നറിക.
തസ്കരനെപ്പോലെ നീയുമൊരുഭാഗത്ത്
നിത്യമിരിപ്പതു പാർക്കിലത്ഭുതം പാരം[3]
പുഷ്കലഭണ്ഡാഗാരമൊക്കെയു (മു)പേക്ഷിച്ച്[4]
ഇക്കാലം ദാസനെപ്പോലെ വാസരം തോറും[5]
തൽക്കാലം ജീവനം നില്ക്കുന്നതിനായല്ലോ
ഇക്കാലമിന്നാലോകിതന്നിനയ്ക്കുന്നതുമില്ലെടോ[6]
ഇഷ്ടൻ[7] ഞാൻ ജനത്തിനുടെ[8] പുഷ്ടത വരുത്തുവാൻ
പെട്ടെന്നടുത്തു വന്നൊരു കലിയത്രേ.

---

1 വന്നതുകൊണ്ടെന്നാകിൽ. 2 അതു. 3 ഇരിപ്പതുമോർത്താൽ അത്ഭുതമേററം പുഷ്കര കേൾക്ക ഭവാൻ. 4 ഒക്കെയുപേക്ഷിച്ച്. 5 വസിക്കുന്നതു. 6 ഇക്കലജാതക്കിതുതക്കതുമല്ലേതും. 7 ഇഷ്ടം. 8 നിന്നുടെ.

(a) അരികിൽവന്നു നിന്നതാരെന്നതിമത–
....
നമ്മെക്കൊണ്ടുപകാരം നിങ്ങൾക്കെന്തൊന്നു വേണ്ടൂ? (ഉ: വാര്യർ)
എന്ന പദത്തിലെ ആശയം അങ്ങനെതന്നെ ഇവിടെ എഴുതിരിക്കുന്നു.

(b) പുഷ്കര! നീ പഴുതേ ജന്മം
നിഷ്ഫലമാക്കരുതേ
ദുഷ്കരമായിട്ടൊന്നുമില്ല കേൾ
മത്സഹായമുണ്ടായാലേവനും
നളനും നീയും ഭേദമെന്തിവിടെ
നാട്ടുവാഴ്ക നളനെവെന്നു സമ്പ്രതി.
നേരേ നിന്നൊടെടോ ഞാൻപുന-
രാരെന്നും പറയാം.
പാരിലെന്നെയിന്നാരറിയാത്തവർ?
വൈരി വൈരസേനിക്കിഹ ഞാൻ കലി. (ഉ:വാര്യർ)

ശിഷ്ടൻ ഭോപരനിവൻ കഷ്ടന്തവ കേൾക്ക[1] പാരം
പൊട്ടത്ത[2] മിതോത്തീടുകിലൊട്ടല്ലയി ഭൂപാലക,
അങ്ങെത്തി[3] വിളിച്ചീടുക ചൂതിന്ന നളനെപ്പോയ്
തങ്ങൾക്കതിലേതും[4] കുറവെത്തായ്‌വതിനിക്കാലം[5]
ചങ്ങാതികളായിട്ടിഹ ഞങ്ങൾ പലർ വരുന്നൊന്ന[6]
അങ്ങൊന്ന ധരിച്ചാലും[7] വിധ (ഘ്ന)ങ്ങൾ പറകൊല്ലേതും.[8]

ശ്ലോകം

9 ....

നളനോടുടനേ ചതിചെയ്യുടലിൽ[10]
ജയമെത്തിടുവാ[11]നഭിലാഷമൊടും
കലിവാക്പ്രഹിതൻ കലനീതി വെടി-[12]
ഞ്ഞതിരോഷമൊടും നളമാഹ ഗിരം.

---

1 കേൾ. 2 പൊട്ടത്വം. 3 അങ്കത്തിൽ. 4 അതിന്. 5 കുറവില്ല. 6 ചിലരുണ്ടല്ലോ. 7 ധരിച്ചീടുക. 8 വീര്യം ഞങ്ങൾ പറകയല്ലേതും. 9 സാവേരി-ചെമ്പട. 10 ചെയ്യുകയിൽ. 11 എത്തിടുവാൻ. 12. കലിയോടവനും പല സത്യമതും വിവരിച്ചു തരം.

പദം

പുഷ്ക:— നള[1], വാ വാ പൊരുവാൻ വിരവിൽ വാ വാ![2]
ഞാനല്ലോ മാനുഷനാഥൻ.
മനക്കരുന്നതിലുറച്ചു നളൻ നീ[3]
അതി പടുതയൊടുമിനിക്ക നേരേ
പൊരുവതിന്നു പാരിടത്തിലൊരുവൻ
നഹി നഹീതി ഹൃദി തെളിഞ്ഞിരിക്കും
നിന്നെയമർത്തു ധനങ്ങളടക്കി
ഭൂലോകം തന്നിലിരിക്കും
മാലോകർക്കൊക്കെ[4] തിറത്തൊടു[5]—
മാലോകം ചെയ്തീടുവനഹ—[6]
മീലോകം പരി[7]പാലോക.
എനി[8] എടുത്തു പടംനിരത്തു ചൂതിനു
(a) കലവില്ലാളികളും വെടിഞ്ഞു ദൂരവെ
വെറുവെറുത്തു[9] പുരമടച്ചിടാതെ
വന്നു നടിച്ചു കളിച്ചു ജയിക്ക
വൈകാതെ പോരിൽ നീ
തോററുപോകാതെ
ഞാനാളല്ലെ[10]ന്നാകാതെ[11]

---

1 'നള' എന്നില്ല. 2 വാ വാ പൊരുതുവാൻ. 3 നീ വാവാ. 4 മാലോകർ ഒക്കെ. 5. നിറഞ്ഞൊട്ടും. 6 ചെയ്തീടുവേൻ. 7 പരിപാലയഹം. 8 ഇനി. 9 പിറുപിറുത്തു. 10 ജ്ഞനിഞാൻ. 11 ഉള്ളതാകാതെ.

(a) പാർത്തിരിയാതെ പാർത്ഥിവ ചൂതിനു
നേർത്തിരിയെന്നോടു നീ (ഉ: വാര്യർ)

വന്നു കളിക്കിൽ ചാകാതെ പോകാതെ[1]
അതിലെനിക്കൊരപജയം ഭവിക്കിൽ
ഝടിതി ജീവനം[2]പണയം നൽകുവൻ
അതിനിളക്കമിഹ നിനക്കിലില്ല
തോലി നിനക്കു[3] ഭവിച്ചതെങ്കിൽ[4] കേൾക്കണം
നാട്ടും ധനവും വെക്കേണം
(a) ലോകരെ മുമ്പിൽ[5] നിൽക്കേണം,[6] നള,[7]
ഭയിതയൊട്ടു നീ പോകേണം.[8]

ശ്ലോകം

[9]..................
[10]പുഷ്ക്കരവചനം ശ്രുത്വാ
സൽക്കുലാധിപതിന്നളഃ
ദുഷ്ക്കർമ്മകൃത്യം സഞ്ചിന്ത്യ
വാചമേവം ജഗാദ തം.

---

1 ഉയിർപോകാതെ നള വാ വാ പൊരുവാൻ. 2 ജീവനെ 3 തോൽവിനിണക്കു. 4 ഭവിച്ചയെങ്കിൽ. 5 മുന്നിൽ. 6 നിൽക്കേണം. 7 'നള' എന്നില്ല. 8 നള വാ വാ പൊരുവാൻ. 9 സുരുട്ടി ത്രിപുട. 10 ഈ ശ്ലോകമില്ല

(a) 'ലോകരെ മുമ്പിൽനില്ക്കേണ' എന്നാണു പാഠമെങ്കിൽ ലോകരുടെ മുമ്പിൽ നില്ക്കേണ'മെന്ന അർത്ഥത്തിൽ സംബന്ധികയ്ക്കു പ്രതിഗ്രാഹിക പ്രയോഗിച്ചതായി കരുതണം. ഇത്തരം പ്രയോഗങ്ങൾ പ്രാചീനമലയാളത്തിൽ സുലഭമാണ്. ലോകസാക്ഷികമായിവേണം എന്നാണെന്നു തോന്നുന്ന വിവക്ഷ. ഈ അർത്ഥത്തിൽ B യിലെ പാഠം കൂടുതൽ ശുദ്ധം. "പുരത്തിൽ മരുവും മഹാജനങ്ങളും—പുകൾ പെരുത്തെഴും നാഗരികജനങ്ങളും—നാട്ടിൻപുറത്തു വസിക്കുമോരോ ജനങ്ങളും".................എന്നിങ്ങനെ പുഷ്ക്കരന്റെ ആജ്ഞാവർത്തിത്വത്തിന് ലോകരെ ഉ: വാര്യർ ക്ഷണിക്കുന്നുണ്ട്.

പാഠം

നളൻ:—

എന്തുപുഷ്കര, ദുഷ്ടബുദ്ധി നിനക്കു തോന്നിയതിത്തരം
എന്തുസംഗതി ചൂതിനെന്നെ വിളിപ്പതിന്നുമതിൽപ്പരം
ഹന്തചൊല്ലരുതാത[1]വാക്കുകളെന്തു ചൊന്നതിതൊക്കെയും
ചന്തമെന്നിതുറച്ചിതോ ഒരു ബന്ധമില്ലതിനൊന്നുമേ.[2]
പുരുഷമതികളിലരുതെടോ.
ഉള്ളിലുണ്ടു നിനക്കഹമ്മതി മുന്നമേയതറിഞ്ഞു ഞാൻ
കള്ളമെന്നിയെ നിന്മദ[3]ങ്ങളിതൊക്കെയനുസരിച്ചിത്രനാളും
തള്ളപോലെ ഗുണംനിനക്കു നിനച്ചു ഞാനുമിരിക്കയാൽ
ഉള്ളുകാട്ടുക നീ തുടങ്ങിയതോർക്കിലത്ഭുതമത്ഭുതം.

പുഷ്കരൻ:—

ചൂതിനും പടപോരിനും രിപുനേരിടുന്നതു നേരമോ[4]
വാതു ചൊല്ലുകയെന്നിയേ തവ നീതി ചൊല്ലുക ചേരുമോ?
(a) ഏതുമേ മടിയാതവ[5]ഞ്ഞാനെന്നതെന്തൊരു ചാരമോ[6]
ഭീതിയോ[7] വൈരിയോടെതിരിന്നു വല്ലഭ പോരുമോ?
(b) ചകിതമതികളിലരുതെടോ.

---

1 ചൊല്ലരുതാത്ത. 2 ഇതിന്. 3 മതങ്ങളും. 4 നേരമേ. 5 പിടിയാത്തവൻ. 6 വാദമോ. 7 ഭീതിയെന്നിയെ.

(a) "ഏതുമേ പിടിയാത്തവൻ ഞാനെന്നതെന്തൊരു വാദമോ ഭീതിയെന്നിയെ വൈരിയോടെതിരിന്നു വല്ലഭപോരുമോ" എന്ന B യിലെ പാഠം സ്വീകാര്യം.

(b) ഇത് B യിൽനിന്നും സ്വീകരിച്ച പല്ലവിയാണ്. അതാവശ്യമാണു താനും

നളൻ:-

[1]ചകിതമതികളിലരുതെടോ

പോരിനായ് വരികാശ്ശുനീ ശഠ[2]പോരും നിന്നുടെ ഗർവ്വും

പോരാഞ്ഞാൽ നിന്നൊടിരിത്തിരി[3]

ആരൊടാകിലു[4]മേററിനിക്കൊരു[5] തോലിവന്നറിയുന്നിതോ?

നേർവഴിക്കു നിനക്കുതോന്നുകയില്ല ദുർമ്മതിയാകയാൽ.

[6]പരുഷമതികളിലരുതെടോ

ശ്ലോകം

[7]*...............

[8]രോഷാദിവ തയോരേവം

നളപുഷ്കരയോരഭൂൽ

[9]ദ്യൂതോൽസവ മഹാനത്ര

കലിരുഷ്ടാന്തരാത്മനാ.[10]

പദം

പുഷ്കരൻ:-

(*a*) ചൂതിനുള്ള രസമെന്തെന്നു ചൊല്ലാം

കാതരമിഴിയിലുമേവമില്ല.

ദൈത്യവീരന്മാരും ദേവന്മാരും

നിത്യമായി പൊരുതീടും ധീരന്മാരായി.[11]

---

1 ഈ പല്ലവി Bയിൽ നിന്നുചേർത്തതാണ്; Aയിൽ ഇല്ല. 2 വരികരികത്തു നീ ശഠ. 3 പോരഞ്ഞാനിതിനോത്തിതിനിനക്കിലൊരിക്കലും. 4 എങ്കിലും. 5 എനിക്കൊരു. 6 പരുഷമതികളിലരുതെടോ. 7* നവരസം തുപട. 8 രോഷാദ്ഭുൽപതുതോരേവം. 9 ദ്യൂതോത്സവോത്രവേനേ. 10 പുഷ്കരശാസനാൽ. 11 ഈ ചരണം (രണ്ടുവരികാം, ഇല്ല.

(*a*) മാർത്താലത്തു കീർത്ത്യാവഹാമരിക
വിരിഞ്ചവിരചിതമവഞ്ചനമവനിയിൽ (ഉ: വാര്യർ)

പാരിടമഖിലവും പാരാതെ
നേരോടെ മിഴിയിമ പാരാതെ[1]
ചാരുവായി പാലിക്കുന്നോരാതെ[2]
നേരംപോക്കിൽ[3] മറെറാന്നോരാതെ.

നളൻ:-

[4]ആരുമൊരാറും കളിച്ചുവെന്നാകിൽ
മാറും നിനക്കുള്ള ഗർവ്വഭാവങ്ങൾ
ക്രൂരമുള്ളവക്ത്ര മുഖം കറുക്ക-
മാറുള്ള വാക്ക പ്രണയം കെട്ടാം.

പുഷ്കരൻ:-

ഇനിയൊരുതരം പൊരുതീടേണം
പണിപ്പെട്ടു മതിയൊന്നും[5] നോക്കീടേണം
ഇനിയും നീ തോററാകിൽ[6] കെട്ടിടേണം
[7]മണിമയഭൂഷണം നൽകിടേണം.

---

1 വഴി പിഴവരാതെ. 2 ഓരോ. 3 പോക്കതിൽ. 4 ഈ രണ്ടുചരണം (നാലുവരികൾ) ഇല്ല. 5 അതിലൊന്നു. 6 തോററാൽ. 7 നിന്റെ മണിമയഭൂഷണം.

നളൻ:-

പുഷ്കരാ ഇനിയൊന്നിൽക്കണ്ടാലും[1]
(*a*) മൽപ്പുരാജയ വഴി വീണ്ടാലും[2]
[3] ആളല്ലെന്നാകിൽ നടകൊണ്ടാലും
അന്തകപുരം കൂടിക്കൊണ്ടാലും[4]

പുഷ്കരൻ:-

ഒന്നല്ല പലവര[5] കളിച്ചാലും
മന്നവ! പല വഴി നിനച്ചാലും
ഒന്നില്ല ഫലമിതെന്നുറച്ചാലും
തോററാകിൽ ഇതിവണ്ണം[6] ഗമിച്ചാലും
[7] *......................................
എന്തേ നള ചിന്തപെരുന്തേ സന്തപ്ത്യാ ഭ്രഷ[8](*b*)
ചന്തമേറും കാന്ത തന്നാലെന്തൊരു ഫലം
ഒക്കെയുമിനിക്കെന്നെ തന്നെ കരുതി വാണീടും[9]
നിന്നുടെ മാനസമിപ്പോ-
ളതിദുഃഖിതമായോ തക്ക മെന്നെന്നായോ?

---

1 ഒന്നു കണ്ടാലും. 2 മൽക്കരെജയം വടിവിൽക്കണ്ടാലും. 3 തോററാകിൽ ഇതിൽ. 4 കടികൊണ്ടാലും. 5 വരാ. 6 ഇതിൽ വനം. 7* മാരധനാശി—ചെമ്പട. 8 ഭ്രഷാ. 9 വന്നീടും.

(*a*) B യിലെ പാഠമാണ് കൂടുതൽ ശുദ്ധം.

(*b*) 'ഭ്രഷാചന്തമേറും കാന്ത തന്നാൽ'' ഇന്നിങ്ങനെ B യിലെ പാഠത്തിനാണ് ശുദ്ധി. ''മല്ലാക്ഷിഭൈമിയേയും ഒല്ലാകൊണ്ടെങ്ങു പോകിൽ—ഭൂമിയെന്നതു പോലെ ഭൈമിയും ചേരുമെങ്കൽ'' എന്ന ഉ: വാര്യരുടെ ആശയത്തോട്ട് വിദൂര ബന്ധം കാണുന്നു.

കാന്തയോടുമിനിപ്പോക, വൈകരുതു, കാനനത്തിൽ
നാടകമാടുവാൻ[1] പോക്കിലേതുമേ മടികൊ-
ണ്ടെന്തൊരു പട്ടത [2]തേടിടേണ്ട പോകനൈഷധ[3].

(*a*) ഇങ്ങു വരികനിങ്ങൾ[4] പൌരവരരേയെല്ലാരും
നല്ലോരെ ചൊല്ലുകയെല്ലാ[5]മിതു കേട്ടു ധരിക്ക
വല്ലതും പൊറുക്കയില്ല[6] മേലിനി തെല്ലും
നാടിവനുമല്ല ഭോഗമെന്നു മുറയ്ക്ക[7].

(*b*) [8]ചഞ്ചലം വെടിഞ്ഞെന്നുടെ ശാസനം ധരണിത-
ന്നിലൊത്തു സഞ്ചരിക്ക[9]
വല്ലായ്മ നിനയ്ക്കുന്നവരെ[10] കൊല്ലുന്നതു നിയതം.
നിൽക്കരുതിനി [11]സ്വല്പനേരമിവിടെ വൈമുഖ്യം
നിന്നോളം പ്രാകൃതയങ്ങും പുനരില്ലിതിന്നൂനം[12]

---

1 ആടാം. 2 ഇതു കൊണ്ടിനി ഒരു പട്ടത. 3 തേടീടുക വേണ്ട നൈഷധാ. 4 പൌരവരരേ നിങ്ങൾ. 5 നല്ലതേ ചൊല്ലുകിൽ. 6 പൊറുക്കാം ഇല്ല— 7 ഭോഗമെന്നുറയ്ക്ക. 8 എല്ലാം. 9 സഞ്ചരിക്കെടോ 10 ആകുന്നവരെ. 11 സ്വല്പം. 12 പ്രാകൃതം ഇപ്പോഴതിദുഃഖിതനായോ.

(*a*) "പുരത്തിൽ മരുവും മഹാജനങ്ങളും........" ഇത്യാദി വാര്യരുടെ പദം ഓർക്കുക.

(*b*) ഉല്ലംഘിതാജ്ഞന്മാരെക്കൊല്ലും സന്ദേഹമില്ല
ചൊന്നതാചരിപ്പോരില്ലന്നതാം മമ പ്രീതി

ഇംഗമംഗ മൗനമെങ്ങു പോയി തവ[1]
ഭംഗിയോടുമിടതിങ്ങിനോരു[2] പാടവമെല്ലാം
നല്ലശീലമോടിനിമേൽ കാനനേ ദ്രുപതി[3]
ചെന്നു വാഴ്ക[4] പോക വൈകൊല്ല[5]
(എന്തേനള..................)

ശ്ലോകം

[6] *.......................................

ഇത്ഥം ദ്യൂതേ പരിഭവമവാപ്യാശു ഭൂയോപി സോഽയം
ദത്വാ തസ്മൈ കടകമകുടാദ്യാനലംകാരസംഘാൻ
ഉത്ഥാപ്യാസ്മിൻ നയനവിഗളൽ[7] ബാഷ്പപൂരൈ
സ്വഭാര്യാം
ഇത്ഥം വാചം നിഷധധരണീനായകഃ സംബഭാഷേ[8]

---

1 തക്കമെന്തെന്നായോ എന്തെ എങ്ങുപോയി തവ. 2 ഇടതിങ്ങുന്നോരു 3 കാനനം ദ്രുതം. 4 ചെന്നുവാഴുക. 5 വൈകാതെ. 6* കണ്ഠാരം–അന്തം. 7 സന്തപ്യന്തന്നയന കലുഷാ. 8 താം ബഭാഷേ.

നളൻ:—

പദം

കമ്മദോഷങ്ങളെനി[1]മേലിലെന്തെല്ലാം
വരുമെ[2]ന്നതാരറിഞ്ഞു!

ധമ്മമല്ലാതെയധമ്മമെന്നു[3]ള്ളതും
മനസ്സിങ്കൽപ്പോലും [4]ചെയ്കീലല്ലോ ഞാൻ.

[5]ചെറിയന്നേ തൊട്ടിട്ടുറങ്ങുന്നേരമല്ലാതെ
മറന്നീടുമാറില്ലീശൻപദം.

സല്ലാപേ പറഞ്ഞു നല്ലൊരു നരനോട്ട-
മൊല്ലാതെ കുറഞ്ഞൊന്നു-
മില്ല നല്ലതിൽ മതിചെല്ലാതെ
എന്നുവരികിലുമാപദനദിനം
ആഗമിപ്പാനുള്ള മൂലമറിവീലേ.

---

1 ദോഷമിനി 2 എന്നാര്. 3 അല്ലാത്ത കമ്മമിന്നു. 4 ചെയ്കില്ലല്ലോ. 5 ഈ ഏഴുവരികളില്ല.

അതിശഠൻ മമ സോദരൻ പതുക്കവേ[1]
[2]തിമൃത്തുവന്നൊരു ചൂതിന്നൊത്തുക്കവേ
അതിലുമപജയമെനിക്കു വന്നടുക്കവേ[3]
[4]പുരവും ഭണ്ഡാരവും അതുമവനടക്കവേ
മേലിൽവരുന്നോരു കാലഗതി[5]മമ
ചിന്തയൊന്നിലുമില്ല[6]ദയിതേ.

[7]മണിമയമഞ്ചേ സുഖമൊടേവാഴ്ച്ചയും[8]
ജനങ്ങൾ നല്കീടും ബഹുധന[9]ക്കാഴ്ച്ചയും
[10]സുരതകാലത്തുള്ള ലർശരമൂർഛയും
സഖിമാരുമോരോതരമുള്ള വേഴ്ച്ചയും[11]
ഇല്ല വനമതിലല്ലലൊഴികവേ
നല്ലതിവകളിലൊന്നുമയി ബാലേ[12]
(കമ്മ)

---

1 മടന്തികെ. 2. തിമത്തുവന്നോററ. 3. എനിക്കവെനോടടുക്കവെ. 4. പുർപുരം ദണ്ഡം സുമതി വനമിക്കിലേ. 5. വരുമിതുകാലമിനി. 6. ഒരു ഭിനമില്ല. 7. കർമ്മദോഷങ്ങൾ മഗ്നമയമായിന്നേ. 8. വാഴ്വം. 9. ബഹുമാനം. 10. സുരനു കാലത്തുള്ളവർ ശരൻ മൂർഛയും. (ഈ പാഠം സ്പഷ്ടമേ തെററാണ്. ഇതൊരു പാഠാന്തരമായിപ്പോലും ഗണിക്കവെയ്യ. A–യിലെ പാഠം അക്ഷരവീഴ്ചയോടെ പകർത്തിയതായി ഇതിനെ കണക്കാക്കിയാൽ മതി) 11. ഉള്ളവനെയും. 12. ആയിപോകലാ. (ഈ പാഠവും സ്വീകാര്യമല്ല.)

എരിക്കില—ചെമ്പട.

ദമയന്തി:—

മനതാരി[1]ലതിഖേദം തേടീടൊല്ല നാഥാ, യെൻ
മനമുരുകിന്നിവ കാണുന്തോറും.

തരുണിമാരെനിക്കൊത്തോരാരുമില്ല[2] പാരിൽ[3]
പാരം പാപമുള്ള വയോരിതു കാലം.[4]

അതു ചിന്തിച്ചുഴലേണ്ട മിനിക്കില്ലാ[5] സർവ്വം[6]
[7] വിധിയെന്നതാരാലുമൊഴിച്ചീടുമോ ?

പുരമതിലിരിക്കിലും വിപിനേ[8] പോകിലും തമ്മിൽ[9]
[10] പിരിയാഞ്ഞാലൊരുഖേദം പറവാനില്ല. [11]

നളൻ:—

ശശിമൗലികൃപയുണ്ടെന്നാകിലോ[12] നാം മേലിൽ
കുശലമോടിരിക്കാമെന്നറിഞ്ഞീടേണം.

---

1. മനമതിൽ. 2. ഒത്തോരുമില്ല. 3. ഇല്ല. 4. പാരംവൈരികളാം പലരുമുള്ളോരിതുകാലം. 5. ഉഴലാതേതും. 6. സർവ്വ. 7. നിധിയെ നലധരൻമൊഴിച്ചീടുമോ. 8. വിപിനമതിൽ. 9. ഇല്ല. 10. പിരിയാ ഞാൻ. 11. പറവതില്ല. 12. ആകിലേററം.

കാമിനി നാമിനി[1]യേയും വൈകിടാതെ പോക
വിപിനത്തിലതല്ലായ്കിൽ[2] പിഴയായ്‌വരും[3]

ശ്ലോകം

4 * ....

വൈവർണ്ണ്യം പൂണ്ടിവണ്ണം ധരണിപതി വിഷണ്ണാന്ത-
രാത്മാ തദാനീം
ദുഃഖാർണ്ണോധൌ പതിച്ചും പരമനവധിതിണ്ണന്നു-[5]
കണ്ണീരൊലിച്ചും
മാനേലും[6] കണ്ണിതന്നോടഴൽമൊഴികളും[7]
പറഞ്ഞെണ്ണമില്ലാതവണ്ണം
തിട്ടം പുക്കിട്ടരണ്യം[8] പരിചിനൊടഥ തൽ-
പുണ്യമില്ലായ്ക[9] ചൊന്നാൻ.

---

1. മേലിൽ. 2. അല്ലാഞ്ഞാൽ. 3. ആയിടും. 4. * ഇന്നിശ—ചെമ്പട.
. തിണ്ണെന്നു. 6. മാനോലും. 7. മൊഴി. 8. പുക്കിട്ടിവണ്ണം. 9. ഇല്ലായ്ക.

എന്തെന്നു ചെയ്‌വതിഹ ഭീമതനയേ;
കാട്ടിലുണ്ടേററവും[1] കാട്ടാളരോരോതരം[2]
കാട്ടായ്‌ക പേടിയവർ കൂട്ടമിട്ടുമ്പോൾ.
മലയരികെ പോകുമ്പോൾ പുലികളുണ്ടതി[3] ബലികൾ
വലയരുതവററിനെകാൺകിൽ നീയും[4]
കരികളതിമദമൊടെ[5] തിരിട്ടായ് വരുന്നേരം[6]
കരയൊല്ല വല്ലഭേ കമലസുമുഖി[7]
[8]വെയ്‌ലേററു മാഴ്‌കിയും മൃദുവാണി കേണിടൊല്ല
ദയിതേ[9] വലഞ്ഞിതോ പൈദാഹങ്ങളാൽ

(*a*) കനകനിറമുടയൊരു ശകുനൗഘമിതു വരുന്നു[10]
[11] കനിവൊടിവ കാണ്മൂ ഭോജനത്തിനായ്
അതിനു വലചേർക്കുക[12] വസനങ്ങൾ കൊണ്ടു നാം
മധുവാണി, ദൈവഗതിയാക്കിതറിയാം.

---

1. ഏററം. 2. കാട്ടാളന്മാർ. 3. പുലികൾ വരും. 4, കാണുകിൽ നീ. 5. ഒരുമയൊടു. 6. പോകുന്നേരം. 7. മുഖി നീ. 8. ലോകോത്തമമഴകിയലും കയ്യിൽ വാണീ—. 9. ദേഹം തേ. 10. ശകുന്തമിതാവന്നു. 11. ഇവയെ കൊൾക ഭോജനത്തിനു. 12. വെയ്ക്കുക.

(*a*) പക്ഷങ്ങൾ ചഞ്ചുക്കളും പരിചെഴും പൊൻനിറമാം
പക്ഷികളിതാ വന്നു പരമരമണീയങ്ങൾ
ഭക്ഷണാർത്ഥമിക്ഷണേന ഞാനിഹ
വിക്രമേണ കൈക്കലാക്കുവൻ വല
വെയ്ക്കവേണമെങ്കിലെന്തു ചെയ്‌വതു
വസ്ത്രമേതദുത്സൃജാമി ചാമിവ

(ഉ: വാര്യർ)

A & B **ശങ്കരാഭരണം—അടന്ത.**

ശ്ലോകം.

(a) തൽക്ഷണം കലിരവേക്ഷ്യ വിപജ്ഞോ
വസ്ത്രജാലകമിദംപരിഗൃഹ്ണൻ
വീരസേനമവമത്യ നളോഽന്തേ
സത്യമേത്യ വചനം നിജഗാദ.

പദം.

പക്ഷികൾ:—

വീരസേനനൃപനന്ദന! കേൾക്ക
വീരാ! നീ മാമകവാക്കുകൾ.
ശൂരതയെന്നോളമില്ല മററാർക്കുമെ-
ന്നോരായ്ക നീയൊരുനേരമകതാരിൽ.
എന്നെ നീയാരെന്നറിയുമോ പാർക്കിൽ
നിന്നെച്ചതിച്ചവൻ തന്നെ ഞാൻ.
മന്നിൽ മദമുള്ളവരെയൊതുക്കീട്ടു
മന്നവാ! ഞാനെന്നാലാരെന്നു ചിന്തിക്ക!
അന്യായമല്ലയോ ചെയ്തു ഭീമ-
കന്യയെക്കൊണ്ടിങ്ങുപോന്നതും
ധന്യന്മാരാം ദേവന്മാരെ
നിന്ദിച്ചു നീ(a)നല്ലതുണ്ടോ വരുന്നു ഒരു നാളും?

(a) കൃത്വാ പരോക്ഷതനുരേവ മഹോക്ഷമൂർത്തിഃ
സദ്വാപരോഽക്ഷകലിതസ്ഥിതിരിഷ്ടസിദ്ധിം
ധൃത്വാ സുവർണ്ണശകുനത്വമതീവദൃപ്തോ
ഹൃത്വാംബരം ച ദിവമേത്യ നളം ന്യഗാദീത്

എന്ന വാര്യരുടെ ശ്ലോകത്തിന്റെ വിസ്തരാനുകരണം.

(b) വിരവിൽ നിന്നെച്ചതിച്ചു വിരുതുള്ള ഞങ്ങളെല്ലാം
വിപുല മഹിമതേടും ചൂതുകൾ ചൊല്ലാം.

(c) വിരസത വരുത്തി നീ സുരപതിക്കുടനേ

(d) വരുവതിനിതെന്നറിക നീ ഇതിനേ

(ഉ: വാര്യർ)

C

ദണ്ഡകം.

അന്നേ തുടങ്ങി നളനന്നാരിമൗലിയുടെ
കന്നൊത്ത പോർമുല മറന്നു;
സുഖരതി മറഞ്ഞു, പട്ടതകൾ കറഞ്ഞു,
അകതളിരിലനദിവസമതിവികൃതി പരവശത
ഉടനുടനണഞ്ഞഴൽ വിരിഞ്ഞും;

A അന്നേ തുടങ്ങി നളനന്നാരി തന്നുടെ കന്നൊത്ത പോർ-
മുല മറന്നു
ധൃതി സരണി മാദ്ധ്യേ പട്ടതകൾ കറഞ്ഞു
അകതളിരിലനദിവസമതിവികൃതി പരവശത
ഉടനുടനണഞ്ഞഴൽ വിരിഞ്ഞും

B അന്നേ തുടങ്ങി നളനന്നാരി മൗലിയുടെ
കന്നൊത്ത വാർമുല മറന്നു
സുഖരതിമറഞ്ഞു പട്ടതകൾ കറഞ്ഞു
അകതളിരിലനദിവസമതിന കൃതിവികൃതികളു-
മുടനുടനണഞ്ഞഥ പിണഞ്ഞു;

C. ഈ പാഠം A B എന്നീ പാഠങ്ങളിൽനിന്ന് സമഞ്ജസമെന്നു തോന്നിയ ഭാഗങ്ങൾ കലർത്തി പ്രസാധകൻ ഉണ്ടാക്കിയതാണ്. ഈ ദണ്ഡകത്തിനും അടുത്തുവരുന്ന ശ്ലോകത്തിനും മാത്രമേ C എന്ന പാഠത്തിന്റെ ആവശ്യം വന്നിട്ടുള്ളൂ.

C

പിമ്പേ നടന്നുവരുമമ്പാർന്ന ഭൈമിയിലൊ–
        രിമ്പം കുറഞ്ഞു നടകൊണ്ടു,
ഇടയിലിടർപൂണ്ടു, വിവശതയിലാണ്ടു,
        മലിനതരമതിയൊടവനടവിയതിലടനമതു
തുടരുമല്ലവാധിബതപൂണ്ടു. (*b*)

A

പിമ്പേ നടന്നുവരുമമ്പാർന്ന ഭൈമിയിലൊ–
        രിമ്പം കുറഞ്ഞു നടകൊണ്ടു,
ഇടയിടയിൽ മങ്ങുന്നള്ളവിലിടർ പൂണ്ടു,
        മലിനതര തനുരുചിയിൽ മതിമിയലുമതിവെല്ലു–
മനുപമരുജവിതതി പൂണ്ടു.

B

പിമ്പേ നടന്നു വരുമാപ്രാണഭൈമിയിലു–
        മിമ്പം കുറഞ്ഞു നടകൊണ്ടു
ഇടയിലിടർപൂണ്ടു വിവശതയിലാണ്ടു
മലിനതരമതിയൊടവനടവിയതിലടനമതു
        തുടരുമല്ലവാധി ബത പൂണ്ടു.

(b) സ്വതേ നാലുഖണ്ഡങ്ങളുണ്ടാകും ഖണ്ഡികങ്ങൾക്കു്. “പാദം നാലിൽ കുറഞ്ഞിട്ടോ ഖണ്ഡത്തിൻ മട്ടുമാറിയോ വരും ഖണ്ഡികഭേദങ്ങൾക്കെല്ലാം താൻ പേർ ത്രിഖണ്ഡിക” എന്ന മതപ്രകാരം ഇവിടെ രണ്ടു ഖണ്ഡങ്ങളുള്ള ഈ ഖണ്ഡികം ത്രിഖണ്ഡികയിൽ പെടുമോ ആവോ ?

ശ്ലോകം.

കാമോദരി—ചെമ്പ.

ഏവം ഗതേ ബഹുദിനേ നരപാലകോ/യം
ദൈവം വിചിന്ത്യ മനസാ ഗിരിജാ സഹായാം
കാന്താം നിതാന്തവിവശാമനുമന്യമാനോ
ശാന്തം ജഗാദ വചനാന്യഭിമാനശാലീ.(a)

(a) ഒരു ഗ്രന്ഥത്തിൽ ഈ ശ്ലോകം നാഗരലിപിയിലാണ് പകർത്തിക്കാണുന്നത്.

കാമോദരി—ചെമ്പ.

ഏവം ഗതേ ബഹുദിനേ നരപാലകോയം
ദൈവം വിചിന്ത്യ മനസാ ഗിരിജാസഹായം
കാന്താം നിതാന്തവിവശാമനുഗമ്യമാനാം
താന്താം ജഗാദ വചനം മതിമാന്യ ശാലീ.

പദം.

നളൻ:—

ചന്ദ്രമുഖി, കോമളതനോ[1], ചന്ദ്രനായീ മൂടു പാരം
എന്തീ സജലങ്ങൾ[2] മീതെ കൊടുതായ[3] ചെങ്കനൽ
പരത്തീടുന്നു?

ദമയന്തി:—

അക്കനിളു ചന്ദ്രന[4]ല്ല; കമലങ്ങൾ
നൽക്കനെലുമല്ല നാഥ!

നളൻ:—

എന്തിനിഹ[5] കൊല്ലുവതിനായിപ്പോൾ[6]
ഭേരിതന്നെ മുരളിപ്പതാരോ?

ദമയന്തി:—

കുയിലുകൾ നിനാദമല്ലോ[7]
ദയിത, [8]വധഭേരിയല്ല.

നളൻ:—

പുഷ്കരശരമിത നേരെവരുന്നു[9]
[10]ദുഷ്കരമിതെളുതല്ലെടോ.

---

1. മൃദുവാണീ ചന്ദ്രൻ. 2. എന്തിനു ജലങ്ങൾ. 3. കൊടിയ. 4. ഇല്ല. 5. എന്നെ ഇന്നിഹ. 6. വധ. 7. അല്ലോ കേൾപ്പതിത്. 8. വേഗ. 9. ശരങ്ങൾ നേരായിവന്നു. 10. ദുഷ്കര എളുതല്ലെടോ.

ദമയന്തി:—

വണ്ടകം നടക്ക[1]യത്രെ ശരമല്ല;
കഷ്ടതയിതെന്തിവണ്ണം?

നളൻ:—

കാനനമശേഷവും നടന്നു[3]ഴൽ പൂണ്ട
[4].......................വലഞ്ഞു ഞാനും
വല്ലഭേ, നീ വിരവോടിന്നുതന്നെ[5]
(*a*) വല്ലുവിടവും പോകെടോ.

ദമയന്തി:—

ബന്ധുരപരാക്രമ! ഭവാനിതു [7]മാത്രം
ഹന്ത! ബത! ചൊല്ലുരുതെടോ!
(*b*) എന്തു ഗതി നീ പിരിഞ്ഞാൽ[8]മമ
സന്തതമനന്തവീര ?

---

1. പറക. 2. വണ്ടതായി. 3. ഉഴന്ന്. 4. മാനിനി. 5. ഇന്നുതന്നെ വിരവൊടു. 6. വല്ലേടവും. 7. അതു. 8. ചൊല്ക മമ.

(a) വല്ല + ഇടവും = വല്ലുവിടവും എന്നു പഴയ രീതിയിൽ സന്ധിചെയ്തിരിക്കുന്നു. അ + അഴക് = അവഴക് ഇത്യാദിപോലെ.

(b) "വേർവിട്ടീടുകയില്ല വല്ലഭനെയീയാപത്തിലെന്നാശയം
(ഉ: വാര്യർ.)

ശ്ലോകം.

1 * ....

ഓരോന്നേവം പറഞ്ഞും വിപിനമതിൽ
നടന്നും[2] തികന്നും കരഞ്ഞും
മദ്ധ്യേ നിന്നും കിടന്നും പെരുവഴിയെ മറന്നും
കുറഞ്ഞൊന്നിരുന്നും
ചിക്കെന്നോരോന്നു പാഞ്ഞും മനമുരുകി-
[3]യലഞ്ഞും വലഞ്ഞോരു ഭൈമീ
[4]അന്നാൾ നന്നായൊരുന്നാൾ നിജരമണ
[5]വരോത്സംഗഭൂമാവുറങ്ങീ.

ശ്ലോകം

[6]സുപ്താം നിശ്ചിത്യ താം ഭൈമീം
തല്പോന്മത്തമനാ നൃപഃ
ത്യക്ത്വാ മന്ദം തിരോഭൂത്സം-
ബുദ്ധ്വാ ദീനം തദാരുമൽ.

---

1. * കണ്ഠാരം—ചെമ്പ. 2. വിശന്നും. 3. ഉലഞ്ഞും. 4. നന്നായ നാരം. 5. സമീപത്തിൽ രാത്രുവുറങ്ങീ.

6. മറെറാരു ശ്ലോകം മാത്രം.—

ഭൈമീം പ്രസുപ്താം പ്രവിഹായ ഭൂപഃ
പ്രിയാഞ്ച താം പ്രാണസമാം തിരോഭൂൽ
പ്രിയം സമീപേ ന വിലോക്യ ഭീതാ
വിലോലനേത്രാ വ്യലപൽ കൃശാംഗീ.

പദം.

ദമയന്തി:—

ഹാ ഹാ ചതിച്ചിതോ[1] എൻ നാഥ[2] മനോഹര!
[3] ആഹന്ത! കാമരൂപ!
പെരുവഴിയുമില്ലാതെ പെരുകിനൊരു കാനനേ
ഒരു തുണയെനിക്കൊക്കിലാരതുര ചെയ്ക?
ഒരുസമയമെങ്കിലും പിരിയത്തരുനാ[4] മെന്നു—
[5] മരുളിയതുമാകവേ വെറുതെയായ് വന്നിതോ?
[6] കാടതിലെ ഞാൻ പാപനാടകമതാടുകയാൽ
[7] മൂഢയായുറങ്ങിയതു—മാടലായ് വന്നിതോ?

ശ്ലോകം

(a) വിറച്ചും ഖേദിച്ചും പലവക നിനച്ചും തെരുതെരെ—
പ്പുതിച്ചും പേടിച്ചും[8] നിജ തന്നു വിറച്ചും സ്തനതടേ
തൊഴിച്ചുംരോദിച്ചും[9] വളരെ വിലപിച്ചോരു[10] മൊഴികേ—
[11] ട്ടുച്ചത്തിൽ നിജസഖിയോടൊരു കാട്ടാളനഗമീൽ.

---

1. മരിച്ചിതോ. 2. ഹാ നാഥ. 3. ഹാ ഹാ കാന്താ. 4. എന്നു. 5. അരുളിന. 6. കാടതിൽ ഞാനോ ഭവാനോട്ടമോട്ടകയാൽ. 7. ഉടനെ ഉറങ്ങിയതു. 8. നിജഗതിയഴിച്ചും, 9. നിന്ദിച്ചും. 10. മൊഴിയെനിനച്ചും 11. ഉച്ചത്തിൽ ത്വരിതമൊട്ട കാട്ടാളനഗമീൽ.

(a) വാര്യരുടെ സുപ്രസിദ്ധമായ "അലസതാവിലസിതം'' കഴിഞ്ഞുവരുന്ന ശ്ലോകം ഇതത്രേ:—

കരഞ്ഞും ഖേദിച്ചും വനഭുവി തിരഞ്ഞും നിബിഡമായ്
നിറഞ്ഞെങ്ങും തിങ്ങും തിമിരഭരഭേക്ഷണാപഥം
പറഞ്ഞും കോപിച്ചും പലവഴിനടന്നാ നൃപസുതാ
വലഞ്ഞാളം; കേട്ടാനക്കരുമനകളം കാട്ടാളനൊരുവൻ.

സാമ്യം സ്പഷ്ടം.

കാട്ടാളൻ:—

കേൾപ്പതിന്നണ്ടകലേ[1] ഒരാരവ-
മിപ്പോഴരണ്യതലേ. (*a*)
അന്തകസങ്കടമുള്ള ജനത്തിന്നു
ഹന്ത! മദന്തികസീമനി ഭോ
[2]ഒരു പൊഴുതു വികലസുനിഭൃതതരഗതി
പരിചയമനുഭവമില്ലറിക
[3]പരമിദമറിവതിനഭിരുചി മമ ഹൃദി
അഭിമതമയി[4]തവ കിമു വദ മേ?

കാട്ടാളത്തി:—

[5]എങ്ങിനെ നിൻമതമിങ്ങതൊഴിഞ്ഞുട-
നിംഗിതമൊന്നു മതില്ല സഖേ.
പാർക്കരുതെങ്കിൽ നമുക്കിരുവർക്കും
അല്പകുതൂഹലമോട്ടമെടോ.
(കേൾപ്പതിന്നണ്ടകലേ...)

---

1. ഇതെന്തകലേ. 2. ഈ ചരണം (രണ്ടു വരികൾ) ഇല്ല. 3. പാരം. 4. ഇല്ല. 5. രണ്ടു ചരണങ്ങൾക്കു പകരം താഴെകാണും ചരണങ്ങൾ കാണുന്നു:—

ദമയന്തി:—

പെരുകിനൊരു പന്നഗവും ചരണമിതാ മാമകം
പരിചിനൊട്ടു വിഴുങ്ങുന്ന ദുരിതഗതി കാൺക.

കാട്ടാളൻ:—

രോദനരീതികൾ കേൾക്കിലെനിക്കൊരു
തരുണിയിതെന്നും തോന്നുന്നു. (*b*)
ഒരുപൊഴുതവികലസുനിഭൃതതരാം ഗീതി-
പരിചയമനുഭവമേ.
ഇതൊക്കെയും നമുക്കറിയാമതി വേഗ-
മടുക്കവെ ചെന്നീടുകിൽ.

(a) ആരവമെന്തിതറിയുന്നിതോ—ഇഹ
ഘോരവനത്തിൽ നിന്നെഴുന്നതും

(b) സ്വരത്തിന്റെ മാധുര്യം കേട്ടാ-
ലൊരുത്തിയെന്നതു നിശ്ചയം

(ഉ: വാര്യർ)

ശ്ലോകം.

1 *...

ത്വരിതമുപഗതസ്യ താവാത്തചാപാസിബാണസ്യ[2]
ദളിതചരണകാണ്ഡാം ഭോഗിനാ താം[3] വിലോക്യ
ദളിതമജഗരന്തം ചക്രുസ്തസ്യ[4] തദാനീം
മുദിതമതിരവോചൽ തത്ര[5] വിദർഭാത്മജാ സാ.

പദം.

ദമയന്തി:—

വിധിനിയോഗം വനേചര[6]
കുതുകമോർത്താൽ.
ഒരു തുണപോലും കൂടാതെ വനമതിൽ
പരിതാപമൊടുമാഴ്കി[7] നടന്നീടും
തരുണി കലാപാപിയെങ്കൽ[8] നിനക്കൊരു[9]
കരുണ വരുവതിനെന്തവകാശം?
ദയിതനെയും പിരിഞ്ഞങ്ങോട്ടിങ്ങോട്ടും[10]
ഉടനുടനോടിനടന്നീടു[11]മെന്നുടെ

---

1. * ഉശാനി—അടന്ത. 2. ഉപഗതോ വനേചരസ്യ ബാണോഃ 3. ചരണലിഖിതദന്താ ഭോഗിനം തം. 4. സ്വം. 5. തം. 6. വനചര. 7. ഉഴന്നു. 8. എന്നിൽ. 9. നിന്നക്കൊരു. 10. തിരഞ്ഞങ്ങോട്ടുമിങ്ങോട്ടും. 11. നടമാടും.

ഫരണഗ്രഹണം[1] ചെയ്യൊരു ഭുജംഗത്തെ[2]
ഹരണംചെയ്യു നന്നെടോ[3] വീര!

ഇനിമേലെങ്കിലും [4]നിനക്കു മംഗലങ്ങൾ
തനിവരുമുടനെന്നതോ ഏകവേ[5]

ഇനി ഞാൻ പറവതുമെന്തെ ദയാശീല ?
അമിത[6] സുഖമോടു പോകെടോ[7]

[8] ചെമ്പട.

കാട്ടാളൻ:—

തരുണിമാരണിയുന്ന മരതകമേ നിൻെറ[9]
ചരണയുഗം പണിയാം
ഇനിമേൽ നിന്നുടെ[10] വിരഹമെന്നുള്ളതു[11]
കാണിനേരം പോലും സഹിയാ [12]ബാലേ.

---

1. കീരണം. 2. ഭുജംഗദാരണം 3. ചെയ്ക നീ നന്നെടൊ. 4. എന്തെങ്കിലും. 5. കനിവോടെ വരിക എന്നതൊഴികെ. 6. ജനിത. 7. നീ. 8. കാമോദരി—ചെമ്പട. 9. നിൻ. 10. ഉടയ. 11. ഉള്ളതും. 12. സഹിയാമോ.

എന്നോടുകൂടെ [1] നീ മരുവീടേണം ബാലേ
കാമരസത്തിൽ നീ[2] മുഴുകീടേണം
3 * ....
കാനനവാസത്തിൽ സുഖം ചെറുതേ ബാലേ[4]
എന്നുള്ളതൊരു[5] നേരം നിനയ്ക്കരുതേ. (a)

---

1. കൂടവേ. 2. നീയും.

3. * ശ്രദ്ധമോദമൊന്നു തഴുകീടേണം എന്റെ
മാനസപരിതാപം പഴതീടേണം.

വരിക വൈകീടൊല്ല മദനനെയ്യു മുല്ലമലരാലും
ഉള്ളൊരല്ലലകററീടേണം.

ചീർത്ത ചിന്തനകൾ അനുസരിക്ക ബാലേ
ചാരുതരം ഞാൻ നിന്നെ പരിചരിക്കാം.

എന്നെ നീ രമിപ്പാനായി ഇനി വരിക
നാം ഇരുവരുമായി ചിരം ഇരിക്ക.
മന്മഥമന്ത്രത്തിൻ മണിവിരുതേ
വൈമനസ്യം നിനക്കേതും ഇതിനരുതേ.

4. ഈ വാക്കു് ഇല്ല. 5. എന്നുള്ളമൊരു.

(a) "വാഴ്ചനമുക്കവിടെ—വനസുഖമാരറിഞ്ഞു?",

ഉ: വാര്യരുടെ കാട്ടാളൻ.

(*a*)[1] ഭവനമുണ്ടെനിക്കൊരു വനമതിൽ നിനക്കിഹ
വസതിയെ നിനക്കിലോ സുഖം ജനിക്കും
(തരുണി……).

[2] * ………………………………

ദമയന്തി:—

ഹന്ത നീ പറവതുമെന്തെടോ![3]
ഒട്ടുമേ തിരികയില്ലാ പാരം
[4]പൊട്ടൻ നീയെന്നതും വന്നു (*b*)
അതു കുററമല്ല ചില കാട്ടിലുള്ള ജാതി
നാട്ടിലുള്ള വഴിയെന്തറിഞ്ഞിടുന്നു!
[5]ദോഷമതല്ല പറയുന്നു ഇതു[6]
കേൾക്ക നീ[7]യുമായി പുന-
[8]രോക്കിൽ ഞാനും നളകാന്താ ദേവതാ.[9]

---

1. ഈ ചരണ (രണ്ടു വരികൾ)ത്തിനു പകരം:—
പ്രചുരഹേലയോടു ചിരം സുശീലമൊടും
മനേക്കുലമൊടും പ്രീതിജാലമൊടും വാഴ്ക.

2. * ശങ്കരാഭരണം—അടന്ത. 3. എന്തഹോ. 4. രണ്ടു ചരണമില്ല. 5. ദോഷമല്ല. 6. ഞാൻ ഇതു്. 7. മററിനിൽക്ക വീരാ. 8. പറയാമെങ്കിൽ. 9. കാന്തദേവതാ.

(a) "എനിക്കുണ്ടു ചോർച്ചകൂടാതെ
കെട്ടിച്ചമച്ചും വച്ചോരു വീടു്." എന്നു് വാര്യരുടെ കാട്ടാളൻ.

(b) "അതിമൂഢനിവനോടെന്തനുസരിച്ചുരപ്പൂ?
അതുകേട്ടിട്ടിവനുണ്ടോ അടങ്ങിപ്പോയിരിപ്പൂ?"
എന്നു് വാര്യരുടെ ദമയന്തി.

കാട്ടാളൻ:—

നിൻ മുഷ്കുകൊണ്ടു ഫലമൊന്നുമില്ലറിക[1]
[2]ഇഷ്ടക്കേടു പറയൊല്ലു നിന്റെ
മുട്ടു തീർത്തോരെന്നോടിപ്പോൾ
അതു കഷ്ടമെന്നു വരും
വട്ടപ്പോർമുലകൾ
പൊട്ടുമാറു പുണരേണം-
മെന്നെയും നീ[3]
ഇങ്ങനെപറയരു തംഗനേ.

ദമയന്തി:—

എങ്കിൽ നീയുമിനിവേഗാൽ[5]
ശങ്കയില്ല ഖലമതലേ പുന-
രെങ്കലുള്ള നിയമാഗ്നി തന്നിൽ[6] നീ-
ശങ്കരൻ ചരണമാണ വെന്തുപോക.

---

1. കേൾ. 2. ഹന്ത നീ ഇവനിഷ്ടം കേട്ടു പറക. 3. ഉടൻ. 4. ചൊല്ലീടരുതു്. 5. ഒരു ശങ്കയില്ല വനചര പുനര. 6. ഇഹ.

ഈശ്വര! ഹരേ![1] പരമേശ്വര!
എന്നിനി കാണുന്നിതോ നിന്നെ ഞാൻ[2] നായക?
ഒരിക്കലും ഞാൻ നിനച്ചീല[3] നീയീവണ്ണം ചെയ്യുമെന്നു
തരുണിമാരെല്ലാവരും തരുണജനങ്ങളോടു[4]
മരുവീടുന്നതുപോലെ മരുവീടുമോ[5] ഞാൻ
തരുണേന്ദുമൌലേ![6] നിന്റെ കരുണയല്ലാതെ[7] മമ
ശരണമില്ലിനി[8] നാഥ! കരുണാസാഗര! ദേവ!

ശ്ലോകം.

9 * ....

[10] ഏവം[11] തം(സാ)മൃഗയാപര(?രം)തമകരോൽ
ഭൂയോ വിദർഭാത്മജാ
നൈവം സ്വം[12] മനസാ വിചിന്ത്യ[13] രുദതീ
ബഭ്രാമ ഘോരേ വനേ.[14]
താവൽ തൽ പഥികേ(കാ)വിലോക്യ കതിചി-
ട്ടീനാം കൃപാവേശിതാം[15]
വാചം പ്രോചുരതിപ്രകാമഹൃദയാ-
ഹ്ലാദൈകസത്ഭാജനം.[16]

---

1. ഈ വാക്ക് ഇല്ല. 2. എൻ. 3. നിനച്ചില്ല. 4. ജനങ്ങളോടും. 5. മരുവീടുവാൻ. 6. ഈ വാക്ക് ഇല്ല. 7. ഇല്ലാതെ. 8. കാണും ചരണമെന്നിനിമേലിൽ. 9. * പ്രിജാവന്തി—അദേദ. 10. ശ്ലോകം കഴിഞ്ഞിട്ടാണ് 'എന്നിനിക്കാണുന്നിതോ' എന്നു തുടങ്ങിയ പദം. 11. തം നിയമാഗ്നിനാ വനചരം ഹൃത്വാ വിദർഭാത്മജാ. 12. സ്വം. 13. അവനിന്ദ്യ. 14. ഘോരേ വനേ ദുഃഖിതാ. 15. തത്താരം നിജജീവിതഃ പ്രിയതരം സംബുദ്ധ്യ മുഗ്ദ്ധാ ച സാ 16. വാക്യം സർവ്വചരാചരോപനിഷിതാ വേഗം ജഗാദോദരൈഃ.

[1] * ....

....

പഥികർ:—

ലലനേ! നീ ദേവനാരിമാരിലാരെ-[2]
ന്നരചെയ്ക വല്ലഭനാരെന്നുള്ളതും?
തവ രൂപം കണ്ടാൽ കൊണ്ടാട്ടമല്ലോ[3]
കാമദേവൻ പോലുമെന്നോ പറഞ്ഞിടാവൂ.
പെരുത്ത കാനനം തന്നിൽ തുണയും[4] കൂടാതെ ഇതി-[5]
ലിരുത്തമെന്തെടോ ചാരു ഗുണശാലിനി?[6]
ഉരത്തശോകമുണ്ടെന്നെനിക്കു തോന്നി
(a) നാരി—വിരുദ്ധമേ [7] പറകയല്ല—നേരാംവണ്ണം.[8]

ദമയന്തി:—

മനുജാ[9]ധിനാഥൻ നളൻ അനുജനായിരുന്നോരു
ദനുജകപട(ട)ത്താൽ[10] വിജിതനായ് വന്നു[11]
വിപിനേവാഴുന്ന[12] കാലമവനും തൽ കാന്തയാം മാം
സ്വപ്ന[13]വഞ്ചിച്ചുപോയോ[14]രവനെ-
തിരഞ്ഞുഴന്നേൻ.[15]

---

1. * സുരുട്ടി—അടന്ത.

ഏവം വിലപ്യ ബഹുധാ വിപിനേ ചരന്തീം
ലാവണ്യപൂരപരിലേപനദീപ്തദേഹാം
ഭൈമീം നിരീക്ഷ്യ മനസി സ്മയമാദധാന-
സ്താമാഹ കോഽപി മുനി തത്രമമന്ദരാഗഃ.

2. അതിലാരെന്നു. 3. ആടിടും. 4. തുണ. 5. പാരം. 6. ശീലേ നീ. 7. വിരുത്തമേ. 8. നല്ലനേരതായിപ്പോം. 9. കല. 10. ദനുജൻ കപടത്താൽ. 11. ഇതു വാക്ക് ഇല്ല. 12. വാഴും. 13. സ്വപ്നേ. 14. പോയവൻ. 15. ഉഴലുന്നേൻ.

(a) B യിലെ പാഠമാണ് കൂടുതൽ ശുദ്ധം. "നാരീ, വിരുത്തമേ പറക നല്ല നേരതായിപ്പോം"—വിരുത്തം = വൃത്തം = കഥ.

പഥിക:—

അനൎത്ഥം സജ്ജനത്തിന്നു[1] വരുമെന്നു തന്ന,മതി-
ലനക്കം ചേതസി ചെററു മവക്കില്ലെടോ
മനക്കരുണ്ട...ത്തെപ്പിഴച്ചിതെന്നും [2]തോന്നും
നിനയ്ക്കിൽ നൈഷധനെ നീയും പീഡിയായ് കേളും.[3]
4 * ....

ദമയന്തി:—

ഇനിമേലിലെന്തൊരു[5]പായം ദീനമേ [6]നശിച്ചീടുവാൻ
അകമേ ചിന്തിച്ചു[7] നിങ്ങൾ ഉരചെയ്തീടേണം[8]
വനമേ വസതിയായാൽ മനമേററമുരുകീടും
ജനമേ ചൊല്ലേണമേ കൃപവേണമെന്നിൽ.

പഥിക:—

[9]സുതനോ, ചേദിരാജന്റെ പുരമിക്കാണുന്നതോർത്താൽ
[10]അവനും നൈഷധനുമായ് പരമബന്ധു.
വിമാനഭാവം തേടൊല്ലവിടെ വാഴ്ക നീയും[11]
നളനും[12]നിന്നരികേ[13]ചേരും കാലമെന്നിയേ.[14]
[15]*.......................

---

1. സജ്ജനത്തിനും. 2. ചെററുപിഴച്ചെന്നു.
3. നൈഷധനും നീയോ വെടിയാതേയുള്ളും
4. * നാരിമാർ കുല മൌലിമണേ ഇന്നു പറക നീ
വചനങ്ങൾ സരസാ മേ.

5. മേലെന്തൊരു. 6. വിനമേ. 7. നിറച്ചു. 8. ചെയ്യേണം. 9. സുതനു
10. അവനോ നൈഷധനുടെ. 11. വിവശഭാവത്തോടല്ലാതിവിടെ വാഴ്ക
12. നളനോ. 13. നിന്നരികവേ. 14. വിളംബമെന്നിയേ
15. * നാരിമാർ കുലമണേ,

A. ....

B.

കല്യാണി—ചെമ്പട.

ശ്ലോകം.

കാന്താരാന്തേ ദളിതഹൃദയാ നൈഷധപ്രാണനാഥാ
ശാന്താ മുക്ത്വാ മുനിവരമഥ പ്രാപ ചേദീശഗേഹം
നീത്വാ ഗേഹം സുരുചിരതനും ഭൂരികാരുണ്യഭൂമി-
സ്തദ്ദേശാനാമധിപ ഗൃഹിണീതാമിദം മന്ദമൂചേ.

പദം.

ചേദിരാജ്ഞി:—

(*a*) ഇന്ദ്രാണി താനോ? ഇന്ദിരാദേവിയോ?
മേനകാത്മജയോ? രതീദേവിദേവിയോ?
നിൻ വല്ലഭനെങ്ങുപോയി നല്ല സുകൃതശാലി
നേരുചൊല്ലെന്നോടിനിയേതും താമസിക്കൊല്ല.

(*b*) ഇന്ദിരാ നിന്നുടെ രൂപം കണ്ടാൽ
എന്മനം തെളിയുന്നു മന്നിലീവണ്ണമുണ്ടോ പറവാനുള്ളു?
ഖിന്നഭാവമെന്തെടോ പറകവേണം തോഴി;
എന്നെനീയകതാരിൽ നന്നായി വിശ്വസിക്കേണം.

A ഗ്രന്ഥത്തിൽ ഇനിയങ്ങോട്ട് കുറെഭാഗം കാണുന്നില്ല.

(a) കിംദേവി? കിമു കിന്നരീ സുന്ദരീ നീയാരെ-
ന്നെന്നോടു വദ ബാലേ?

(b) മന്നിലീവണ്ണമുണ്ടോ മധുരത രൂപത്തിനു
മുന്നമേ ഞാനോ കണ്ടില്ല കേട്ടുമില്ല.

എന്ന് വാര്യരുടെ ചേദിറാണി.

A. ....

B. ദമയന്തി:—

(a) ഇന്ദിരാദേവിയല്ല ശർവ്വാണിയുമല്ല
ഇന്ദ്രാണിതാനുമല്ല രതിയുമല്ലെന്നറിക

മദനനൊരു പതിയൊടു ഞാൻ മന്നിൽ വാഴുന്നു
അവൻ തന്നോടു വേർപിരിഞ്ഞേൻ പുണ്യവതി!

ഭൂമിപാലകഗൃഹിണി! കേട്ടുകൊണ്ടാലും.

ചേദിരാജ്ഞി:—

(b) സ്വൈരമോടിവിടെ നീ വാഴുക ചാരുശീലേ!
തൽപതിതന്നെ ആരാഞ്ഞറിവോളവും

കൈതവമില്ലിതിനേതു മാകുലചരിതാപം
കസ്തൂരമചിരേണ കാമിതമഖിലവും.

(a) ദേവിയല്ലറിക കിന്നരിയല്ല ചൊല്ലാം
പാവനചരിതേ, കേൾ പരമാർത്ഥമെല്ലാം
ഭൂപാലാന്വയത്തിൽ ഞാൻ പിറന്നേനേ നല്ല
കേവലം പ്രിയനെ വേർപിരിഞ്ഞാധി നില്ലും

(b) മാന്മിഴി കണവനെക്കാൺമോളമിഹ വാഴ്ക.

എന്ന് ഉ: വാര്യർ

A. ....

B. മദ്ധ്യമാവതി—ചെമ്പട.

ശ്ലോകം.

(a) കൊണ്ടൽവേണി മനതാരിലിങ്ങനെ—
കൂടികൊണ്ടിരുണ്ടു മരുവുന്ന നാളം
ഭീമഭൂമിപനിയന്ത്രിതേഷു
പുരഘോഷു കോഽപി വരവർണ്ണിനീം
ലോകമാകവെ തിരഞ്ഞുഴന്നഥ
ധരാസുരൻ ദമസഹോദരീം
ചേദിദേശനിലമെത്തി വീക്ഷ്യ
വചനം ജഗാദ പരിസാന്ത്വയൻ.

(b) താംപാൎത്ഥാം നളമനചിന്ത്യ ചേദിപുര്യാം
സംവാസീമിഹ സഹിതാം സുബാഹുപുത്ര്യാം
ഭീമോക്ത്യാം ഭുവി ച വിചിന്ത്യ താം സുദേവോ
ഭൂദേവോ നിഗദിതവാൻ വിലോക്യ ഭൈമീം.

എന്നു് വാര്യർ.

A — പദം.

സുദേവൻ—

[1]..

* മതിമുഖി, നിനക്കിതെല്ലാം[2]
(*a*) വിധിയല്ലോ നളദയിതേ.
സരസവാണി കാന്തനെങ്ങു ചൊല്ലുക[3]
[4]മാനിനി തവ ജനക സേവകൻ ഞാൻ.
[5]നളന്നനത്ഥമുണ്ടായ് വന്നതൊക്കയും
ചാരന്മാർ ചൊല്ലിക്കേൾക്കയും
എന്തു ചെയ്‌വതെന്നോൎക്കയും
എന്നാറെദേഹം വേൎക്കയും
അന്നുതൊട്ടു ഭൂപതി
(മതിമുഖി...)

വരോരു നീയെന്നോടുകൂടെപ്പോരുവാൻ
നിൻ താതൻ ചൊല്ലീ ചെയ്യുവാൻ
ഖേദമെല്ലാം തീരുവാൻ
ഈവണ്ണമുള്ള താരുവാൻ
ദേവി കേൾക്കയെൻമൊഴി
(മതിമുഖി...)

---

* ഇവിടംമുതൽ A പാഠം ശരിക്കു തുടരുന്നു.
2. ഇന്നിതിന്നെല്ലാം. 3. അയി. 4. നീ താപമങ്ങു കളക.
5. B ഗ്രന്ഥം ഇവിടെ അവസാനിക്കുന്നു.

(a) സുദിനമിന്നുമേ സുദേവനാം ഞാൻ
സുഖമോ തേ നളദയിതേ?
സുമുഖി! കാന്തനെങ്ങുപോയി ചൊൽക നീ
സോദരസഖമറിമാം ദമസോദരി.
അവസ്ഥയെല്ലാമച്ഛൻകേട്ടു നിങ്ങടെ
അറിവതെന്തുള്ളു സങ്കടെ?
കൊണ്ടുചെല്‌വാൻ നിങ്ങളെ
കല്പിച്ചയച്ചു ഞങ്ങളെ ഭൂസുരാനോരോദിശി.

എന്ന് വാര്യരുടെ സുദേവൻ.

A

പദം.

ഘനസ്തനി ഭൈമീ, നിൻെറ
സങ്കടം ആയിട്ടന്നൊരു

വങ്കടൽ പാരാതെ
കാൺക ദുർഘടം.

എന്നാലുമീദേശം കടന്നി-
ങ്ങുപോകവേണ്ടതു

(മതിമുഖി...)

(*a*) കൊതിച്ചവണ്ണമൊന്നു-
മാകും കൈവരാ.

എന്നുള്ള പാക്കിൽ പോയ്‌വരാ
പാരുഷ്യമാകും നേർവര

സുന്ദരി ഭൈമി ഞാൻ വരാൻ
ഹേതു കേൾക്കയെന്മൊഴി.

(മതിമുഖി ...)

(a) നിനച്ചവണ്ണമല്ലാം ദൈവമാക്കുമേ
നല്ലനെ നിന്നോടു ചേക്കുമേ.

എന്ന് വാര്യരുടെ സുദേവൻ.

പദം.

കല്യാണി—അടന്ത.

ദമയന്തി:—

(*a*) ചരണതാരിണ തൊഴുന്നേൻ, ജനക, നിന്റെ
ചരണതാരിണ തൊഴുന്നേൻ.

ധരണീപാലകമൗലേ
മണിഗണ(വി)ലസിതം
ഓരോരോതരമാപ-
ത്തോരോരോ ദിനം
ഓരോകാലത്തു ഭുജി-
ക്കേണം സുഖഭോജനം
ഇല്ലതിനാലൊരുഖേദം
ജനക നിൻ വിരഹം
മേ ഗരഭോജനം.

(*a*) ഈ പദത്തിനു മുമ്പ് ഒരു പദവും ഒരു ശ്ലോകവും വിട്ടുപോലെ തോന്നുന്നു. രണ്ടു ഗ്രന്ഥവും ഇക്കാര്യത്തിൽ മൗനംപൂണ്ടിരിക്കുന്നു.

ദമയന്തി ഭീമസന്നിധിയിൽ ചെന്നെന്നും പിതാവു് പുത്രിയെ ഇങ്ങനെ ആശ്വസിപ്പിച്ചെന്നും ഉള്ള കവിവാക്യം ഒരു ശ്ലോകത്തിലോ ദണ്ഡകത്തിലോ വരാൻ ന്യായമുണ്ടല്ലൊ. ചേദിരാജധാനിയിൽ വെച്ചു് സുദേവനും ദമയന്തിയുമായി നടത്തിയ സംഭാഷണത്തിനുശേഷം പെട്ടെന്നു് ദമയന്തിയും ഭീമനും, ഒരു പുറപ്പാടുശ്ലോകം കൂടാതെ തന്നെ രംഗത്തു വരുന്നതെങ്ങിനെ?—അഥവാ ശ്ലോകമില്ലാതെ രംഗം മാറുന്ന ഒരു പുതുമ കൊണ്ടുവന്നതുമാവാം.

ഭീമൻ:—

ഇനിയേതും ഖേദിക്കേണ്ട
തനയേ തന്വംഗി ഞാ-
നിഹ ജീവിതനായി
മരുവുമ്പോൾ മാനിനി!
എന്തു നിനക്കു വിഷാദം,
നല്ലവരല്ലലാൽ തെല്ലു-
വലഞ്ഞീടും വല്ലാത്തവർ
ചിലർ നില്ലതിലോലും
മല്ലാക്ഷി കേൾക്ക എല്ലാവർക്കും
എല്ലാവിധവും വരുമോരോ കാലം.
അവനിയിലെങ്ങാനുമുണ്ടെന്നാ-
കിൽ നളനവനെ
ആരാഞ്ഞറിയുമെന്നതു
നിയതം കരുതുക ബാലേ.

നിയതമവരവരോരോ
ദിശിപോയിട്ടും ജവമൊടു
ആളുകളോടും മാതാവോടും
കേളികളും ചെയ്തമ്പൊടു നീയും
മേളമൊടേ നീ നിവസിച്ചിടുകിൽ
നീളമൊടേ സൗഖ്യമിതെന്നേ വേണ്ടു.

ശ്ലോകം.

ഏവം ഭീമാത്മജായാം ജനകപുരി സുഖേ-
നോഷിതായാം നളോഽസൗ
ഭ്രാന്ത്വാ കാന്താരമദ്ധ്യേ ദഹനപരിവൃതം
മോക്ഷയിത്വാഹിരാജം.
തദ്വാചാ കോസലേഷു ത്വരിതമുപഗതോ
ബാഹുകാഖ്യസ്തദാനീം
കൃത്വാ പാകാദികർമ്മം സ്വകൃതമപനയം
ചിന്തയന്നന്വശേഷേ

॥ न्यायदीपावलिः ॥

॥ श्रीमदानन्दबोधभट्टारकविरचिता ॥

जगदङ्कुरकन्दाय विशदानन्दमूर्तये ।
गलिताखिलभेदाय नमः शान्ताय विष्णवे ॥

॥ श्रीः ॥

न्यायदीपावलीव्याख्या

॥ नरेन्द्रनगरीविरचिता ॥

करोतु तुरगग्रीवो माकरः करुणां मयि ।
सुरासुरशिरोहारिरत्नभ्राजिपदाम्बुजः ॥
अनन्तमणिरत्नानामाकरापारसागरान् ।
गरीयसो गुरून् नौमि स्वान्तमोहापहारिणः ॥
श्रीमदानन्दबोधस्य विबुधानन्ददायिनः ।
न्यायदीपावली टीका प्रथनाय प्रतन्यते ॥

तत्रादौ तावत् न्यायदीपावल्याख्यं प्रकरणं चिकीर्षुराचार्यः चिकीर्षितप्रकरणस्याविघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयपरिपन्थिकल्मषविनिवृत्तये विशिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरति—**जगदङ्कुरकन्दायेति** ॥ प्रकरणं चेदं शास्त्रस्येति यानि तस्य संबन्धाभिधेयादीनि तान्येवास्येति न पृथग्वर्णयितव्यानि । शास्त्रमारभमाणेन च भगवता कृष्णद्वैपायनेन "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति ब्रह्मज्ञानं बन्धहेतुनिबर्हणं सूचयता सूचितं बन्धस्य मिथ्यात्वमिति वर्णितं भगवता भाष्यकारेण अध्यासभाष्ये । तस्यैव तर्काभिमानिभिराक्षिप्तस्य तर्केणैव समाधानार्थमिदं प्रवृत्तमिति शास्त्रकार्यान्तरे स्थितं इत्यारम्भणीयम् ।

श्रीः

॥ न्यायदीपावलीटीका ॥

[सुखप्रकाशमुनिविरचिता]

अद्वैतानन्दसन्मात्रस्वप्रकाशचिदात्मकम् ।
यमामनन्ति वेदान्तास्तं नृसिंहतनुं नुमः ॥ १ ॥

यत्पादाम्भोजयुगळचिन्तामृतमयोर्मयः ।
निरस्यन्ति तमःपङ्कं तं नुमश्चित्सुखं गुरुम् ॥ २ ॥

गुरुवरकरुणाकटाक्षभास्वत्किरणविदीर्णतमोदरास्समन्तात् ।
विगळदखिलदोषतत्त्वसाक्षात्करणकलाकौशला वयं जयामः ॥ ३ ॥

द्वैतोद्यन्मतपङ्ककात्मतमसो ध्वंसैकतिग्मद्युतिः
य: स्वस्तोद्भटमोहजालविशदानन्दैकबोधाम्बुधिः ।
ख्यातस्तेन सुखप्रकाशमुनिना श्रीन्यायदीपावली-
टीकेयं क्रियते निगूढविकटग्रन्थार्थसम्बोधिनी ॥ ४ ॥

प्रारिप्सितग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तये प्रचयगमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय कृतमिष्ट-देवतानमस्कारं प्रकरणस्य विषयसंबन्धप्रयोजनसूचनाय ग्रन्थतो निबध्नाति प्रथमश्लोकेन ।

अत्र च जीवब्रह्मणोरेकार्थलक्षणविषयप्रतिपादनाय ब्रह्मपदार्थं निर्देष्टुं तस्य तटस्थ-लक्षणमाह—**जगदङ्कुरकन्दायेति** ॥ जगत्कारणत्वेन सर्वज्ञत्वस्योपक्षेपात् ज्ञानरूप-तापि प्रतिपादिता भवति । स्वरूपलक्षणमाह—**विशदेति** ॥ विशदो निर्मल: आनन्दो मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तथा । साधनपारतन्त्र्यानित्यत्वसातिशयत्वराहित्यं नैर्मल्यम् । तथापि कांश्चि-त्सुखिनः कांश्चिदत्यन्तदु:खिनः सृजतो रागद्वेषादिमत्त्वमित्यत आह— **शान्तायेति** ॥ रागद्वेषादिरहितायेति यावत् । प्राणिकृतधर्मापेक्षया वैषम्यमादधानस्य न रागद्वेषादिमत्त्व-मित्यर्थः । तथापि सृज्यमानेन कार्येण सद्वितीयत्वादद्वैतश्रुतिव्याकोप इत्यत आह—

दुस्तर्कतिमिरश्रेणीविदारणविशारदाम् ।

रुचिरां न्यायदीपानामावलिं रचयाम्यहम् ॥

न-अत्रैवमक्षरयोजना— नमस्तस्मै । कस्मै ? विष्णवे । व्यापनशीलाय परमात्मने । निर्विशेषस्य च नमस्कारादिव्यवहारगोचरत्वं नावकल्पत इति जगत्कारणतापन्नस्य तस्यैव तद्दर्शयति—**जगदङ्कुरकन्दायेति** ॥ जगदेवाङ्कुरः, तस्य कन्द इव कन्दः, तस्मै जगन्मूलकारणायेत्यर्थः । ननु जगतो ऽ शुद्धिदुःखाद्याक्रान्तत्वात् कार्यकारणयोश्च सालक्षण्यदृष्टेः ब्रह्मापि तथेत्याशङ्क्याह—**विशदानन्दमूर्तय इति** ॥ विशदः शुद्धः आनन्दो मूर्तिरस्येति विग्रहः । ननु तर्हि पूर्वापरविरोध इत्याशङ्क्याह—**गलिताखिलभेदायेति** ॥ *गलितो विभ्रष्टोऽखिलो भेदः कार्यकारणाद्यात्मकः यस्मात् स तथोक्तः,* तस्मै । एतदुक्तं भवति—न पूर्वापरविरोधशङ्काकलङ्कावतारः । मायाद्वारकत्वात् जगन्मूलकारणतायाः, स्वाभाविकत्वाच्चानन्दमूर्तित्वस्येति । **अन्ये** त्वाहुः—पूर्वार्धेन जगन्निमित्तोपादानकारणे ज्ञानानन्दाद्वितीयात्मके ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयं प्रदर्श्य तत्रैव विरोधमाशङ्क्य पर्यहार्षीदाचार्यो—**गलिताखिलभेदायेति** । अत एव च भेदजातस्याविद्यात्मकस्य विद्यया निवृत्त्युपपत्तौ शान्तसर्वोपद्रवब्रह्मस्वरूपावस्थानं मोक्ष उपपद्यत इत्याह—**शान्तायेति** ॥ यदुद्दिश्य मङ्गलाचरणमाचरितं तन्निर्दिशति—**दुस्तर्केति** ॥ न्याया एव दीपाः; तेषामावलिं पङ्क्तिं रचयाम्यहमिति प्रतिजानीते । कथंभूताम् ? रुचिराम् । शोभिताम् । पुनः कथंभूतां ? दुष्टाश्च ते तर्काश्च दुस्तर्काः; त एव तिमिराणि तमांसि तेषां श्रेणी सोपानपर्वपरम्परा तस्याः विदारणे विशारदां चतुरामित्यर्थः ।

सु-**गलिताखिलभेदायेति** ॥ जगदङ्कुरकन्दाय विशदानन्दमूर्तये विष्णवे इति ब्रह्मपदार्थो निर्दिष्टः । गलिताखिलभेदाय शान्तायेति पदाभ्यां रागादिमत्वसद्वितीयत्वादीनां च लोकप्रसिद्धजीवधर्माणां निरासेन शोधितः जीवपदार्थ उपक्षिप्तः ।

यद्यपि गलिताखिलभेदपदेन शान्तत्वमपि सिध्यति । तथापि गोबलीवर्दवत् एकाद्वितीयपदवच्च प्रतिनियतार्थपरतया पौनरुक्त्यपरिहार इति मन्तव्यम् । सामानाधिकरण्येन च तयोरेकत्वमुक्तम् । विशदानन्दमूर्तये गलिताखिलभेदायेति पदाभ्यां निरतिशयानन्दप्राप्तिनिरशेषदुःखनिवृत्तिरपवर्ग इह प्रयोजनमभिहितम् इति मन्तव्यम् ।

विवादपदं मिथ्या, दृश्यत्वात्; यदित्थं तत्तथा, यथा उभयवाद्यविवादपदं रजतम्; तथैतत्; ततस्तथा। विवादस्य अनेकरूपत्वेऽपि साध्यविशेषोपादानेन तद्विशेषसिद्धिः। सत्यविवेकस्य मिथ्याभावस्य साध्यत्वान्नाप्रसिद्धविशेषणता;

न-'गलिताखिलभेदाय' इत्यनेन सकलद्वैतानृतत्वमवादि विरोधापनुत्तये। तदुपश्रुत्य द्वैतवादिबृन्दता वेदान्तिना अद्वैते विदमाना वावदीति द्वैतानृतत्वे किं मानमिति। तत्प्रतिबोधायेदमनुमानं प्रयुज्यते—**विवादपदं मिथ्येति**॥ विवादपदग्रहणं प्रपञ्चैकदेशे सिद्धसाधनताव्युदासार्थम्। तत्रापि नैयायिकानुसारेण पञ्चावयवं प्रयोगमारचयति स्माचार्यः। मीमांसकानुसारेण त्र्यवयवमारचयितव्यम्; बौद्धानुसारेण तु द्व्यवयवमिति विभागः। तत्र प्रथमं प्रतिज्ञानिर्देशः। तल्लक्षणं च प्रतिपिपादयिषया पक्षवचनं प्रतिज्ञेत्याहुः। परसिद्धान्तलक्षणानि मन्दमतिव्युत्पादनाय लिख्यन्ते, तदर्थत्वात्प्रयासस्य। **दृश्यत्वादिति**। द्वितीयो हेत्ववयवः। तल्लक्षणं च साधनत्वख्यापकं लिङ्गवचनं हेतुरिति। **यदित्थं तत्तथेति**। यद्दृश्यं तन्मिथ्या इत्यन्वयव्याप्तिं कथयति। तल्लक्षणं च साध्यसामान्येन साधनसामान्यस्य व्याप्तिरन्वयः इति। **यथोभयवाद्यविवादपदमिति**। उदाहरणावयवस्तृतीयः अन्वयमुखेन दृष्टान्ताभिधानं साधर्म्योदाहरणं शुक्तिरूप्यादिदृश्यं चेदं विवादपदमिति साधर्म्योपनयः। तल्लक्षणं च दृष्टान्ते

सु-एवं कृतदेवतानमस्कारे ग्रन्थमारभते—**दुस्तर्केति**॥ सिद्धान्ततर्काणां पूर्वपक्षतर्कैः समानबलत्वेनानिर्णायकत्वं दुष्टत्वविशेषणेन परिहृतम्। गलिताखिलभेदत्वमसिद्धम् भेदस्य प्रत्यक्षादिसिद्धतया सत्यत्वादित्याशंक्य तस्य मिथ्यात्वं साधयति—**विवादपदमिति**॥

यद्यपि व्यवहारे भट्टमतानुसारिणां त्र्यवयवः प्रयोगः समुचितस्तथापि यादृङ्नियममास्थाय परः प्रत्यवतिष्ठते तथैव प्रतिपत्तव्यो वादिनापीति निर्णय इति संबन्धमनुसृत्य पञ्चावयवप्रयोग इति मन्तव्यम्।

ननु कृतकत्वनित्यत्वादिभेदेन विवादानामनेकरूपतया तद्विषयाणामपि बहुत्वाद्विशेषेण धर्मिणो निर्देशाभावादपदार्थकं प्रतिज्ञावचनमित्यत आह—**विवादस्येति**। साध्यविशेषस्य मिथ्यात्वस्योपादाने तदाश्रयत्वं धर्मिणो विशेषप्रतीत्युत्पत्तेर्विवादपदेन च सत्यमिथ्यात्वविवादविशेषस्योपस्थापनान्नापार्थकमित्यर्थः। किं सदसद्वैलक्षण्यं मिथ्याशब्दार्थः, किंवा परप्रसिद्धान्यथाख्यातिरूपत्वं, प्रथमे अप्रसिद्धविशेषणता परस्मिन्नपसिद्धान्त इत्याशंक्य परिहरति—**सत्यविवेकस्येति**। सत्यताविवेकस्य, सत्यतानधिकरणस्येत्यर्थः।

नापसिद्धान्तोऽपि । सत्यमबाध्यम्, बाध्यं मिथ्या—इति तद्विवेकः । प्रतिपन्ने धर्मिणि

न-प्रसिद्धाविनाभावस्य साधनस्य दृष्टान्तोपमानेन पक्षे व्याप्तिख्यापकं वचनमुपनय इति ॥ **ततस्तथेति** ॥ तस्मान्मिथ्येति निगमनम् । उपनयानन्तरं सहेतुकं प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति च तल्लक्षणमाहुः । एवं तावदन्वयव्यतिरेकिणि पञ्चावयवे प्रयुक्ते केचिदाहुः—विवादस्य प्रधानपरमाण्वादिकारणवादस्वयंप्रकाशत्वास्वयंप्रकाशत्वादि-भेदेनानेकविधत्वात्; कोऽत्र विवादगोचरो धर्मी निर्दिष्टः इति निश्चेतुमशक्यत्वात् सन्दिग्धविशेष्यः पक्षाभासः स्यात् इति, तत्राह—**विवादस्येति** ॥ यद्यपि विवादस्यानेक-रूपत्वं लोके तथापि मिथ्येति साध्यविशेषग्रहणेन यत्र सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां विवादः स एव धर्मिविशेषो निश्चेतुं शक्यते इत्यर्थः । ननु तर्हि किमिदं मिथ्यात्वं नाम? किमनिर्व-चनीयत्वम्, आहोस्वित् तुच्छत्वम्? प्रथमेऽप्रसिद्धविशेषणता पक्षदोषः । चरमेऽपसिद्धान्ता-पत्तिः इत्याशङ्क्याह—**सत्यविवेकस्येति** ॥ मिथ्यात्वं नाम परमार्थसत्यत्ववैधुर्यं सिषाधयिषितम्; तच्च शुक्तिरूप्यादिषु प्रसिद्धम्—इति नोक्तकलङ्ककलावकाश इत्यर्थः । सत्याद्विवेकः सत्यविवेक इति विग्रहः । तमेव स्फुटीकरोति—**सत्यमबाध्यमिति** ॥ सार्वकालिकबाधविरहः सत्यत्वम्, कादाचित्कबाधगोचरत्वं च मिथ्यात्वमित्यर्थः । ननु धर्मी प्रपञ्चः किं प्रमाणेन प्रतिपन्नः किं वा न? प्रथमे धर्मिग्राहकप्रमाणविरुद्धः पक्षः; चरमेऽपसिद्धविशेष्यता पक्षदोष इत्याशङ्क्याह—**प्रतिपन्न इति** ॥ प्रतिबिम्बवत्

सु-किंतत्सत्यं, यद्रूपताऽनधिकरणत्वमिति, तदाह—**सत्यमबाध्यमिति** ॥ येनेन रूपेण प्रतिपन्नं तस्य तेन रूपेण निषेधबोधो बाधः, तदविषयस्सत्यः, तद्विषयत्वं मिथ्यात्वं इति विवेकः ।

अयं च मिथ्याशब्दार्थो नाप्रसिद्धः भ्रान्तिस्थले रजतमित्यादिरूपेण प्रतिपन्नस्य नेदं रजतमित्यादिरूपेण निषेधबोधस्यायथार्थज्ञानवादिभिरङ्गीकारात् भ्रान्तिप्रतीतरूपस्य सर्वस्यानिषेधे भ्रान्तिबाधयोरनुपपत्तेः । किञ्चिदंशबाधस्याभ्युपगमनीयत्वात् । अख्यातिवादे चायथार्थज्ञानस्य साधयिष्यमाणत्वान्नाप्रसिद्धविशेषणतेत्यर्थः ।

नु प्रमाणेन प्रतिपन्नस्य प्रपञ्चस्य धर्मित्वे तस्य सत्यतया मिथ्यात्वसाधने प्रतिज्ञा-पदयोर्व्याघातः । अप्रतिपन्नत्वे चाप्रसिद्धविशेष्यः पक्षः इत्यत आह—**प्रतिपन्न इति** ॥ प्रतिपन्नमात्रस्य धर्मित्वे व्यभिचारासम्भवेन प्रतिपन्नस्य विशेषणस्य व्यभिचारावारकस्य वैय्यर्थ्यादित्यर्थः । प्रतीतमात्रस्य धर्मित्वे गगनारविन्दादेरपि धर्मित्वप्रसक्तिरित्यत आह—

न्यायप्रवृत्तेः प्रमाणप्रतिपन्न इति असमर्थविशेषणत्वात् नाप्रसिद्धविशेष्यतापि । एतच्चाश्रयासिद्धिनिरासे निपुणतरं निरूपयिष्यते । न च प्रमाणविरुद्धः प्रतिज्ञातार्थ इति कालातीतोद्धारे । नापि हेतुरसिद्धः, दृश्यत्वस्य पक्षवृत्तित्वनिश्चयात् । प्रमाणदृश्यत्वे बाधसिद्धिः भ्रान्तिदृश्यत्वे प्रतिवाद्यसिद्धिरिति चेन्न, साधारणप्रयुक्ते हेतौ विशेषविकल्पेन निराकरणे सर्वसाधनभङ्गप्रसङ्गात् ।

न-प्रतीतिमात्रगोचरे धर्मिणि प्रपञ्चेऽनुमानप्रवृत्तेः संभवात् प्रमाणेनैव प्रतिपन्नो धर्मी वक्तव्यः इति प्रमाणविशेषणस्याकिञ्चित्करत्वान्नाप्रसिद्धविशेष्यता । नापि धर्मिग्राहकप्रमाणविरोध इत्यर्थः । इदमिहाकूतम्—यदि प्रतिपन्नत्वे सत्यपि प्रमाणप्रतिपन्नत्वाभावापराधेन धर्मित्ववैधुर्यं दुष्चरं स्यात्, तदा प्रमाणप्रतिपन्नत्वविशेषणमर्थवद्भवेत्; न तु तदस्ति । नन्वप्रामाणिकाङ्गसङ्गिनोऽनुमानस्याङ्गिनोऽप्यप्रामाणिकत्वप्रसङ्गः स्यात्; न, प्रतिबिम्बस्यानुमाने दर्शनात । परपक्षप्रतिषेधानुमानेऽप्यप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च । किञ्च किं मां प्रत्युदाह्रियेत, यत्प्रामाणिकाङ्गसङ्ग्येव प्रामाणिकम्? न च साङ्कर्यपर्यनुयोगो व्याप्तत्वाव्याप्तत्वाभ्यां विभागसिद्धेः वक्ष्यमाणत्वात् । अतः प्रतीतिसिद्धस्यानुमानाङ्गतायां न कश्चिद्दोष इति । किन्चैतत् प्रमाणप्रतिपन्नत्वविशेषणस्यासमर्थत्वं विस्तरेणाश्रयासिद्धतानिराकरणावसरे निरूपयिष्यतेऽस्माभिः । तथा धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधो नास्तीति च कालात्ययापदिष्टतास्फोटनप्रघट्टके निरूपयिष्यत इत्याह—**एतच्चेत्यादिना** ॥ एवं तावत् पक्षदोषं पर्यहार्षीदाचार्यः । संप्रति संभाव्यमानसाधनदूषणानि पराकर्तुं प्रववृते । तत्र स्वरूपासिद्धं तावत् पराकरोति—**नापीति** ॥ अनिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्धः इति ह्यसिद्धलक्षणम् । तन्नेह ढौकत इत्यर्थः । किमिदं दृश्यत्वं प्रमाणेन भ्रान्त्या वेति विकल्प्यान्यतरासिद्धिं शङ्कते—**प्रमाणदृश्यत्व** इत्या-

---

सु-एतच्चाश्रयेति ॥ निरूपाख्यत्वेन तस्यानाश्रयत्वं न प्रमाणाप्रतिपन्नत्वादिति साधयिष्यमाणत्वात् । न च प्रमाणाप्रतिपन्नत्वादेव प्रकृतस्यापि निरुपाख्यत्वसाधनमर्थक्रियाकारित्वेन प्रत्यक्षप्रतीयमानतया बाधात् ।

न चैवं सति वचनमात्रेणापि हेत्वादेः सिद्धत्वासिद्धत्वप्रतीतिसंभवेन तत्त्वनिर्णयजयादिव्यवस्थानुपपत्तिः । तासु तासु कथासु तत्तद्वादिप्रतिवादिमध्यस्थानां त्रिचतुरकक्ष्यापर्यन्तमनुत्पन्नबाधप्रतीतिसिद्धहेत्वहेत्वादिलक्षणोत्पन्नस्य साधकत्वमसाधकत्वं चेतरस्येति समयसंबन्धेन जयादिव्यवस्थोपपत्तेः । कालत्रये सर्वपुरुषैरबाध्यमानस्य दुर्विज्ञेयत्वात् पराभिमत-

तथा हि—धूमाद्धूमध्वजसाधनेऽपि अनेतद्देशकालसंलग्नो धूमो हेतुः, किं वा एतद्देशकालसंलग्नो धूमो हेतुः? असिद्धिराद्ये; द्वितीये च साधनशून्यं निदर्शनम्—इति पर्यनुयोगस्याविवक्षितविशेषधूममात्रं हेतुरित्येव परिहारः। स च समः प्रकृतेऽपि। न च प्रमाणागोचरो धर्मीत्याश्रयासिद्धिरिति सांप्रतम्; प्रतीतिगोचरमात्रस्याश्रयतोपपत्तौ प्रमाणविशेषणस्यासमर्थत्वात्। सुरभितासाधने तु गगनारविन्दस्यानाश्रयता न प्रमाण-विरहात्; अपि तु अनुपाख्यत्वात्; तद्विलक्षणता प्रकृते प्रतीतिसिद्धा। न च

न-दिना। विकल्पसमा जातिरियमिति मन्वानः परिहरति—**न साधारण इति**॥ सर्वसाधनभङ्गं व्यनक्ति—**तथा हीत्यादिना**॥ वह्निमान् महीधरः, धूमवत्त्वात्, महानसवत् इत्यत्रापि यदि देशान्तरादिविशिष्टो धूमो हेतुः तर्हि असिद्धिः स्यात्, अपक्षधर्मतया। यदीदानींतनताविशिष्टो धूमो हेतुः तदा साधनविकलो दृष्टान्तः इति पर्यनुयोगसंभवात् सार्वजनीनस्याप्यस्य साधनस्य भङ्गप्रसङ्ग इत्यर्थः। परः पर्यनुयोगं पराकरोति—**इति-पर्यनुयोगस्येति**॥ तद्वत्समतपक्षेऽपि दृक्कर्मतामात्रं दृश्यत्वम्; अतः समानः परिहारः इत्याह—**स चेति**॥ एवं तावदन्यतरासिद्धिं परिहृत्य इदानीमाश्रयासिद्धि-माशङ्क्य परिहरति—**न चेति**॥ नन्वप्रामाणिकस्याश्रयत्वे गगनारविन्दं सुरभि, अरविन्दत्वात्, सरोजारविन्दवत् इत्यस्यापि सदनुमानतापात इत्याशङ्क्याह—**सुरभितासाधने त्विति**॥ तुच्छत्वात् तत्राश्रयासिद्धिः तुच्छविलक्षणता तु प्रकृते

सु-प्रमणासिद्धत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादुदीरितप्रतीतमात्रस्य धर्म्यादिभावे प्रमाणविशेषणस्य वैयर्थ्यमिति भावः।

कुम्भादिसत्यताग्राहिप्रत्यक्षविरुद्धः प्रतिज्ञातार्थ इत्याशंक्याह—**न च प्रमाणेति**॥ सत्यत्वस्य दुर्विवेचतया प्रत्यक्षविरोधं कालातीतोद्धारे परिहरिष्याम इत्यर्थः। एवं पक्षदोषान् परिहृत्य हेतुदोषानुद्दिधीर्षुः स्वरूपासिद्धिं तावदपाकरोति—**नापीति**॥ अनिश्चितपक्षवृत्ति-रसिद्धः। प्रकृते च दृश्यत्वस्य पक्षवृत्तिनिश्चयान्नासिद्धतेत्यर्थः। स्वरूपासिद्धिर्माभूदन्यतरा-सिद्धिस्तु भवत्येवेति विकल्पपूर्वमाशङ्कते—**प्रमाणेति**॥ प्रमाणभ्रान्तिसाधारणदृश्यता-सु-मात्रहेतुत्वेनान्यतरासिद्धित्वाभावाद्विशेषविकल्पेन च तदुद्भावने प्रसिद्धानुमानभङ्गप्रसङ्गादि-त्यभिप्रेत्य परिहरति—**न साधारणेति**॥ अतिप्रसङ्गमेव प्रकटयति—**तथाहीति**॥ अनेतद्देशकालः पक्षव्यतिरिक्तदेशकालनिष्ठः एतद्देशकालः पक्षसमानदेशकालः। **असिद्धिराद्य इति**। तदतिरिक्तदेशकालवर्तिनो धूमस्य पक्षावृत्तित्वादसिद्धिरित्यर्थः।

स्वाश्रयघातितया दृश्यत्वहेतुराश्रयासिद्धिमात्मनः स्वयमेवोपपादयतीति साम्प्रतम् । यदि हि आश्रयनिरुपाख्यतापादनमाश्रयघातिता, तन्न, अनभ्युपगमात् ।

अथ प्रतिपन्नस्य स्वभावानुपमर्देन सत्यविवेकापरपर्यायधर्मसाधनत्वं ; कथमाश्रयाभावः निरुपाख्यवैलक्षण्यादेवाश्रयतोपपत्तेः । निषेधकहेतोस्तु निषेधात्मनो निरुपाख्यमप्याश्रय एव । यथा हि वन्ध्यासुतो वक्ता न भवति, अचेतनत्वात्, पाषाणवत् इति । नावस्तुनि प्रमाणाविषयत्वेन विधिनिषेधयोः शक्यक्रियत्वमिति चेन्न, विधिव्यवहारविरहेऽपि तत्र

न-प्रपञ्चेऽनुभवसिद्धेत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाश्रयासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—**न च स्वाश्रयेत्यादिना** ॥ ग्रन्थस्त्वयं स्पष्टार्थः । सत्याद्विवेकः, परिदृश्यमानः प्रपञ्चोऽयं सत्यो न भवतीति । अपरः पर्यायो यस्य बाध्यतालक्षणस्य धर्मस्य तस्य साधनं स्वाश्रयघातित्वं नामेति यदि तव मतं तदा नाश्रयासिद्धिशङ्कावकाश इत्याह—**कथमाश्रयाभाव इति** ॥ पूर्वं प्रपञ्चस्याप्रामाणिकत्वेऽपि निरुपाख्य-वैलक्षण्येनाश्रयत्व प्रत्यपादि संप्रति तु निरुपाख्यस्यापि क्वचिदाश्रत्वं दृष्टम् ; किमु वक्तव्यं सोपाख्यस्येति किंपुनर्न्यायमभिसन्धायाह—**निषेधकहेतोस्त्वित्यादिना** ॥ निषेधं करोतीति निषेधकः, तस्य निरुपाख्यमाश्रत इति श्राविते शब्दो न नित्यः, कार्यत्वादित्यत्र व्यभिचारःस्यात् तदर्थमाह—**निषेधात्मन इति** ॥ निषेधात्मनो नन्वतो हेतोर्निरुपाख्यमाश्रय इत्युक्ते नित्यः शब्दः, कृतकत्वात् इत्यत्र व्यभिचारः स्यात् ; तदर्थमाह—**निषेधके इति** ॥

सु-पक्षनिष्ठधूमस्य सपक्षे अभावात् साधनविकलो दृष्टान्तः स्यादित्यत आह—**द्वितीय इति** ॥ पर्यनुयोगसाम्यमभिधाय परिहारसाम्यमाह—**अविवक्षितविशेषमिति** । प्रमाणप्रतिपन्नस्यैवाश्रयत्वात् प्रकृते चैवंभावानभ्युपगमादाश्रयासिद्धिरित्यत आह—**न च प्रमाणेति** ॥ प्रतीतिगोचरमात्रस्याश्रयत्वे गगनारविन्दादेरपि सुरभितासाधनं प्रत्याश्रयत्वं स्यादित्यत ,आह—**सुरभितेति** ॥ अनुपाख्यस्यैवानाश्रयत्वप्रयोजकत्वात् प्रमाणविरहोऽ-प्रयोजक इति भावः ।

तर्हि प्रमाणविरहादनुपाख्यत्वमपि स्यादित्याशंक्य बाधापातान्नैवमित्याह—**तद्वि-लक्षणतेति** ॥ ननु दृश्यत्वहेतुना बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वसाधने प्रपञ्चस्यासत्यत्वपर्यवसानादाश्रय-घातितया आश्रयासिद्धो हेतुरित्याशंक्याश्रयघातित्वं विकल्प्य परिहरति—**न च स्वाश्रयेति** ॥ नाश्रयघातिशब्देन निरुपाख्यत्वापादनमनभ्युपगमात् । ज्ञानबाध्योस्यतासाधने पुनरर्थ-

निषेधव्यवहारदर्शनात् । तथा च वस्तुवदवस्तुन्यपि नासौ विसंवादी । यद्यवस्तुनि नायमस्तीत्यभिदधीत, तत्र कुत एतदिति पर्यनुयुक्तो यदि हेतुं कञ्चिदुपाददीत तदा कथमयं व्यवहारमात्रं निषेधेत् मूकीभावे तु न वादिनः प्रतिस्पर्धी ।

किञ्च नास्त्येवावस्तुनि निषेधव्यवहार इति वदन्नेवावस्तुनि निषेधव्यवहारमङ्गीकुरुते । न ह्यन्यो निषेधादर्थो नञः शक्यो निरूपयितुम् । विधिनिषेधव्यवहाराभावे

आत्मा न विनाशी कारणवत्त्वाभावादित्यत्र सोपाख्यस्याप्याश्रयत्वं दृष्टमभिप्रेत्यापिशब्दप्रयोगः। आश्रयो न भवतीति न, अपि त्वाश्रय एवेति अयोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः । तत्रोदाहरणमाह—**यथेति** ॥ निरुपाख्यं न कस्यचिद्व्यवहारस्याश्रयः प्रमाणाविषयत्वात्; न यदेवं न तदेवम्; यथा सोपाख्यम्—इति व्यतिरेकप्रयोगं शङ्कते—**नावस्तुनीति** ॥ दर्शनविरुद्धमनुमानमिति परिहरति—**न विधीति** ॥ दर्शनं भ्रान्तमिति न वाच्यमित्याह —**तथा चेति** ॥ किंच निरुपाख्यस्य व्यवहाराश्रयत्वप्रतिषेधपर्यनुयोगादपि तस्य व्यवहाराश्रयत्वं सिध्यतीत्याह—**यद्यवस्तुनीति** । निषेधव्यवहारस्य प्रतिषेधलक्षणो व्यवहारः तवापि संमत इत्याह—**किंचेति** ॥ नन्ववस्तुनि निषेधव्यवहारो नास्तीत्यत्र नञो न निषेधार्थता; किन्तु "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इत्यादिवदर्थान्तरपरतेत्याशङ्क्याह—**न ह्यन्य इति** ॥

क्रियासामर्थ्यस्यानपाकरणान्न निरुपाख्यवैलक्षण्येनाश्रयघातित्वमेव नास्तीत्यर्थः । प्रपञ्चस्य निरुपाख्यवैलक्षण्येनाश्रयत्वसंभवादाश्रयासिद्धिः परिहृता, इदानीं निरुपाख्यस्याश्रयासिद्धिनियमो नास्तीति प्रौढवादमवलंब्याह—**निषेधकेति** ॥ तदेव प्रपञ्चयति—**तथाहीति** ॥ प्रमाणप्रतिपन्ने धर्मिणि अग्निमान् भवति न भवतीति विधिनिषेधव्यवहारयोर्दर्शनादत्र चातथाभावादेतयोरसम्भव इति शङ्कते—**नावस्तुनीति** ॥ विधिव्यवहाराभावेऽपि अनुभवादेव निषेधव्यवहारविषयत्वमङ्गीकरणीयमिति दर्शयति—**न विधीति** । भवतु व्यवहारस्तथापि नभो नीलमिति व्यवहारवत् स भ्रम इत्याशंक्याविसंवादान्मैवमिति परिहरति—**तथा चेति** ॥ **वस्तुवदिति** ॥ मूके देवदत्ते वक्तृत्वाभावव्यवहारवद्वन्ध्यासुतेऽपि तद्व्यवहारो न विसंवादीत्यर्थः । अवस्तुनो निषेधव्यवहारविषयत्वाभावप्रतिज्ञायां हेत्वभिधाने परस्याप्याश्रयासिद्धिरुद्धतैव । अनभिधाने च कथायामप्रवृत्तिरेव स्यादिति युक्त्यन्तरमाह—**यद्यवस्तुनीति** । स्ववचनव्याघातादप्येवमङ्गीकरणीयमित्याह—**किंच नास्तीति** ॥ निषेधव्यवहारो नास्तीति निषेधव्यवहारस्यावस्तुन्यभ्युपगमादिति । नास्तीति नञः प्रतिषेधो नार्थः किंतु पर्युदास इत्यत आह—**न ह्यन्यइति** ॥ अनीक्षणमित्यत्र ईक्षणव्यतिरिक्तक्रियास्वीकारवदत्र

चावस्तुनि मूकताप्रसङ्गः । प्रमाणाविषयत्वेन चावस्तुनि विधिषेधयोरशक्यनियतेस्तुत्तम् । तत्र प्रमाणाविषयत्वं, हेतुर्यद्यवस्तुनि वर्तेत, कथमाश्रयासिद्धिर्न भवेत् । यदि न वर्तेत कथमयं आश्रये व्यवहारमात्रं निषेधेत् ? प्रमाणाविषयत्वावृत्तौ च प्रमाणविषयत्वापातः । न च विधिनिषेधाववधूयान्यप्रकार व्यवहारः । तदुक्तम्—

" विधानं प्रतिषेधं च मुक्त्वा शाब्दोऽस्ति नापरः ।
व्यवहारः स चासत्सु नेति प्राप्तात्र मूकता ।" इति ।

प्रतिषेध एव नञः मुख्यार्थोऽनीक्षणादौ तु व्रतशब्दोपक्रमाल्लाक्षणिक इत्यर्थः । तथा चाह स्म भगवान् **भाष्यकारः**—" नञश्चैष स्वभावः यत्स्वसंबन्धिनोऽभावं बोधयति " इति । इतश्चावस्तुनि निषेधव्यवहारोऽभ्युपगन्तव्य इत्याह—**विधिनिषेधेति** ॥ पूर्वमनुमानस्य दर्शनविरोधो दर्शितः, इदानीं दूषणान्तराभिधित्सया तदेवानुवदति—**प्रमाणाविषयत्वेनेत्यादिना** ॥ प्रमाणाविषयत्वादिति हेतुःयदि निरुपाख्ये न वर्तते तदास्य प्रमाणविषयत्वमेवापद्यत इत्यसिद्धो हेतुः स्यादिति । द्वितीयविकल्पे दूषणान्तरमाह—**प्रमाणेति** ॥ यदुक्तं विधिनिषेधव्यवहारानङ्गीकारे मूकताप्रसङ्ग इति, तदसत्, व्यवहारान्तरसंभवादित्याशङ्क्याह—**न च विधीति** ॥ उक्तेऽर्थे साक्षित्वेन **धर्मकीर्ति**वाक्यमाह—**तदुक्तमिति** ॥ विधानं प्रतिषेधं च विहायापरः शाब्दो व्यवहारो

निषेधव्यवहारातिरिक्तव्यवहारविषयत्वानङ्गीकारादित्यर्थः ।

दूषणान्तरमाह—**विधिनिषेधेति** ॥ व्यवहारनिषेधप्रतिज्ञायां हेतुमात्राभिधाने-हेतोराश्रयासिद्धिरुक्ता । संप्रति दूषणान्तरं वक्तुं हेतुविशेषतामापादयति—**प्रमाणाविषयत्वेन चेति** ॥ हेतोरवृत्तावपक्षधर्मतया न साध्यसाधकमित्याह—**यदि वर्तेतेति** ॥ दूषणान्तरमाह—**प्रमाणेति** ॥ प्रमाणविषयत्वाविषयत्वयोः परस्परविरोधादविषयत्वावृत्तौ प्रमाणविषयत्वमेव स्यादित्यर्थः ।

ननु हानोपादानातिरिक्तोपेक्षाव्यवहारान्तरं स्यादित्याशंक्य शब्दव्यवहारस्य विधिनिषेधत्वान्नैवमिति परिहरति—**नचेति** ॥ उक्तेऽर्थे बौद्धानां संमतिमाह—**तदुक्तमिति** ॥ प्रत्यक्षादावुपेक्षादिबुद्धिरूपस्यापि व्यवहारस्य संभवेन शाब्द इति विशेषणम् । आभासेनैवाचेतनत्वादिना सति व्यवहारविषयत्वबाधपदाभावेनैव प्रमाणविषयत्वेन तन्निराकरणात् । तत्रैवाश्रयासिद्धिदोषोद्भावनमप्ययुक्तम् । दोषस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् इति शङ्कते—

यदपि मतम्-न प्रमाणबुद्ध्या प्रमाणाविषयत्वाद्युपन्यासो, येन हेतोराश्रयासिद्धि-दोषावकाशः; किन्तु अचेतनत्वादिकमप्रामाणिकमुपन्यस्य परं व्यामोहयन्तं भवन्तं व्यामोहयितुमेवाप्रामाणिकोऽपि जल्पकथायां व्यवहारः। तदुक्तम्—"अहृदयवाचाम-हृदया एव प्रतिवाचो भवन्ति" इति। वादकथायां प्रमाणिकव्यवहारमुपेत्याभिहितं मूकतैवोचितेति।

तदप्यसत्। तथा हि—परं व्यामोहयितुमिति कोऽर्थः? परमार्थतो वन्ध्यासुतावक्तृत्वानुमानस्यानिराकरणमिति चेत्, सिद्धं नः समीहितम्। वास्तवनिराकरणे

नास्ति। स चासत्सु निरुपाख्येषु नास्तीति चेदुच्यते तदा मूकतैवात्र प्राप्तेत्यर्थः। यद्वादि प्रमाणाविषयत्वं हेतुः यद्यवस्तुनि वर्तते तदाप्याश्रयासिद्धिः समानेति तत्परिजिहीर्षया चोद्यमुद्भावयति—**यदपि मतमित्यादिना**॥ परव्यामोहापादनं पण्डितानां न मण्डन-मित्याशङ्क्याह—**अप्रामाणिक इति**॥ छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भः पक्षप्रति-पक्षपरिग्रहो हि जल्पः। तस्य परव्यामोहार्थत्वादप्रामाणिकोऽपि व्यवहारो न विरुध्यत इत्यर्थः। **उदयनो**ऽपीदं जगादेत्याह—**तदुक्तमिति**॥ जल्पे अहृदयवाचामप्रामा-णिकवाचामनाप्तानां अहृदया एव छलजात्यादिरूपाः प्रतिवाचो भवन्तीत्यर्थः। ननु यद्यप्रामाणिकोऽपि व्यवहारः संभवति, तर्हि कथमभिहितं मूकतैवोचितेति, तत्राह—**वादकथायामिति**॥ प्रमाणतर्कसाधनोपलम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्ष-परिग्रहो **वादः** इति तस्य तत्त्वनिर्णयावसानत्वात्तदनुपयोग्यभिधाने मूकताभिधानमित्यर्थः। नचैवमप्रतिभा उत्तरानर्हे तदभावात्। शङ्कितं मतं प्रत्याख्याति—**तदप्यसदिति**॥ निरुपाख्यस्यापि निषेधव्यवहाराश्रयत्वं संभवतीति नोऽस्माकं समीहितं सिद्धमित्यर्थः। अथ परस्य व्यामोहापादनं नाम परमार्थतो वन्ध्यासुतो वक्ता न भवतीत्यस्य निराकरणं तत्राह—**वास्तवनिराकरण इति**॥ यश्चावोचो जल्पस्य व्यामोहार्थत्वादप्रामाणिको

यदपि मतमिति॥ यथोक्तोपपन्नः छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इत्यक्षपाद-सूत्राज्जल्पापरनामधेयविजिगीषुकथायां जल्पादीनामपि साधनत्वोपन्याससंभावाददोष-इत्यर्थः। आभासेन प्रत्यवतिष्ठमानं प्रत्याभासोपन्यासो युक्त इत्यत्राभियुक्तसंमतिमाह—**तदुक्तमिति**॥

भवतु जल्पकथायामेवं तत्वनिर्णयफलायां तु वादकथायां शिष्यादीन् प्रति नाभासोपन्या-सो युक्त इत्यत आह—**वादकथायामिति**॥ प्रश्नस्यायोग्यविषयत्वादनुत्तरमेवोत्तरमित्यर्थः।

तु नायमप्रामाणिको व्यवहारः । न च जल्पेऽपि सर्वस्याप्रामाणिकाद्व्यवहारात् व्यामोहः संभवी ; विमलचेतसो वचनमात्रेणाव्यामोहात् ; तत्र जल्पेऽपि मूकताऽप्राप्तेः । अवक्तृत्वानुमानं तु न व्यामोहहेतुरस्माभिराश्रीयते इति न समौ पर्यनुयोगपरिहारौ । तदेवमनुपाख्यस्यापि आश्रयतोपपत्तिरिति स्थितम् । किं पुनः सोपाख्यस्यासत्यपि मानसंबन्धे ।

नापि भागासिद्धः पक्षव्यापित्वात् । नाप्यन्यथासिद्धः, निरुपाधिकत्वात् । न च बाधितत्वमुपाधिः, तस्यैव मिथ्यापदार्थतया साध्यताभिधानात्, साध्यस्य चानुपाधित्वात् ।

व्यवहारः संभवतीति. तत्राह—**न च जल्पेऽपीति** ॥ मूढचित्तोहि यत्किञ्चिज्जल्पिते तूष्णीमास्ते न पण्डित इत्यर्थः । ननु वन्ध्यासुतो वक्ता न भवतीत्यनुमानं त्वयापि परव्यामोहार्थं, उपन्यस्तम् । तत्रापि परं व्यामोहयितुमिति कोऽर्थः? किं परमार्थतो निरुपाख्यस्यानाश्रयत्वानिराकरणमुत निराकरणम्? प्रथमे सिद्धं नः समीहितम् । चरमे नायमाप्रामाणिको व्यवहारः इति तावच्चोद्यं समानम् । यस्तव परिहारः स एवास्माकमपि भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**अवक्तृत्वानुमानं त्विति** ॥ प्रकृतं निगमयति—**तदेवमिति** ॥ तस्मान्नाश्रयासिद्धिः । तर्हि दृश्यत्वहेतुः प्रपञ्चान्तर्गतोऽपि स्वात्मनि न वर्तत इति भागासिद्धिरित्याशङ्क्याह—**नापि भागासिद्धः इति** ॥ दृश्यत्वं हि उपाधियोगात्प्रवर्तमानं स्ववृत्तितायामपि न क्षतिमावहति । यद्वस्तु तत्स्वातिरिक्तवेद्यमिति व्याप्तिवदित्यर्थः । ननु दृश्यत्वमिथ्यात्वयोः निरुपाधिकसंबन्धाभावादन्यथासिद्ध इत्याशङ्क्याह—**नाप्यन्येथति** ॥ दृश्यत्वमिथ्यात्वयोरनौपाधिकसंबन्धादित्यर्थः । पराभिमतमुपाधिमनूद्य पराकरोति—**न चेत्यादिना** ॥ विवादपदं दोषगम्यम्, दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् इति । दोषगम्यत्वस्य

तदेतद्विकल्प्य दूषयति—**तदप्यसदिति** ॥ अवक्तृत्वानुमानस्य वस्तुतः किमनिराकरणं उतनिराकरणमिति विकल्पार्थः । द्वितीयं दूषयति—**वास्तवेति** ॥ परमार्थतो निराकरणस्य प्रमाणाधीनत्वात् अत्राश्रयासिद्धिदोषेण प्रमाणत्वाभावात् । न च भवतोऽप्याश्रयासिद्धिस्तुल्येति वाच्यम्; मया प्रमाणप्रतिपन्नस्यैवाश्रयत्वनियमानङ्गीकारादिति भावः । यदुक्तं-परं व्यामोहयितुमुपन्यास इति तदेतद्दूषयति—**न च जल्पेऽपीति** ॥ उत्तमबुद्धीनां व्यामोहाभावात्तद्व्यामोहकतया वचनप्रयोगस्य जल्पकथायामनुपपत्तेः । तत्रापि मूकतैव पर्यवस्येदित्यर्थः । यदुक्त-परं व्यामोहयतमिति तदपि नास्तीत्याह—**अवक्तृत्वेति** ॥ अवान्तरप्रमेयमुपसंहरति—**तदेवमिति** ।

ननु दृशेः प्रत्यक्षवचनतया दृश्यत्वादिति प्रत्यक्षग्राह्यत्वोक्तेर्भागासिद्धिः स्यादित्याशंक्य

नापि दोषगम्यत्वम्, साधनव्यापकत्वात्; तथाभावे चानुपाधित्वात्; इन्धनभेदस्याप्यन्यथा धूमोपाधितापातात्। उपाधिश्च साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिः।

साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमित्यर्थः। **तथाभावे** चेति॥ साधनव्यापकत्वे सति उपाधित्वासंभवादित्यर्थः॥ विपक्षे दोषमाह—**इन्धनभेदस्यापी**ति॥ साधनव्यापकस्याप्युपाधित्वे सत्यार्द्रेन्धनत्वस्यापि धूमोपाधित्वप्रसङ्गादग्निधूमयोरप्यनौपाधिकः संबन्धो न स्यादित्यर्थः। उपाधिलक्षणविरहाच्च न दोषगम्यत्वमुपाधिरित्याह—**उपाधिश्चे**ति॥ साध्यसमव्याप्तिरुपाधिः इत्युक्तेऽनित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सति अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादित्यत्र कृतकत्वमुपाधिः स्यात्; तदर्थमाह—**साधनाव्यापकत्वे सती**ति॥ यथा स मैत्रीतनयः श्यामो मैत्रीतनयत्वात, गृहस्थितमैत्रीतनयवत् इति। अत्र शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वमुपाधिरिति। ननु दोषगम्यत्वस्य न साधनव्यापकता, तत्र मिथ्यात्वस्योपाधित्वात्; न, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्। तथाहि—दोषगम्यत्वस्योपाधित्वे मिथ्यात्वं साधनाव्यापकत्वेनोपाधिर्भवति मिथ्यात्वस्य चोपाधित्वे सिद्धे दोषगम्यत्वमपि तथैवोपाधिरिति।

तत्रोपलब्धिमात्रवचनत्वान्नैवमिति परिहरति—**नापी**ति॥ व्याप्यत्वासिद्धिरपि नास्तीत्याह—**नाप्यन्यथे**ति॥ साधनान्तराधीनसाध्यसंबन्धाभावान्न भवतीत्यर्थः। तत्र हेतुः **निरुपाधित्वादि**ति॥ अस्तु साधनताभिधानं तथापि कथमनुपाधित्वमित्यत आह—**साध्यस्य चे**ति॥ साध्यस्योपाधित्वे सर्वानुमानभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः। साधनव्यापकत्वेऽपि कथमुपाधित्वाभाव इत्यत आह—**तथाभाव इ**ति॥ उपाधिलक्षणरहितत्वादित्यर्थः। साध्यव्यापकस्योपाधित्वे दोषमाह—**इन्धनभेदस्ये**ति॥ धूमवत्त्वेन वह्निमत्वसाधनवदिन्धनविशेषस्यापि साधयितुं शक्यतयास्यानुपाधितावद्दोषगम्यस्याप्यनुपाधित्वमित्यर्थः। निरुपाधित्वप्रतिपादनोपयोगितया उपाधिलक्षणमाह—**उपाधिश्चे**ति॥ साध्यसमव्याप्त इत्येतावन्मात्राभिधाने सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादनित्यश्शब्द इति साधने कृतकत्वमप्युपाधिःस्यात्। यत्रानित्यत्वं तत्र कृतकत्वं, यत्र कृतकत्वं तत्रानित्यत्वमिति साध्येन समव्याप्तः, अत उक्तं—**साधनाव्यापक इति**॥ सामान्यवद्व्यापकत्वादिति हेतुना अनित्यत्ववत् कृतकत्वस्यापि साधयितुं शक्यतया साधनाव्यापकत्वाभावेनानुपाधित्वमित्यर्थः। साधनाव्यापकत्वमात्राभिधाने चानित्यत्वमात्राभिधाने चानित्यत्वे शब्दान्यत्वमुपाधिः स्यात्। शब्दे सामान्यवत्वादिति हेतुनाऽसत्यपि शब्दानित्यत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वादत उक्तं, **साध्यसमव्याप्त** इति॥ अप्रयोज-

मिथ्यात्वं मा भूत्, दृश्यत्वं च भविष्यति—इति को दोषः। तथा च विपक्षे बाधकानुकूलतर्काभावात् अप्रयोजको हेतुः इति चेत्, न; सत्यत्वे जडस्य दृश्यत्वानुपपत्तेः। न तावत् स्वदृश्यत्वम्, जडताहानेः स्ववृत्तिविरोधाच्च। नापि स्वातिरेकिदर्शनदृश्यत्वम्, संसर्गानिरूपणात्। न च दृक्संसर्गमन्तरेण दृश्यं दृष्टमिति युज्यते, अतिप्रसङ्गात्। संसर्गस्तु न संसर्ग्यतिरेकी, तस्य संसर्गिसंसर्गेऽनवस्थानात्; असंसर्गे तत्संसर्ग

तस्मात्सूक्तं साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमिति। साधनव्यापकत्वं च स्वसिद्धान्ते दृश्यदृष्टेरविद्यादोषोत्थतया इत्यवगन्तव्यम्।

इदानीं दृश्यत्वहेतोरप्रयोजकत्वं शङ्कते—**मिथ्यात्वमित्यादिना**॥ परिहरति—**न सत्यत्वे इति**॥ जडस्य दर्शनानुपपत्तेः व्यवहाराभावप्रसङ्गो बाधक इत्यर्थः। सत्यत्वेऽपि जडस्य दृश्यत्वं संभवतीति वदन् प्रष्टव्यः—किं स्वयमेव जडः स्वात्मानं पश्यतीति दृश्यत्वं, किं वा स्वातिरिक्तेन दर्शनेन दृश्यत्वमिति; नोभयथापि तदुपपत्तिरित्याह—**न तावदित्यादिना**॥ ननु दृश्यदर्शनयोः संसर्गमन्तरेणापि ज्ञानादेवार्थावभासो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**न च दृशीति**॥ **अतिप्रसङ्गादिति**॥ घटज्ञानाद्भिन्नस्यादीनामवभासप्रसङ्गात्। संबन्धाभावाविशेषादित्यर्थः। अथैतद्दोषभीत्या दृश्यदर्शनयोः संसर्गं मन्यसे तर्हि संसर्गः संसर्ग्यतिरेकी किं वाऽनतिरेकी किं वातिरेकानतिरेकीति पृष्टो भवान् व्याचष्टाम्। क किं स्यादिति चेत् तत्र न तावदाद्योऽनवद्य इत्याह—**संसर्गस्त्विति**॥ तत्रापि वक्तव्यं—अतिरिक्तसंसर्गस्य किं संसर्गिभ्यां संसर्गोऽस्ति,

---

कत्वमाशङ्कते—**मिथ्यात्वमिति**। यथा शब्दलिङ्गेनाकाशसाधने तस्यैव लाघवमनेकत्वे गौरवमनुकूलतर्कप्रतिकूलतर्कौ, नैवं प्रपञ्चस्य सत्यत्वे बाधको मिथ्यात्वे चानुकूलतर्क उपलभ्यते। (न)बाधकतर्कानुकूलतर्काभावादप्रयोजक इत्यर्थः। परिहरति—**सत्यत्व इति**॥ प्रपञ्चसत्यत्वे किं स्वदृश्यत्वमुत परदृश्यत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—**न तावदिति**॥ स्वप्रकाशत्वेनात्मवज्जडत्वं न स्यादित्यर्थः। दूषणान्तरमाह—**स्ववृत्तीति**॥ कर्मकर्तृत्वयोरेकत्र विरोधादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति—**नापीति**॥ माभूत्संसर्ग इति तत्राह—**न चेति**॥ घटज्ञानस्याघटेनासंबन्धस्यापि तद्व्यवहारजनकत्वे पटादिष्वपि व्यवहारजनकता प्रसज्येत। ज्ञानस्य पटं प्रत्यविशेषात्। न च **पटेन** विशेषितत्वमेव विशेषः मूलसंबन्धाभावे तद्विशेषस्याप्यनुपपत्तेः इत्यर्थः। अस्तु तर्हि संबन्ध इत्याशंक्य संबन्धिभ्यां भिन्नोऽभिन्नो वा इति विकल्प्याद्यं दूषयति—

इत्यनुपपत्तेः । अनतिरेके वस्तुनी एव इति, न संसर्गो नामेति स्यात् । अतिरेकानतिरेकौ तु विरुद्धौ ।

संयोगादिविकल्पायोगाच्च । न तावत् दृश्यदर्शनयोः संयोगः, दर्शनस्याद्रव्यत्वात् । नापि समवायः, दर्शनस्य आत्मैकगुणाभिमतस्य घटादिना तदयोगात् । तादात्म्यमपि द्रवकठिनवद्विरुद्धस्वरूपयोर्जडाजडयोः कथं स्यात्? विषयविषयिभावमपि न तत्त्वतो जानीमः; तस्य हि द्रव्यादिष्वन्तर्भावे सामान्यादिभिः सह

न वा? अस्तित्वे तस्य तस्यान्योन्यः संसर्ग इत्यनवस्था स्यात्; अतिरिक्तस्य संसर्गस्य संसर्गिभ्यां संसर्गाभावे च तयोः संसर्ग इति न स्यादित्यर्थः । द्वितीयतृतीयविकल्पदूषणं स्पष्टम् । साधारण्येन संसर्गे दूषणमभिधाय विशेषतो दूषयति—**संयोगादीति** ॥ दृश्यदर्शनयोः संबन्धः किं संयोगः, समवायो वा, तादात्म्यं वा, विषयविषयिभावो वा, आहोस्विदेकान्तः करणसंक्रान्तिर्वेति विकल्पे क्रियमाणे अयोगाच्चेत्यर्थः । तत्राद्यस्यायोगमाह—**न तावदिति** ॥ संयोगो हि गुणः; स च द्रव्याश्रय एव । न च दर्शनं द्रव्यमभिमतमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**नापीति** ॥ अयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिहप्रत्ययहेतुः यः संबन्धः समवाय इति भाष्यते । न च दर्शनं घटाद्याधारं येन तत्र समवेयादित्यर्थः । तृतीयं दूषयति—**तादात्म्यमपीति** ॥ चतुर्थं दूषयति—**विषयविषयिभावमपीति** ॥ तत्र वक्तव्यं द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकं किल वैशेषिकसमये विश्वम्; तेषु किमयमन्तर्भूतोऽनन्तर्भूतो वा? प्रथमं पराकरोति—**तस्य**

संसर्गस्त्विति ॥ संसर्गस्य संसर्गिभ्यामसंबन्धे न तत्संसर्ग इति ताभ्यां विशेषितत्वं न स्यादित्याह—**असंसर्ग इति** ॥

द्वितीयं दूषयति—**अनतिरेक इति** ॥ अस्तु तर्हि भिन्नाभिन्नः संबन्ध इत्यत आह—**अतिरेक इति** ॥ ननु घटादिषु यादृशो व्यावहारिकः संबन्धस्तादृश एव भविष्यतीत्यत आह—**संयोगादीति** । आदिशब्देन समवायतादात्म्ये गृह्येते । **अदृश्यत्वादिति** ॥ सत्यवादिना ज्ञानस्य गुणत्वेनाभ्युपगमादित्यर्थः । अस्तु तर्हि विषयविषयिभावः संबन्ध इत्यत आह—**विषयविषयिभावमिति** ॥ विषयविषयिभावस्य द्रव्यगुणकर्मस्वभावत्वे सामान्यादिपदार्थत्रयस्य ज्ञानेन विषयविषयिभावो न स्यात्, द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यादिपदार्थत्रयवृत्तित्वाभावात् सामान्यादिपदार्थत्रयान्तर्भावे च सामान्यादिष्वेतज्ज्ञानविषयविषयिभावो न स्यात् । सामान्ये सामान्यस्य विशेषे विशेषस्य समवाये समवायस्य

तत्संवेदनस्य संसर्गो न स्यात्। अनन्तर्भावेऽस्य योगस्य कृतान्तविरोधः।

योऽप्यदृष्टादिवशात् कर्मकारकं विषयः तज्जनितं तज्ज्ञानं विषयीति ब्रूयात्, तस्यापीश्वरज्ञानस्याविषयित्वप्रसङ्गः तस्य नित्यत्वात् अस्मदादिज्ञानस्यापि अतीताद्यर्थैः

हीति॥ विषयविषयिभावस्य द्रव्यादिष्वन्तर्भावे स्वीक्रियमाणे सामान्यादिभिः सह सामान्यादि संवेदनस्य यो विषयविषयिभावलक्षणः संबन्धः स न स्यात्। संबन्धस्याप्याश्रयत्वात् द्रव्यादिषु चान्तर्भूतस्य द्रव्याद्यात्मकत्वात्, द्रव्यादीनां सामान्याद्याश्रितत्वं अभ्युपगमविपरीतं अनिष्टं प्रसज्यते इत्यर्थः। तथाहि—गुणाश्रयो द्रव्यमुच्यते। तत्र विषयविषयिभावस्यान्तर्भूतत्वे द्रव्यस्य सामान्याश्रितत्वं अभ्युपगमाविपरीतमनिष्टमापद्यते संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वात् ज्ञानाश्रयत्वमप्यापद्यते। तथा सामान्यवानगुणो गुणः संयोगविभागयोः अनपेक्षकारणं कर्म तदन्तर्भूतत्वे विषयविषयिभावस्य गुणस्य तदन्तर्भूतत्वे विषयविषयिभावस्य कर्मणः सामान्याद्याश्रितत्वप्रसङ्गः; तथा अनुगतप्रत्ययकारणं सामान्यं तदन्तर्भूतत्वे विषयविषयिभावस्य सामान्यस्य सामान्याद्याश्रितत्वप्रसङ्गः। तथा व्यावृत्तप्रत्ययकारणं विशेषाः। ते च द्विविधाः। सामान्यविशेषाः घटत्वादयो, नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः, तदन्तर्भूतत्वे विषयविषयिभावस्य विशेषाणां सामान्याद्याश्रितत्वप्रसङ्गः। तथा समवायान्तर्भूतत्वे विषयविषयिभावस्य समवायस्य तत्संवेदनेन संबन्धो न स्यात् समवायस्य समवायाश्रितत्वप्रसङ्गात् इति॥ **अन्ये** त्वेवं व्याचक्षते—विषयविषयिभावः किं द्रव्यादित्रिकेऽन्तर्भूतः, किं वा सामान्यादित्रिके न तावत्सामान्यादित्रिके, सामान्यादित्रिकस्य नित्यत्वेन विषयविषयिभावस्यापि नित्यत्वापातात्। यदि द्रव्यादित्रिके, तत्राह—**तस्य हीति**॥ तदसदित्यत्ये। षट्स्वप्यन्तर्भावस्यानेनैव ग्रन्थेन दूषणे संभवति विकल्प्य बहिर्दूषणाभिधाने गमकादर्शनात्। तथा वास्तु सर्वथापि परपक्षप्रतिक्षेपात्। ननु द्रव्यादिभिः

चाभावादित्यर्थः।

अस्तु तर्हि षट्पदार्थबहिर्भावे को दोष इत्यत आह—**अनन्तर्भाव इति**॥ विषयविषयिभावस्य भावरूपतया षट्पदार्थबहिर्भावे अपसिद्धान्त इत्यर्थः। न चासावभाव एवान्तर्भूत इति वाच्यम्—अभावे अभावान्तराभावेनाभावस्यैव विषयत्वानुपपत्तेः। अस्तु तर्हि ज्ञानज्ञेययोर्विषयजन्यजनकभाव एव विषयविषयिभाव इति शङ्कते—**योऽपीति**। अस्यैवार्थस्य एतज्ज्ञानं प्रति जनकत्वमिति नियमः कुत एतदित्यत आह—**अदृष्टादिवशादिति**॥ आदिशब्देन विषयेन्द्रियसन्निकर्षेश्वरादि गृह्यते। तदेतदव्याप्त्या दूषयति—**तस्यापीति**॥

असंसर्गप्रसंगः नचापरः प्रकारः संभवी । संभवे वा कथं प्रध्वस्तानागतयोः तत्संभवः ? न चास्ति संभवः, नास्ति संसर्गो, संसर्गश्चास्तीति । न च दृश्यदर्शनयोः एकान्तःकरणसंक्रान्तिः संसर्गः, चितेः तात्त्विकसंक्रमायोगात्,

---

तत्संवेदनस्य संबन्धो न स्यादिति किमिति नोक्तं? सामान्यादित्रयान्तर्भूतस्य द्रव्यादित्रयाश्रितत्वसंभवादिति ब्रूमः । द्वितीयपक्षे सप्तमपदार्थस्वीकारः सिद्धान्तक्षयावहः प्रसज्येतेत्यर्थः । न वस्तुभूतोऽयं संसर्गो येनान्तर्भावानन्तर्भावादिचिन्तावतारः इत्यभिप्रेत्य शङ्कामुद्भावयति—**योऽपीत्यादिना** ॥ न केवलस्येश्वरज्ञानस्य नित्यत्वाद्विषयजन्यत्वाभावादविषयित्वप्रसङ्गोऽस्मदादिज्ञानस्याप्यतीताद्यर्थैः सह संसर्गो न स्यात् अविद्यमानत्वेनाजनकत्वादित्यर्थः । ननु विषयस्य जनकत्वेन चेद्विषयविषयिभावो न घटते मा घटिष्ट तथापि प्रकारान्तरेण भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**न चापर** इति । संसर्ग्याश्रयो हि संसर्गो नाम भवति । न चाश्रयाभावेऽप्याश्रितं संभवतीति । असंभवमेव प्रकटयति—**न चास्तीति** ॥ पञ्चमविकल्पं दूषयति—**न च दृग्दृश्ययोरिति** ॥ मुद्राप्रतिमुद्रान्यायेन विषयस्यान्तःकरणे यद्यप्यनुप्रवेशः संभवति तथापि दृशो न तात्त्विकमन्तःकरणे संक्रमणं घटत इत्यर्थः । ननु यद्यपि सर्वगतत्वात् कूटस्थत्वाच्च चितेस्तात्त्विकं संक्रमणं नोपनीपद्यते तथापि चित्सन्निधानात् तदाकारमन्तः करणं संभवतीति संक्रमणमुपचर्यत

जन्यज्ञानेष्वयं संबन्ध इत्याशंक्य तत्राप्यतिव्याप्तिरेवेति परिहरति—**अस्मदादीति** ॥ तेषां पूर्वक्षणे विद्यमानतया ज्ञानजनकत्वाभावादित्यर्थः । अस्तु तर्हि ज्ञानजन्यफलाधारत्वं विषयत्वं, तज्जनकत्वं विषयित्वमिति तत्राह—**नचापर** इति । फलशब्देन ज्ञातताभिधाने तत्रैव ज्ञातताजननाद्यत्रेति नियामकसंबन्धविरहे तस्यातिप्रसक्तत्वात् संबन्धस्वीकारे ज्ञाततोपन्यासस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः । अत्राप्यव्याप्तिस्तदवस्थेत्याह— **संभवेति** ॥ असम्भवमेव दर्शयति—**नचास्तीति** ॥ नचातीतेष्वपि तत्तत्सामान्यस्य विद्यमानतया तत्र ज्ञातता भवतीति वाच्यम्; आसीदस्ति भविष्यति वृष्टिरित्युक्तेरव्यवहारत्वप्रसङ्गात् । न च ज्ञानं प्रतिबद्धहानादियोग्यत्वं विषयत्वं, हानोपादानोपेक्षादिव्यवहारस्य प्रत्येकमव्यापकत्वात् । समुच्चितरूपस्यैकत्रासंभवेनासंभवित्वात् । हानादिषु हानान्तरस्वीकारेऽनवस्थापातात्, अस्वीकारे चाविषयत्वादित्यर्थः ।

सांख्यपक्षमाशंक्य निराकरोति—**न च दृश्येति** । अन्तःकरणसंबन्धः पारमार्थिको न वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—**चितेरिति** ॥ तत्र हेतुरविक्रियत्वादिति ।

अविक्रियत्वात्, अतात्विकसंक्रमेऽप्यलीकसंसर्गप्रसङ्गात् अतात्विकतापत्तिः। दृश्यदृष्टेः असत्यपरसंसर्गे निरूप्यनिरूपकभावो भवेदिति चेन्न, तथा सति मूलसंबन्धाभावे सौधसितिम्नोऽपि परिणततालफलकालिम्ना निरूपणापातात्। अभाववदिति चेत्, न, अनभ्युपगमात्। न ह्यभावस्याप्यसति संसर्गे तात्त्विकं प्रतियोगितानिरूपणमभ्युपगच्छामः। तस्माच्चिदात्मन एवैकस्यानाद्यविद्यावशादविचारितरमणीयोऽयमतदाकारावभास इत्यवदातम्।

इत्याशङ्क्याह—**अतात्विकसंक्रमे त्विति** ॥ संसर्गस्यालीकत्वेन तत्कार्यं दृश्यदृष्टिरप्यतात्त्विकीति प्रसज्यत इत्यर्थः। तस्मान्न कश्चिद्दृश्यदर्शनयोः तात्त्विकः संसर्गो निरूपयितुं शक्यत इति। यद्यप्यपरः संयोगादिलक्षणः संबन्धो नास्ति दृश्यदर्शनयोः, तथापि निरूप्यनिरूपकभावो भवेत् ज्ञेयाधीननिरूपणत्वात् ज्ञानस्येत्याह—**असत्यपीति** ॥ अवान्तरसंबन्धमन्तरेणापि यदि निरूप्यनिरूपकभावो भवेत् तदा सौधसितिम्नोऽपि परिणततालफलकालिम्ना निरूपणमापद्यत इति परिहरति—**न तथा सतीति** ॥ यद्यपि भावाभावयोः संयोगादिलक्षणः संबन्धो न संभवति तथापि प्रतियोगिना अभावस्य निरूपणं दृश्यते घटस्याभाव इति, तथा घटस्य दर्शनमिति भविष्यति निरूप्यनिरूपकभाव इति शङ्कार्थः। न, तत्रापि संबन्धमन्तरेण निरूप्यनिरूपकभावस्यानभ्युपगमात्। एवं हि भावाभावयोः अप्याध्यासिकः संबन्ध इति भावः। यद्युक्तप्रकारेण संबन्धो निरूपयितुं न शक्यते; कथं तर्हि तवापि दृश्यदर्शनभाव इत्याशङ्कामपनयन्नुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ **नापीत्यादिः** स्पष्टार्थः ॥ साध्यविपर्ययव्याप्तो विरुद्धः पक्षत्रयवृत्तिः

विकारवतामेव घटादीनां संबन्धो नाविक्रियस्यात्मन इत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति—**अतात्विकेति** ॥ अलीकसंसर्गप्रसङ्गात् दृश्यदृष्टिरतात्विकी स्यादित्यर्थः। असत्येव घटाभावभूतलयोः संयोगादिसंबन्धे निघटं भूतलं भूतले घटाभाव इति निरूप्यनिरूपकभाववदसत्येव ज्ञानार्थयोः संबन्धे ज्ञातो घटो घटस्य ज्ञानमिति निरूप्यनिरूपकभावो भवेदिति शङ्कते—**असतीति** ॥ परस्मिन्नपि संबन्धे असतीति यावत्। एतदतिप्रसङ्गेन दूषयति—**तथासतीति** ॥ तत्रापि संबन्धाभावे परमार्थतो विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः। अन्यथा अतिप्रसङ्गात्। प्रतीतेस्तु नभोनीलिमप्रतीतिवत् भ्रमत्वेनाप्युपपत्तेः। समवायेतरेतराभावयोर्विशेषणविशेष्यभावस्य च मूलसंबन्धगर्भत्वाभ्युपगमे तदभावेनानुपपत्तेरित्यर्थः। प्रतियोगितदभावयोरिव निरूप्यनिरूपकभावः स्यादिति शङ्कते—**अभाववदिति** ॥ दृष्टान्तासिद्ध्या परिहरति—**नानभ्युपगमादिति** ॥ न च तत्रापि घटनिवर्त्यत्वं घटजनकत्वं

तदेवं नाप्रयोजक इति स्थितम् ॥

नापि विरुद्धः, साध्यविपर्ययाव्याप्तत्वात् । ननु दृश्यता सत्यताव्याप्तेति **प्रभाकरः** । सत्यम् । तमपि दुराचारमख्यातिनिराकरणेनाग्रे निर्भर्त्सयिष्यामः । नाप्यनैकान्तिकः, व्यभिचारासंभवात् । न चात्मनि सत्येऽपि दृश्यतास्तीति वाच्यम्, तस्यापराधीनप्रकाशत्वात् । तदेव कथम्? ममेदमनुकूलं प्रतिकूलमिति वा विज्ञानस्यावच्छिन्नप्रकाशत्वेनावच्छदेकात्मप्रकाशनान्तरीयकत्वात्; तस्य च मानसवेदनीयतायां

अनैकान्तिकः । पक्षत्रयं च सन्दिग्धो धर्मो यस्य सिषाधयिषितोऽसौ पक्षः, साध्यमानो धर्मो यत्र संमतः स सपक्षः । साध्यमानो धर्मो यत्र नास्ति स विपक्ष इति विभागः । यद्यात्मनः स्वयंप्रकाशत्वे किंचित्प्रमाणं भवेत्, भवेत् तदाऽनैकान्तपरिहारः । तदेव तु न दृश्यत इत्याह—**न, तदेव कथमिति** ॥ "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः भवति" इत्यागमस्तावत्प्रसिद्ध एव । तदनुगुणमनुमानमभ्युपन्यस्यति—**ममेदमित्यादिना** ॥ ममेदमनुकूलं प्रतिकूलमिति वा विज्ञानं विशेषणप्रकाशनान्तरीयकं विशिष्टप्रकाशत्वात् यो विशिष्टप्रकाशः स विशेषणप्रकाशनान्तरीयकः दृष्टः यथा दण्डीति प्रकाशः तथा चाय तस्मात्तथेत्यर्थः विशेषणभूतश्चात्रात्मा स्वशब्दाभिधेय इत्यर्थः । नन्वस्मादात्मनः प्रकाशमात्रं सिध्यति, न स्वतस्त्वम्; सत्यम्; परिशेषात् स्वतस्त्वं सेत्स्यति; परिशेषश्च प्रसक्तस्य प्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गात् शिष्यमाणे संप्रत्ययः । इदानीं प्रसक्तप्रतिषेधं करोति—**तस्य चेत्यादिना** ॥ आत्मनो मनस्संवेदनीयतायामङ्गीक्रियमाणायां स्वाश्रय-

---

घटसमानाधिकरणत्वं घटाश्रयत्वमिति घटप्रागभावप्रध्वंसान्योन्याभावादीनामस्त्येव मूलसंबन्धः इति वाच्यम्—तेषां प्रत्येकमव्यापित्वान्मिलितरूपस्यैकत्वासंभवादत्यन्ताभावेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

अवान्तरप्रमेयमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ यस्मात् सत्यत्वे दृश्यत्वानुपपत्तिः, तस्मान्मिथ्यात्व एव दृश्यत्वं संभवतीति भावः । महाप्रमेयमुपसंहरति—**तदेवमिति** ॥ साध्यविपर्ययाव्याप्तत्वमसिद्धं गुरुमते सत्यस्य दृश्यत्वनियमादित्याशंक्याह—**नन्विति** ॥ सत्येऽप्यात्मनि दृश्यत्वहेतुसंभवादनैकान्तिकत्वमित्याशंक्याह—**नचात्मनीति** ॥ परिशेषानुमानेन स्वप्रकाशत्वं साधयति—**ममेदमिति** ॥ आत्मविशेषितानुकूलादिप्रत्यये विशेषणीभूतात्मप्रकाशपुरस्सरत्वं दण्डिप्रकाशवदनुमातुमशक्यत्वादित्यर्थः । मानसप्रत्यक्षवेद्यत्वेनापि विशेषणप्रकाशसंभवेन सिद्धसाधनत्वमित्याशंक्याह—**तस्य चेति** ॥

वृत्तिविरोधात् संवित्कर्मतामन्तरेण चापरोक्षत्वस्य संविदधीनप्रकाशताविरोधात् संवेदनवत् स्वसंवेदनतासिद्धेः । विस्तृतमेतदन्यत्र । " नेह नाना " इति च प्रतिपन्नोपाधौ श्रौतनि-

---

व्यक्तिव्याप्यत्वमापद्येत । तच्च विरुद्धम् । न हि असिधारयैवासिधारा छिद्यते परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्मेति च कर्मविदः । कर्तृत्वकर्मत्वाभ्यां युगपद्गुणप्रधान-भावश्च प्रसज्येत । तस्मान्न मानसवेदनीयत्वेनात्मनः प्रकाश इत्यर्थः । नापि विषयसंविद्बलादात्मनः प्रकाश इत्याह—**संवित्कर्मतामन्तरेणेति** ॥ आत्मा न संविदधीनप्रकाशः, संवित्कर्मणामन्तरेणापरोक्षत्वात्, यदेवं तदेवम्, यथा संवेदनमिति । विषयसंविदधीनप्रकाशत्वे च विषयवदनात्मत्वप्रसङ्गात् । नाप्यनुमेयतया, परोक्षत्वात् न भ्रान्त्या बाधाभावात् । न चान्यद्गत्यन्तरमस्ति । तस्मादात्मा परिशेषात् स्वयंप्रकाश इति न तत्रानैकान्तः । ननु तथाप्यविद्यानिवृत्तिः प्रसिद्धा ह्यस्य सत्या चेत्यनैकान्तिकत्व-मित्याशङ्क्याह—**नेह नानेति चेति** ॥ अविद्याव्यावृत्तिर्हि पञ्चमप्रकारा आत्माति-रिक्तेत्येकः पक्षः । आत्मैवेत्यपरः । तत्र प्रथमपक्षे तावन्नानैकान्तिकत्वं तस्यापि बाध्यत्वे-नालीकत्वात् । बाधश्चाविद्याव्यावृत्तेः व्यवहारावस्थायां परमार्थत आत्मातिरेकेणावस्तुत्व-प्रदर्शनम्, न त्वज्ञानव्यावृत्तिः, परोक्षबाधस्यैवंप्रकारत्वात् । निवृत्तेश्च प्रध्वंसस्वरूपत्वेनो-

---

एकमेव ज्ञानं प्रत्यात्मनः कर्मकर्तृत्वयोर्विरोधप्रसङ्गान्मनसा तद्वेदनं न संभवतीति भावः । आत्मसंवेदनज्ञानेनात्मनः स्फुरणेऽपि परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात् कर्मत्वाभावे कर्म-कर्तृत्वविरोधाभावात् घटादेरेव तल्लक्षणयोगेन कर्मत्वात् संविदः स्वयंप्रकाशतायाः स्फुरणात् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादे न काचन दोषकला इति **प्रभाकर**मतमाशंक्याह—**संवित्कर्मतामिति** ॥ संविदधीनप्रकाशता संविदधीनापरोक्षव्यवहारयोग्यतेति यावत् । अन्यथा संविदधीनस्य प्रकाशान्तरस्यानभ्युपगमेन सिद्धसाधनतापातात्तलच संविद्व्यतिरिक्तत्वे सति इति विशेषण-मवगन्तव्यम् ।

अन्यथा दृष्टान्ते संविदधीनापरोक्षव्यवहरयोग्यत्वस्यासंभवेन साध्यविकलत्वप्रसङ्गा-दित्यर्थः । आत्मा संविद्व्यतिरिक्तत्वे सति संविदधीनव्यहवहारविषयो न भवति । संवित्क-र्मतामन्तरेणापरोक्षत्वात् संवेदनवदिति प्रयोगोऽवगन्तव्यः । घटादिषु व्यभिचारनिवारणार्थं संवित्कर्मतामन्तरेणेति विशेषणम् । अतीन्द्रियेषु व्यभिचारनिवारणार्थं अपरोक्षत्वादिति विशेषणम् । स्वप्रकाश इति प्रतिज्ञायां तु न कश्चिद्दोष इत्यवगन्तव्यम् । **अन्यत्रेति । प्रमाणमालायां न्यायमकरन्दे च ।**

TREATMENT OF LOVE

BY

TIRUVALLUVAR AND BIHARI LAL

S. SHANKAR RAJU NAIDU, M. A.,

Sahitya Ratna, Honours in Hindi,

Head of the Department of Hindi, University of Madras.

In the previous issue, I presented a comparative study of Tiruvalluvar and Kabirdas–the two poet-saints of Tamil and Hindi respectively. Now I bring in again the same Tamil poet–saint Tiruvalluvar who was a keen observer of the various emotions of human heart, and has depicted at length the emotion of Love in the third part of his universally appraised single work 'Tirukkural'. In the entire field of the Hindi literature Bihari Lal is a supreme poet–genius who stands as *Nulli–secundus* in the treatment of love and its varied and variegated faces, and who deserves by his single unique work 'Bihari-Satsayee' a comparison with the Tamil poet Tiruvalluvar.

The chief points of similarity lie not only in the general treatment of love, the Sringara Rasa, known as Ras-Raja, the king of Rasas, but also in the form. Both the poets have selected too short a stanza like 'Kural' and 'Doha' for their expressions, and that also in the 'Muktaka' style, and not that of 'Prabandha' i.e., epic. Stanzas in each of them, so short in size as they are, appear like extra-ordinary individual precious stones with their own magnanimous glow and beauty, presented to the readers one by one. The works are not in the form of garlands, as they contain no stream of a continuous story. Both have infused much greater an idea and imagination in each one of the Kural or Doha than any other poet can easily think of and put in such a short stanza. Equally are they great in their lucidity of

expression, and the dignity and sweetness of language, aptly changing according to the shades of emotions, creating thereby a stable impression in the hearts of the readers.

In the following pages we shall find to our surprise, how close a proximity there is among the two poets, proving thereby that all men feel alike, and 'great men think alike'.

It cannot but be mentioned that in spite of the similarities, there are very many diversified aspects of the same feeling, and its application in the life of the people of their respective surroundings. In Tirukkural, we find certain unique expressions which go to proclaim the greatness of the unique Dravidian culture. Pre-matrimonial love is an example, wherein the lover and the loved come into close emotional contact, and the former wins the hands of the latter either as a consequence of their joint endeavour to commit suicide, or by the mere dint of the lover's valour. Tiruvalluvar's expression of this aspect has been made use of by the king of poets, Kambar, in his Ramayana in depicting the pre-matrimonial love of Rama and Sita, which we do not find even in the Valmiki Ramayana.

Thus it goes to the credit of Tiruvalluvar's treatment of love, which depicts the emotional aspects of the Dravidian culture and the Tamil Sangam literature. Bihari Lal's treatment is based upon the then prevalent Hindi literature together with its sources, the emotional bent of the peoples of his place and their actions. The two poets are true representatives of their respective literatures, languages and people, and it is worthwhile relishing the works of both the poets simultaneously, and hereinafter follows the same.

तिरुवळ्ळुवर एवं बिहारीलाल
का
प्रेम-वर्णन

['साहित्यरत्न' सु० शंकर राजू नायुडू, एम्० ए०, 'प्रभाकर',

अध्यक्ष, हिन्दी विभाग,

मद्रास विश्वविद्यालय]

बिन्दु में सिन्धु का प्रदर्शन ही श्रेष्ठ कला का लक्षण है। छोटी कविता में महान भाव को भर देना महान कवि से ही सम्भव है। कवि की कुशलता इसी में है कि कविता कामिनी के कमनीय रस को न्यूनतम शब्दों में भर कर पाठक के सम्मुख रख दे। कवि की महानता का मापदंड यह नहीं है कि उसने अनेकानेक काव्य ग्रंथों की रचना की हो, अथवा विविध विषयों व कथानकों पर लेखनी चलाई हो। जिस भाव को भी कवि लिपिबद्ध करने का प्रयत्न करता है उसमें यदि सूक्ष्मातिसूक्ष्म दृष्टि एवं चित्रोपमता हो तो वही श्रेष्ठ काव्य होता है। श्रेष्ठ काव्य में पाठक के हृदय को बेधने की शक्ति होनी चाहिये, और वह भी इस प्रकार बेधे कि उसकी कसक में नित नूतन आनन्द का अनुभव प्राप्त होता रहे।

"क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति,
तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥[1]"

एक प्रसिद्ध उक्ति है जो युक्तियुक्त ही है। काव्य की गंभीरता वस्तुतः इसी में निहित है। इस दृष्टिकोण से भारत की प्राचीनतम एवं आधुनिक जीवित भाषा तमिष्, तथा हिन्दी का अन्वेषण करने पर हमें दोनों में एक एक सत्कवि के दर्शन होंगे, और वे ही हैं—तिरुवळ्ळुवर एवं बिहारीलाल। इन्हीं दोनों के एक भाव-विशेष 'प्रेम' का विश्लेषण इस अध्ययन का उद्देश्य है।

---

1. 'शिशुपालवध'—माघ

निकटतः दो सहस्र वर्षों के पूर्व दक्षिण भारत में एक जुलाहे संत ने देश–काल की स्थिति को देख कर एक ऐसे नीति-ग्रंथ की रचना की जिसमें दक्षिण भारत के लिये ही नहीं, अपितु भारत के साथ साथ संपूर्ण विश्व के लिये एक महान धर्म–ग्रंथ होने की क्षमता है। उसके ही रचयिता तिरुवळ्ळुवर हैं, और उस ग्रंथ का नाम ही तिरुक्कुरळ है। भारत के भूतपूर्व गवर्नर जनरल चक्रवर्ती श्री राजगोपालाचार्य लिखते हैं, "यदि कोई चाहे कि भारत के समस्त साहित्य का पूर्ण रूप से ज्ञान हो जाय, तो तिरुक्कुरळ को पढ़े बिना उसका अभीष्ट सिद्ध नहीं हो सकता।"[2] वस्तुतः भारतीय सभ्यता व साहित्य को समझने के लिये तिरुक्कुरळ का अध्ययन अनिवार्य है। तिरुवळ्ळुवर की यही एक मात्र रचना है, जो तमिष् के उभय महान ग्रंथों[3] में एक है। इसमें कुल १३३० कुरळ पद हैं। एक कुरळ आधे दोहे के लगभग होता है। इस ग्रंथ के तीन भाग हैं—धर्म, अर्थ एवं काम। मोक्ष का भी समावेश अप्रत्यक्षतः धर्म में हो गया है। तिरुक्कुरळ के अनुकूल धर्मार्थकाम में प्रवृत्त होने पर मोक्ष की भी प्राप्ति आप से आप हो जायगी, ऐसा तिरुवळ्ळुवर का निश्चय है।[4] जैसे ऊपर कहा जा चुका है, ग्रंथकार ने देश-काल का विचार करके ही इस ग्रंथ की रचना की, परन्तु कवि का मन उससे ऊपर उठ कर वस्तुतः मानव मात्र की समान भाव-भूमि में ही विचरण करता रहा है, और विविध धर्म व मतावलंबियों की परिधियों को पार करके एक आदर्श जीवन की स्थापना करने का प्रयत्न इस ग्रंथ में कविवर ने किया है। कबीर के समान ही संत होने पर भी तिरुवळ्ळुवर की वाणी केवल सामाजिक एवं धार्मिक विषयों तक ही सीमित न रह कर राजनीति एवं काम के संबंध में

2. प्रस्तावना—'तमिष् वेद'—श्री क्षेमानन्द राहत

3. "தமிழுக்குக் கதியாவார் இருவர்"—'Tiruvalluvar' by Sri. T. Chelva Kesavaroya Mudaliar—p. 7

4. See–Annals of Oriental Research, University of Madras (Vol. X–Part II)–Tirukkural–a comparative study'—S. Shankar Raju Naidu, p. 13.

भी अनेक विचारों को व्यक्त करती है। काम के वर्णन में तो कवि ने कमाल ही कर दिया है। हम यहाँ केवल इस 'काम' के कतिपय विचारों को व्यक्त करने का प्रयत्न करेंगे।

हिन्दी साहित्य के गत एक हज़ार वर्षों के इतिहास में कविवर बिहारीलाल को एक अद्वितीय स्थान प्राप्त है। यदि कहा जाय कि जो स्थान तमिष् साहित्य में तिरुवळ्ळुवर का है वही स्थान हिन्दी साहित्य में बिहारीलाल का है तो कदाचित् अनुचित न होगा। सत्रहवीं शताब्दी के सर्वश्रेष्ठ कवियों में बिहारीलाल एक थे। तुलसी एवं सूर के जीवन काल में इनका जन्म हुआ, और देव तथा भूषण इनके समकालीन थे। तिरुवळ्ळुवर के ही समान बिहारी ने भी एक ही ग्रंथ, और वह भी मुक्तक काव्य ग्रंथ की भेंट अपने भाषा-साहित्य को देकर उसे समृद्ध किया। बिहारी की भेंट 'सात सौ पचीस'[5] दोहों की एक सतसई है जिसके आधार पर लाला भगवानदीन का निश्चय है कि "जिस प्रकार शांत रस में तुलसीदास जी, वीर रस में भूषण मुख्य माने जाते हैं उसी प्रकार श्रृंगार रस के वर्णन में बिहारी का ही नंबर प्रथम है"[6]। गोस्वामी राधाचरण जी लिख गये हैं कि, "यदि सूर सूर, तुलसी शशि और उड़गन केशवदास हैं तो बिहारी पीयूषवर्षी मेघ हैं जिसके उदय होते ही सब का प्रकाश आच्छन्न हो जाता है। फिर उसकी वृष्टि से कवि-कोकिल कुहकने, मनोमयूर नृत्य करने और चतुर चातक चुहकने लगते हैं। फिर बीच में जो लोकोत्तर भावों की विद्युत चमकती है, वह हृदयच्छेद कर जाती है।"[7] अपने एक मात्र ग्रंथ में 'कविताकामिनी बिहारी' ने वस्तुतः 'काम' को कला के अद्भुत परिधान से आवेष्ठित कर दिया है। इसी काम के आधार पर कुशल कविने अकर्मण्य जयसिंह की अंधी आंखों को 'अली कली'[8] के अनोखे तीर से खोल दिया था।

---

5. देखिये—'बिहारी बोधिनी'—लाला भगवान दीन
6. देखिये—वही—वक्तव्य - पृ० ४.
7. 'बिहारी का संक्षिप्त अध्ययन' प्रो० भारत भूषण सरोज, पृ. ४६
8. "नहिं पराग नहिं मधुर मधु, नहिं विकास इहिकाल।
   अली कली ही सों बँध्यो, आगे कौन हवाल ॥"
   (दो० २६८–बिहारी बोधिनी)

बिहारी ने, रीतिकालीन कवि होने पर भी, छन्द-अलंकार-रस के शास्त्रीय ग्रंथ की कोई रचना न करके केवल दोहों में अलंकारों को पिरो कर शृंगार रस की सुमधुर धारा प्रवाहित की, और सर्वाधिक प्रशंसा के भी पात्र हुए। माना कि बिहारी ने अपने आश्रयदाता को प्रसन्न करने के लिये काव्य रचना की, परन्तु सहृदय पाठक को इससे क्या मतलब? चाहे वह उपदेशक हो, चाहे भक्त, चाहे दरबारी कवि। हमारा संबंध तो उसके काव्य से, और केवल काव्य से है। बिहारी के पास देखनेवाली आंख थी, और लेखनी द्वारा ओज, माधुर्य एवं प्रसाद गुण से युक्त भाषा में अपने गूढ़ विचारों को सुचारु रूप से व्यक्त करने की अपार शक्ति भी थी। बिहारी ही जानते थे कि वियोग वेदना से तप्त विरहिणी को शांति प्रदान करने के हेतु गुलाब जल की भरी शीशियों को उड़ेलना भी एक दम व्यर्थ ही सिद्ध होता है।[9] इस कथन में ऊहा मात्र नहीं, एक साहित्यिक सत्य भी निहित है। ऐसी अद्भुत शक्ति से युक्त कवि बिहारी की सतसई हिन्दी साहित्य के लिये एक गौरव की वस्तु है। इसका प्रधान विषय 'प्रेम' ही है। इसी को आगे तिरुवळ्ळुवर के प्रेम-वर्णन के साथ साथ देखते चलेंगे।

तिरुवळ्ळुवर और बिहारीलाल में हम अनेक प्रकार की समता देखते हैं। एक तो दोनों का ग्रंथ एक एक ही है, और दोनों हैं मुक्तक। दोनों की भाषा अति मधुर, ओजस्विनी एवं प्रसादमय है। छन्द एक का 'कुरळ' है जिसमें ७ 'शीर' होते हैं, और जो लगभग आधे दोहे के समान लंबाई में होता है। तमिष् का यह एक छोटा सा छन्द है। ऐसे छोटे से छंद में अति गंभीर भावों को भरा देख कर एक महान तमिष् कवि इडैक्काडर ने, जो तिरुवळ्ळुवर के ही समकालीन माने जाते हैं, कहा—

---

9. "औंधाई सीसी सु लखि, बिरह बरति बिललात।
बीचहिं सूखि गुलाब गो, छींटौ छुयो न गात॥"
(दो० ५१९—बिहारी बोधिनी)

"कडुहैत्तुळैत्तु एष्ुकडलैप्पुहट्टिक्
कुरुहत्तरित्त कुरळ ।[10]

अर्थात्,

'सरसों को बिंध सत सागर भर,
काटे मध्य कुरळ।'

तमिष् की प्रसिद्ध महान कवियित्री अव्वयार ने इस समीक्षा को अति शिथिल मान कर कहा—

"अणुवैत्तुळैत्तु एष्ुकडलैप्पुहट्टिक्
कुरुहत्तरित्त कुरळ ।"[11]

अर्थात्,

'अणु को ही बिंध सत सागर भर,
काटे मध्य कुरळ ।'

बिहारी के दोहों का भी कुछ ऐसा ही स्वरूप है। दोहा जैसे छोटे छन्द में जिसमें १३, ११, १३, ११ मात्राओं के केवल चार छोटे छोटे चरण होते हैं, बिहारी ने भाव-समुद्रों को भर दिया है। वस्तुतः उन्होंने 'गागर में सागर'[12] ही भरा है। उनका ही एक दोहा प्रसिद्ध है जो युक्तियुक्त ही है—

"सतसैया के दोहरे, ज्यों नावक के तीर ।
देखन में छोटे लगें, घाव करें गंभीर ॥"[13]

---

10. "கடுகைத் துளைத்தேழ் கடலைப் புகட்டிக்
குறுகத் தறித்த குறள்.
(இடைக்காடர்)

11. "அணுவைத் துளைத்தேழ் கடலைப் புகட்டிக்
குறுகத் தறித்த குறள்.
(ஔவையார்)

12. 'हिन्दी नवरत्न'—मिश्रबन्धु, पृ० ३४६

13. दो. ७२१—बिहारी बोधिनी

इस प्रकार हम देखते हैं कि दोनों की रचना व छन्द प्रणाली में अत्यधिक साम्य है ।

प्रस्तुत अध्ययन का आधार है 'प्रेम' । रसराज शृंगार का यही स्थाई भाव है । संसार के समस्त साहित्य का अधिकांश अंश इसी के अंतर्गत आता है । कारण यही है कि मानव जीवन का मर्म इसी 'प्रेम' में निहित है । लौकिक जीवन का चरम लक्ष्य यही 'प्रेम' है, और 'जीवन की व्याख्या' ही साहित्य है; अतः सत्कवि का हृदय एवं सत् साहित्य प्रेममय ही होता है । तिरुवळ्ळुवर एवं बिहारी लाल का हृदय इसी 'प्रेम' से ओतप्रोत था, और दोनों ने एक ही भाव 'प्रेम' को विविध रूप देकर क्रमशः तमिष् एवं हिन्दी को गौरव प्रदान किया । दोनों प्रेम के मर्मज्ञ थे, प्रेम के पुजारी थे । मानव जीवन में प्रेम का जो स्थान है, और जिन जिन रूपों में प्रेम अपनी लीला को प्रस्फुटित करता है, उन्हें अपनी पैनी दृष्टि से परख कर उनमें भव्य कल्पना का पुट देकर यथोचित रूप में भाषाबद्ध करने की प्रखर शक्ति उन दोनों में थी । तिरुक्कुरळ् के तृतीय व अंतिम भाग 'प्रेम खंड' तथा बिहारी सतसई के अध्ययन से उन दोनों की अपार शक्ति का अवलोकन किया जा सकता है । नीचे तिरुक्कुरळ् की प्रेम-पद्धति का विश्लेषण करते हुए साथ साथ यह देखते जायेंगे कि हमारे रसिक कवि बिहारीलाल तथा कथित विषयों का किस प्रकार वर्णन करते हैं ।

तिरुवळ्ळुवर की प्रेम-पद्धति के दो भाग हैं—'कळवियल' एवं 'कर्प्पियल' । 'कळवियल्' से तात्पर्य है वह 'गुप्त-प्रेम' जो भावी दम्पति में होता है । 'कर्प्पियल' का संबंध उस प्रेम से होता है जो विवाहोपरान्त दम्पति में स्वाभाविक है । दोनों अवस्थाओं में संयोग एवं वियोग संभव है । 'कळवियल' एवं 'कर्प्पियल' का यह विभाजन तिरुवळ्ळुवर की कोई विशिष्ट कल्पना नहीं है । यह वस्तुतः एक विशेष सामाजिक पद्धति है जिसका अनुसरण तमिष् साहित्य के अति प्राचीन संघम काल के ग्रंथ 'तोल्काप्पियम्' से लेकर सभी साहित्यिक रचनाओं में हुआ है । यह तमिष् साहित्य व संस्कृति का एक विशिष्ट स्वरूप है ।

I

कळवियल व गुप्त-प्रेम में सर्वप्रथम नायक एवं नायिका एक दूसरे का दर्शन करते हैं, और परस्पर प्रेम के वशीभूत हो जाते हैं। दोनों ऐसा अनुभव करते हैं, मानो उन्होंने किसी अभूतपूर्व मादक द्रव का पान किया हो। सुधबुध विस्मृत करा देनेवाली इस प्रेम की मादकता का वर्णन करते हुए तिरुवळ्ळुवर कहते हैं—

'पीने पर ही होती है मधु-मादकता, परन्तु सुन्दर स्त्री के दर्शन-मात्र से चढ़ जाती है प्रेम-मादकता।'[14]

बिहारीलाल ने भी यही भाव 'कनक' पर यमक का आभूषण चढ़ा कर इस प्रकार व्यक्त किया है—

"कनक कनक तें सौ गुनी, मादकता अधिकाय।
वा खाये बौरात है, या पाये बौराय॥"[15]

इसमें प्रथम 'कनक' का अर्थ 'स्वर्ण' अथवा 'कंचन-कामिनी' तथा 'पाये' का अर्थ, 'नेत्र को क्षण भर के लिये भी प्राप्त हो जाय' करें तो तिरुवळ्ळुवर का ही भाव पूर्णतः व्यक्त हो जाता है!

इस प्रकार नायक-नायिका एक दूसरे को प्राप्त करने पर दोनों में 'प्रेम-तरु' क्रमशः विकास प्राप्त करने लगता है। नायक जब नायिका की ओर देखता है तो वह चतुर नायिका लज्जान्वित होकर नज़रें नीची कर लेती है, और जब नायक की दृष्टि हट जाती है तो नायिका के नेत्र उसी पर जा लगते हैं, और मधुर मुस्कराहट के साथ वह आत्म-विभोर हो जाती है।[16] दोनों को अपने अपने हृदय के विचारों को व्यक्त करने के लिये किसी प्रकार के सम्भाषण की कदापि आवश्यकता नहीं रहती। अतः कविवर तिरुवळ्ळुवर कहते हैं—

---

14. कुरळ—१०९०
15. दो. ६५१—बिहारी बोधिनी
16. कुरळ—१०९४

'नयन नयन मिल एक हुए तो
मुख के बोलों से क्या लाभ'।[17]

रसिक कवि बिहारीलाल भी इस सिद्धान्त से पूर्णतः सहमत हैं। नायिका में प्रेम, हां, पहले ही स्थापित हो चुका है और विरह में पत्र लिख कर भेजना चाहती है, परन्तु—

"कागद पर लिखत न बनत, कहत सँदेस लजात।
कहि है सब तेरो हियो, मेरे हिय की बात॥"[18]

तिरुवल्ळुवर के उक्त भाव से कविगण इतने प्रभावित हुए कि कवि-सम्राट् कम्बर ने भी राम-सीता का पूर्वराग तथा उनमें प्रेम का बीजारोपण इसी के आधार पर कराया है।[19]

नायक-नायिका सुधबुध अपनी खो, परवश हो शारीरिक एवं मानसिक अस्वस्थता से पीड़ित हो जाते हैं। सखी-सहेलियों द्वारा अनेक प्रकार के औषध-प्रयोग पर भी वे स्वस्थ नहीं होते। वस्तुतः उनका रोग एक असाधारण प्रकार का है। उनके इस रोग की औषधि किसी आयुर्वेदिक, होमियोपैथिक अथवा एलोपैथिक वैद्य के पास अप्राप्य होता है। इस तथ्य को प्रकट करते हुए कविवर तिरुवल्ळुवर कहते हैं—

'होती औषधि और रोग की,
प्रिया प्रेम की प्रिया स्वयं।'[20]

---

17. 'कण्णोड्ड कण्णिणै नोक्कोक्किन् वाय्च्चोर्कळ् एन्न पयनुम् इल'
—कुरळ ११००

18. दो० ५३८—बिहारी बोधिनी

19. देखिये कम्बरामायणः १—१०—३५ तथा ३८.

20. कुरळ—११०२

किसी रोग की औषधि उस रोग से भिन्न गुणोंवाली कोई वस्तु ही होती है, परन्तु यदि किसी को प्रेम का रोग हो जाय तो रोग और औषधि एक ही हो जाते हैं। अन्य सभी औषधि व्यर्थ सिद्ध होते हैं। बिहारीलाल भी इस वैद्यक सिद्धान्त से परिचित थे। अतः विरहिणी नायिका की दूती नायक से कहती है—

"हरि हरि बरि बरि करि उठति, करि करि थकी उपाय।
वाको जुर बलि बैद जू, तो रस जाय तो जाय॥"[21]

एक और स्थान पर इसी सिद्धान्त को स्पष्ट करते हुए बिहारी ने लिखा है—

"करि राख्यो निरधार यह, मैं लखि नारी ज्ञान।
वहै बैद औषध वहै, वहै जु रोग निदान॥"[22]

यही प्रेम रोग का रहस्य है।

प्रेमी को अपनी प्रियतमा का मुख सौन्दर्य की सीमा सा प्रतीत होता है। सभी भाषाओं के कवि इसे स्वीकार करते हैं। मजनू को भी 'श्यामा' लैला ही दुनिया में सब से ख़ूबसूरत माशूक़ा लगी। यह एक मानव सुलभ नियम है। प्रेमिका का मुख प्रेमी को चन्द्र से कहीं श्रेष्ठ प्रतीत होता है। इस मानसिक स्थिति को अभिव्यक्त करते हुए तिरुवळ्ळुवर कहते हैं कि नायक 'चन्द्र' को अपनी नायिका के समान सौभाग्यशाली नहीं मानता, और कहता है—

'प्रिया वदन ज्यों प्रभा प्रास हो
तो हो सकते हो शशि! धन्य।'[23]

प्रेमी नायिका के सम्मुख चन्द्र को अति तुच्छ मानता है। सौन्दर्य के पारखी बिहारी

21. दो. २८८—बिहारी बोधिनी

22. दो. ४८८—वही

23. कुरळ—१११८

इस मर्म को व्यक्त करने से कैसे चूकते? नायिका की सखियां कहती हैं—

"सूर उदित हू मुदित मन, मुख सुषमा की ओर ।
चितै रहत चहुँ ओर तें, निश्चल चखनि चकोर ॥"[24]

सूर्योदय के पश्चात् भी चकोर निर्निमेष नेत्रों से नायिका के मुख की ओर भ्रान्ति के कारण निहारते रहते हैं। इतना ही नहीं—

"पत्रा ही तिथि पाइये, वा घर के चहुँ पास ।
नित प्रति पून्योई रहत, आनन ओप उजास ॥"[25]

आगे चल कर नायक के पास जाती हुई शुक्लाभिसारिका नायिका से अंतरंग सखी चन्द्रास्त हो जाने के कारण करती है—

"छप्यो छपा कर छिति छयो, तम ससिहरि न सँभारि ।
हँसति-हँसति चलि ससिमुखी, मुख ते घूंघट टारि ॥"[26]

कैसा सुन्दर काव्यलिंग! चन्द्र छिप गया तो क्या हुआ? ज़रा घूंघट हटा लो, बस। चांदनी फैल जायगी!

अब प्रेम का अंकुर बढ़ गया है, और नायिका के लिये अपने पास एक उचित आसन की आवश्यकता है जहां आकर 'वह' विराजे। नायक अपनी नायिका को आखों के अतिरिक्त और कहाँ आसीन करने की अभिलाषा रख सकता है? अतः एक कुरळ में नायक कहता है—

'हे मेरी आंख की पुतली के बिंब! अपना स्थान रिक्त कर दे। अन्यथा मेरी सुन्दर भ्रू वाली प्रणयिनी को युक्त रूप से आसीन करने के लिये और स्थान ही कहाँ है?'[27]

तात्पर्य यह कि नायक को नेत्रों से भी अधिक नायिका से प्रेम है। इधर नायिका में प्रेम का अंकुर बढ़कर जड़ें हृदय में पूर्णतः प्रविष्ट कर

24. दो. १०१—बिहारी बोधिनी
25. दो. १०२—वही
26. दो. ३१३—वही
27. कुरळ—११२३

गई हैं। नायक स्थाई रूप से हृदय में स्थान पा चुका है। अतः वह हृदयेश्वर को सब प्रकार की पीड़ाओं से सदा दूर रखना चाहती है। वह नायक के प्रेम में इस प्रकार तन्मय है कि अपनी लाभ-हानि व सुख-दुख को पूर्णतः भूलकर केवल ऐसे ही कार्यों को करती है जिससे नायक को सुख ही सुख पहुँचे और किसी प्रकार का दुख न हो, यहाँ तक कि खान-पान आदि साधारण दैनिक कार्यों में भी नायक का ही सुख इसे अभीष्ट रहता है। प्रेम-मादकता की मात्रा के आधिक्य के फलस्वरूप वह प्रियतम को हृदय में मानसिक तथा सूक्ष्म रूप में ही नहीं, अपितु स्थूल व प्रत्यक्ष रूप में भी अवस्थित मानती है, और कहती है—

'मैं कभी किसी गरम वस्तु को नहीं खाती कि इससे हृदय में उपस्थित प्रियतम को कहीं कष्ट न हो।'[28]

प्रेम-मादकता की चरमसीमा और क्या हो सकती है? तिरुक्कुरळ की यह प्रेम-मादकता तिरुक्कुरळ् की ही प्रेम-मादकता है। अब 'सतसई' की प्रेम-मादकता का भी पान करें—

"सखी सिखावति मान विधि, सैनन बरजति बाल।
हरे कहे मो हीय मों, बसत बिहारीलाल॥"[29]

क्या ही खूब कहा है कि सखी धीरे से कहे, इसलिये कि हृदय में उपस्थित नायक कहीं सुन न ले!

इस स्थिति में नायक व नायिका को नींद कहाँ आ सकती है? निशा भर लेशमात्र भी निद्रा नहीं आती। इस वस्तु-स्थिति के मर्म को मानो न समझ कर सतसई की नायिका की सखी पूछती है—

"पल न चलैं जकि सी रही, थकि सी रही उपास।
अब ही तन रितयो कहा, मन पठयो केहि पास॥"[30]

इसी का उत्तर देते हुए, मानो, कुरळ की नायिका कहती है—

28. कुरळ–११२८
29. दो - २०६—बिहारी बोधिनी
30. दो - २९९ - वही

'मैं पलकें इसी लिये नहीं चलाती कि कहीं प्रियतम का चित्र न मिट जाय, पर नगर निवासी उसे ही इसके लिये दोषी ठहराते हैं।'[31]

यह तो स्वाभाविक ही है कि प्रेम-मादकता की मात्रा जब अधिक हो जाती है तो व्यक्ति सामाजिक नियमों को भी तुच्छ समझने लगता है। कुछ समय तक तो इन नियमों की सीमा के भीतर ही रह कर, अपने को औरों की आंखों से बचा कर, अथवा बचा हुआ समझ कर अपने उद्देश्य की ओर अग्रसर होता रहता है। परन्तु किसी न किसी प्रकार जानता में नायक-नायिका के गुप्त-प्रेम का प्रवाद फैल ही जाता है। दूसरे लोग इन दोनों पर हँसते हैं, परन्तु इस प्रवाद व हास्य को उभय प्रेमी अपने लिये साधक ही मानते हैं। यथा, कुरळ है—

'नगर में प्रचलित प्रवाद कितना आनन्ददायक है! कारण यह कि इस से प्रत्यक्ष मिलन के बिना ही मिलन-सुख प्राप्त हो रहा है।'[32]

वस्तुतः प्रेमी-प्रेमिका के व्यक्तिगत मिलन से पूर्व उनके नामों को प्रवाद ने मिला दिया, इसी का आनन्द उन्हें हो रहा है। प्रत्येक प्रवाद उन दोनों को नूतन नूतन शक्ति प्रदान करता जाता है। यथा, तिरुवळ्ळुवर के शब्दों में—

'प्रत्येक प्रवाद एक एक मधु के प्याले के समान. मस्ताना है।'[33]

यह प्रवाद प्रेम-तरु के विकास में बाधक नहीं, प्रत्युत साधक सिद्ध होता है। किस प्रकार? कुरळ है—

'प्रेम-रोग रूपी पौधे के विकास में यह प्रवाद खाद, तथा माता का क्रोध जल का काम कर रहे हैं।'[34]

बिहारीलाल ने भी निन्दकों को प्रेम-तरु के विकास में सहायक ही मानते हुए कहा है—

---

31. कुरळ–११२९
32. कुरळ–११४३
33. कुरळ–११४५
34. कुरळ–११४७

"खल बढ़ई बल करि थके, कटै न कुबत कुठार।

आल बाल उर झालरी, खरी प्रेम-तरु डार॥" [35]

(कुबत-कुठार=कुवार्ता रूपी कुठार)

प्रवाद के फलस्वरूप हृदय-रूपी थाल्हे में प्रेम-तरु की शाखा विकास ही प्राप्त होती जाती है।

तिरुवल्लुवर के, अर्थात् तमिष् प्रेम-पद्धति के अनुसार नायक-नायिका में अकस्मात् नेत्रों के द्वारा ही प्रेम का बीजारोपण होकर क्रमशः वृद्धि प्राप्त करके प्रवाद के परिणाम स्वरूप स्थायित्व प्राप्त करता जाता है। यही 'कळवियल' व 'गुप्त-प्रेम' की अन्तिम अवस्था है। अब दोनों व्यक्ति अपने पृथक पृथक जीवन को व्यर्थ मान कर, समाज के विविध बंधनों से विवश होकर, यदि विवाह न हो सके तो मरण तक के लिये तत्पर हो जाते हैं। दोनों अपने गार्हस्थ्य तथा समाजिक बंधनों को तोड़ कर बाहर निकलते हैं और एक साथ मर मिटने पर तुल जाते हैं। नायिका को नायक साथ ले आत्महत्या के लिये निकल पड़ता है। इसे देख उनके बन्धु-बांधव उन्हें मार्ग में रोक कर जब कारण पूछते हैं तो नायिका अपनी हार्दिक भावनाओं को व्यक्त करती हुई कह देती है कि अपने 'सतीत्व' (कर्पु) को सिद्ध करने के लिये यही एक मार्ग अवशिष्ट रह गया है। सती जीवन व्यतीत करने के लिये अब अन्य किसी व्यक्ति से विवाह असंभव है। उभय प्रेमियों के उच्च प्रेम से अभिज्ञ होने के अनन्तर उनका विवाह उचित ढंग से करा दिया जाता है। दोनों पति-पत्नी के रूप में विवाहित जीवन व्यतीत करने लगते हैं।

35. दो० २१६ - बिहारी बोधिनी

II

नायक अपनी प्रिया का सर्वस्व है, परन्तु उसको जीवन में अनेक प्रकार के कार्य करने होते हैं। विशेष-अध्ययन, धनार्जन, राज-सेवा, समाज-सेवा अथवा अन्य किसी कारण से उसे कभी अपनी प्रिया से अलग होना ही पड़ता है, और प्रिया का प्रेमी से वियोग हो जाता है।[36] इस वियोगावस्था का ही वर्णन तिरुवळ्ळुवर ने अपनी एकमात्र कृति तिरुक्कुरळ के 'कामत्तुप्पाल' के उत्तरार्ध 'कर्प्पियल्' में किया है।

नायक जाते समय अपनी नायिका के सम्मुख जाकर उसकी ओर देखता है। नायिका उससे कहती है—

'न जाने का विचार हो तो मुझ से कहें, और यदि जाकर लौटने का विचार हो तो उनसे कहें जो आप के आगमन के अनन्तर जीवित रहेंगे।'[37]

भाव यह है कि नायक के प्रस्थान के साथ साथ नायिका के प्राण भी प्रस्थान कर जायेंगे। नायिका यह सुनने के लिये भी तैयार नहीं है कि नायक का उससे वियोग होनेवाला है। इसी विचार को और अधिक बल दे कर वही फिर अपने ही मन को संबोधित करके कहती है कि उन्हें जाने से रोक लो, अन्यथा मेरे प्राण पखेरू भी उड़ जायेंगे।[38] सतसई की नायिका की भी कुछ ऐसी ही दशा है। प्रियतम चले गये, और उस प्रिया के प्राण उड़ना ही चाहते हैं। उसे जीवित रखने के लिये एक ही उपाय रह गया है।

यथा—

"दुसह विरह दारुन दसा, रह्यो न और उपाय।
जात जात जिय राखिये, पिय की बात सुनाय॥"[39]

तिरुवळ्ळुवर इस प्रेम-जनित विरह की विशिष्टता को स्पष्ट करते हुए कहते हैं कि—

36. See, 'Triuvalluvar Nool Nayam'—8th Edition Prof. R. P. Sethu Pilli, p. 86.

37. कुरळ - ११५१

38. कुरळ - ११५५

39. दो० ४८५ - बिहारी बोधिनी

'आग किसी को छूने पर जलाती है, पर क्या काम-रोग के समान बिछुड़ने पर भी जला सकती है?"[40]

तात्पर्य यह कि काम-ज्वर की अग्नि साधारण अग्नि से भी अति भयंकर होती है। यही प्रेमाग्नि प्रिया को प्रियतम के बिछुड़ते ही भस्मीभूत कर देती है।

विरहिणी नायिका में प्रेमाधिक्य का होना स्वाभाविक ही है। उसे वह अन्य सखी-सहेलियों से, अथवा घर के व्यक्तियों से गुप्त ही रखना चाहती है, परन्तु इसमें वह सर्वथा असमर्थ ही रहती है। अतः कहती है—

'अपने ज्वर की पीड़ा को गुप्त रखना चाहती हूँ। परन्तु ये (आखें) कुएं के सोते के जल के समान रिक्त किये जाने पर भी पुनः भर ही जाते है।'[41]

इसे देख लोगों को वस्तु-स्थिति का मान स्पष्टतः हो जाता है। बिहारी ने इसी भाव को अनुमान अलंकार में इस प्रकार व्यक्त किया है—

"प्रेम अडोल डुलै नहीं, मुख बोलै अनखाय।
चित उनकी मूरति बसी, चितवन माहिं लखाय॥"[42]

और फिर कहा है—

"कोटि जतन करिये तऊ, नागरि नेहु दुरै न।
कहे देत चित चीकने, नई रुखाई नैन॥"[43]

बिहारी ने इस वियोग जनित अश्रुप्रवाह का अपनी कल्पना में जैसा विश्व रूप देखा उसे आप भी ज़रा देखिये—

---

40. कुरळ—११५९
41. कुरळ—११६१
42. दो० २२२—बिहारी बोधिनी
43. दो० २८४—वही

3

"गोपिन के अँसुवन भरी, सदा असोस अपार ।
डगर डगर नै है रही, बगर बगर के बार ॥"[44]

(असोस=अशोष्य)

हाँ, तिरुवळ्ळुवर स्वाभाविकता के निकट हैं, और बिहारी में कुछ अतिशयोक्ति अवश्य है ।

तिरुवळ्ळुवर का विचार है कि संयोग-सुख से वियोग-दुख तीव्रतर होता है । अतः कहते हैं—

'विवाहित जीवन का आनन्द-सागर अवश्य विशाल होता है, परन्तु उससे कहीं अधिक विशाल होता है विरह-वेदना का ।'[45]

इस दुख को मिटाने के लिये एक ही मार्ग है । वेदना उत्पन्न होती है तब, जब कि मन प्रियतम का विचार करता है । अतः कुरळकार कहते हैं—

'यदि मन के समान नेत्र भी प्रेमी के पास पहुँच जाय तो इन्हें (नेत्रों को) इस प्रकार विशुद्ध जल की वेगवती धारा में तैरने की आवश्यकता न हो ।'[46]

चतुर कवि बिहारीलाल इसी प्रयत्न में एक हद तक सफल भी होते हैं । प्रियतम तक नहीं तो प्रियतम की एक वस्तु की परछाईं तक पहुँच कर उसे छूने का प्रयत्न करती है नायिका—

"गुड़ी उड़ी लखि लाल की अँगना अँगना माँह ।
बौरी लौं दौरी फिरति, छुवति छबीली छांह ॥"[47]

नेत्र सीधे उनके पास नहीं तो उनकी किसी वस्तु की परछाई तक ही सही!

---

44. दो० ५२६—वही
45. कुरळ—११६६
46. कुरळ—११७०
47. दो - २१३—बिहारी बोधिनी

इसी से मन में कुछ शांति प्राप्त करने के लिये प्रेमिका बावली सी दौड़ती फिर रही है ।

मनोविज्ञान का एक साधारण नियम यह है कि जो दुख पहुँचाता है, उसे दुखी देख कर मानव को सुख प्राप्त होता है । इसी सिद्धांत के आधार पर, नायिका के मन को दुख पहुँचानेवाले हैं उसी के नेत्र, और जब नायक को नेत्र नहीं देख पाते तो वे ही नेत्र दुखित होकर विलाप करने लगते हैं । इसे देख नायिका का मन प्रसन्न होकर कहता है—

'हाँ मैं वस्तुतः अति प्रसन्न हूँ कि मेरी विरह-वेदना के आधार वे ही नेत्र अब स्वयं दुखी हैं ।'[48]

बिहारी ने इसी का सिद्धान्त-सूत्र इस प्रकार प्रस्तुत किया है—

"क्यौं बसिये, क्यौं निबहिये, नीति नेह पुर नाहिं ।
लगा लगी लोयन करैं, नाहक मन बँधि जाहिं ॥"[49]

इस बन्धन के कारण नेत्र ही हैं । अतः नेत्रों के दुखित होने पर मन, मानों, प्रसन्न है । तात्पर्य यही है कि प्रियतम के वियोग में नायिका के नेत्र सदा सजल रहते हैं ।

प्रियतम प्रिया को छोड़ उसे प्रोषित-पतिका बना कर चले गये । जाते समय वे क्या क्या ले गये और बदले में प्रिया को क्या क्या दे गये, इसे तिरुवळ्ळुवर से सुनिये । नायिका सखी से कहती है—

'सौन्दर्य और लज्जा तो वे ले गये और बदले में विरह-वेदना और पीलापन मुझे दे गये ।'[50]

विरह में नायिका का सारा सौन्दर्य नष्ट हो गया है । स्थान-कुस्थान का, समय-कुसमय का विचार तज कर उसके शरीर के अवयव अनुचित गति को प्राप्त

---

48. कुरळ—११७६
49. दो० २१९ - बिहारी बोधिनी
50. कुरळ—११८३

होते हैं। जैसे, रह रह कर आँसू बहाना, विलाप करना, नींद न आना आदि। विरह-ताप के फलस्वरूप शरीर क्षीण, और सुन्दर वर्ण फीका पड़ने लगता है। बिहारी भी यही कहते हैं—

"हौं हिय रहति हई छई, नई जुगति जग जोय।
आंखिनि आंखि लगे खरी, देह दूबरी होय॥"[51]

विरहिणी नायिका का जीवन इसी प्रकार व्यतीत होता रहता है, और वह एकान्त में अपने विगत जीवन का स्मरण करके रोती रहती है। जागृत अवस्था में तो उन्हें शान्ति लेशमात्र भी प्राप्त नहीं होती; पर हां, स्वप्न में अवश्य कुछ शांति प्राप्त होती है। अतः नायिका कहती है—

'जागृत अवस्था में न आनेवाले मेरे प्रियतम को मेरे पास लाने के कारण मुझे स्वप्न से विशेष प्रेम है।'[52]

इसी की, मानो, व्याख्या करते हुए बिहारी कहते हैं—

"सुख सों बीती सब निसा, मनु सोये मिलि साथ।
मूका मेलि गहे जु छिन, हाथ न छोड़े हाथ॥"[53]

तिरुक्कुरळ में, प्रिया अपनी सखी से कहती है—

'वे स्वप्न में तो मेरे वक्षस्थल का आलिंगन करते हैं, परन्तु जगते ही वक्षस्थल के अन्दर शीघ्र प्रवेश कर जाते हैं।'[54]

यह मानो बिहारी के ही निम्न प्रश्न का उत्तर है—

"देखौं जागि त वैसिये, सांकर लगी कपाट।
कित है आवति जाति भजि, को जानै केहि बाट॥"[55]

---

51. दो० २२१—बिहारी बोधिनी
52. कुरळ—१२१४
53. दो० २११ - बिहारी बोधिनी
54. कुरळ - १२१८
55. दो. २१२—बिहारी बोधिनी

जब कमरे का किवाड ही बन्द है तो न मालूम किस अज्ञात मार्ग से नायक आकर भाग जाता है? बिहारी के इस प्रश्न का मानो उत्तर तिरुवळ्ळुवर ने इस प्रकार दिया कि वह प्रियतम वक्षस्थल के भीतर से आता है और वहीं छुप जाता है क्योंकि वही उसका स्थायी निवास स्थान है![56]

तिरुवळ्ळुवर का यह निश्चय है कि—

'जो स्वप्न में अपने प्रिय के दर्शन नहीं करतीं, वे ही जागृतावस्था में अपने प्रिय को निष्ठुर कहती हैं।'[57]

प्रेमियों को वियोगावस्था में समदुखियों को देख कर सान्त्वनात्मक सुख, तथा संयोगावस्था में जिन वस्तुओं से सुख प्राप्त होता था उनको देखकर दुख होता है। तिरुक्कुरळ में नायक मंदप्रभ सायंकाल को देखकर ही कुछ संतोष का अनुभव कर रहा है। कहता है—

'हे मंदप्रभ-सायंकाल! चिरंजीव रहो। क्या कारण है कि तुम भी मेरे समान पीले पड़ गये हो और नेत्रों की द्युति भी मंद पड़ गई है? क्या, तुम्हारी प्रियतमा भी मेरी प्रियतमा के समान निष्ठुर है?'[58]

इसे उभय पक्ष में ले सकते हैं। यही भाव ज्योत्स्ना को तम मान कर बिहारी इस प्रकार व्यक्त करते हैं—

"जोन्ह नहीं, यह तम वहै, किये जु जगत निकेत।
होत उदय ससि के भयो, मानो ससहरि लेत॥"[59]

विरहिणी नायिका रात की चान्दनी को, सुखद न होने के कारण, चान्दनी नहीं मानती। उसे अंधकार ही मानती है। उसके सफेद होने का कारण चन्द्र के उदय का भय मानती है। तिरुवळ्ळुवर ने 'मंदप्रभ सायंकाल' को दुखी माना, और बिहारीलाल ने ज्योत्स्ना पूर्ण

---

56. कुरळ—१२०४, १२०५
57. कुरळ - १२१९
58. कुरळ—१२२२
59. दो. ५८९—बिहारी बोधिनी

रात्रि को। तिरुवल्लुवर कुछ आगे चल कर फिर नायिका के विरह-जनित भाव को व्यक्त करते हुए कहते हैं—

'उषा का मैंने क्या उपकार किया है और सायंकाल का क्या अपकार?'[60]

तात्पर्य यह कि नायिका को उषा सुखद एवं सायंकाल दुखद प्रतीत होता है। बिहारी कहते हैं कि विरहिणी नायिका को अग्निवर्षा से मेघ-वर्षा अधिक दुखद होती है।

यथा—

"पावक-झर ते मेघ-झर, दाहक दुसह विशेष।"

क्योंकि—

"दहै देह वाके परस, याहि दृगन के देख॥"

दोनों कवियों के भाव का आधार विरह-वेदना का आधिक्य ही है। इसी को प्रकृति की विभिन्न अवस्थाओं को लेकर दोनों ने साहित्यिक ढंग से चित्रित किया है।

नायिका को नायक वियोग के द्वारा कितना ही दुख क्यों न पहुँचावे, पर वह 'निष्ठुर' प्रेमी आखिर तक 'प्रेमी' ही है। नायिका औरों के द्वारा अपने प्रियतम को 'निष्ठुर' कहे जाते हुए नहीं सुन सकती। यथा, कहती है—

'विरह-वेदना के फलस्वरूप मेरे बाहू इतने क्षीण पड़ गये हैं कि कड़े खिसक कर गिरे पड़ते हैं, पर इतने पर भी यदि कोई मेरे प्रियतम को निष्ठुर कहता है तो मुझ से नहीं सुना जाता।'[62]

---

60. कुरळ—१२२५
61. दो० ५७०—बिहारी बोधिनी
62. कुरळ—१२३६

विरह-ताप के कारण नायिका का शरीर क्रमशः क्षीण होता गया, और स्थिति यहाँ तक पहुँच गई कि आभूषण आदि भी शारीरिक दौर्बल्य के कारण खिसक पड़ते हैं। सतसई की विरहिणी नायिका की स्थिति अत्यन्य ही दयनीय है—

"नेकु न जानी परत यों, परयो विरह तन छाम।
उठति दिया लौं नादि हरि, लिये तिहारो नाम ॥"[63]

हाँ, कुछ अतिशयोक्ति अवश्य है। पर भाव यही है कि विरह-वेदना के फलस्वरूप शरीर अति क्षीण पड़ गया है।

प्रियतम अधिक काल तक अनुपस्थित रहने के कारण प्रियतमा इधर क्षीणकाय हो अनेक प्रकार के शारीरिक और मानसिक दुखों को भोग रही है। प्रियतम उधर अपने अभीष्ट कार्य में इस प्रकार व्यस्त हैं कि मानों अपनी प्रियतमा का उन्हें स्मरण भी नहीं है। अबला का दुख दिनों-दिन बढ़ता ही जाता रहा है। सान्त्वना देने के लिये पास कोई नहीं है। इतना होने पर भी मन उन्हीं के लिये दुखित हो रहा है। इस विषम परिस्थिति को देख कर प्रोषितपतिका कहती है—

'हे मेरे हृदय! तुम चिरंजीव रहो। तुम इतने बुद्धिमान हो कि जो तुम से प्रेम नहीं करता उस प्रियतम के लिये दुखित हो रहे हो।'[64]

प्रिया वस्तुतः इस बात से प्रसन्न हो रही है कि उसकी विरह वेदना से कदाचित् अनभिज्ञ प्रियतम से भी उसका मन प्रेम को स्थाई रूप से बनाये हुए है, क्योंकि यथार्थ में ग़रज़ प्रेमिका की ही है। इसी भाव को एकावली अलंकार में बिहारी किस सुन्दरता से चित्रित करते हैं, देखिये—

---

63. दो० २७८—बिहारी बोधिनी

64. कुरळ—१२४२

"अपनी गरजनि बोलियत, कहा निहोरो तोहिं ।
तू प्यारो मो जीव को, मो जिय प्यारो मोहिं ॥"[65]

मानो तिरुवळ्ळुवर के ही उक्त कथन का उत्तर बिहारी ने दिया हो ।

इस स्थिति से अब रक्षा कैसे प्राप्त हो, यह नायिका के सामने प्रश्न है, क्योंकि उससे अब और वियोग नहीं सहा जायगा । सखी-सहेली व बन्धु-बांधवों ने साथ छोड़ ही दिया, और उन्हीं के बीच में नायिका अपने मन को लिये अकथ वेदना का अनुभव कर रही है । उसे एक ही उपाय सूझता है, और अपने मानस को संबोधित करके कहती है—

'हे मेरे मानस! काम को छोड़ दे, अन्यथा लज्जा को तज दे । मुझ से दोनों का भार नहीं सहा जाता ।'[66]

विचारी अबला दोनों का भार सहे भी कैसे? एक ओर कामाग्नि जलाये जा रही है, और दूसरी ओर लज्जा के कारण वह न बाहर निकल सकती है और न किसी से अपनी अभिलाषा को व्यक्त कर सकती है । परिस्थिति वस्तुतः अत्यन्त ही विषम है । काम और लज्जा दोनों समान रूप से अपनी उच्च अवस्था में हैं । इसी भाव को मुग्धा नायिका के संबंध में बिहारी इस प्रकार व्यक्त करते हैं—

"समरस समर सँकोच बस, बिबस न ठिकु ठहराय ।
फिरि फिरि उझकति फिरि दुरति, दुरि दुरि झमकति जाय ॥"[67]

कुरळ की नायिका ने ऊपर स्पष्ट कर दिया है कि इस समय स्थिति यहां तक पहुँच चकी है कि काम और लज्जा में से एक के भार को उतारे बिना कार्य नहीं चल सकता । अतः अन्त में एक निश्चय पर आती है । काम को तो कदापि नहीं छोड़ सकती, अतः

65. दो० २१० - बिहारी बोधिनी
66. कुरळ - १२४७
67. दो० २०४ - बिहारी बोधिनी

लज्जा को ही जवाब देना पड़ता है। काम लज्जा से कहीं अधिक बलवान जो ठहरा! अतः कहती है—

'आवेगपूर्ण काम ने मेरी स्त्रियोचित लज्जा की चटकनी से बंद शिष्टता के द्वार को तोड़ दिया है।'[68]

यही बिहारी ने भी ऊपर कहा है, कि "फिरि फिरि उझकति फिरि दुरति, दुरि दुरि झमकति जाय ॥"

प्रियतम के विरह में पड़ी पड़ी, उनकी बाट जोहते जोहते, प्रिया की क्या गति हुई? इसका वर्णन करते हुए तिरुवळ्ळुवर कहते हैं—

'प्रियतम की राह देखते देखते नेत्रों की शक्ति जाती रही और दिन गिनते गिनते उँगलियां घिस गईं।'[69]

तमिष़ नाड़ में एक पद्धति-विशेष यह है कि दिनों की संख्या गिननी हो तो दीवार पर प्रति दिन एक लकीर उंगली से खींचते जाते हैं, और अंत में सब लकीरों को गिन कर कुल का पता लगा लिया जाता है। इसी प्रकार कोमलांगी नायिका ने अपनी क्षीण होती हुई उंगलियों से रेखायें खींच खींच कर उन्हें घिस डाली हैं। अब अवधि निकट आ रही है और पुनर्मिलन की आशा भी अधिक हो रही है। फलतः उसके शरीर में भी कुछ परिवर्तन होने लगते हैं। नायिका कहती है—

'बिछुड़े हुए प्रियतम के पुनर्मिलन की आशा के अधिक होने के साथ साथ मेरा वक्षस्थल भी ऊपर उठता जाता है।'[70]

बिहारी ने भी इसी आशय का वर्णन करते हुए नायिका के स्वभाव व उसकी घरेलू क्रियाओं में शीघ्रता का अनुमान करते हुए लिखा है—

---

68. कुरळ—१२५१
69. कुरळ—१२६१
70. कुरळ—१२६४

"ज्यों ज्यों आवति निकट निसि, त्यों त्यों खरी उताल ।
झमकि झमकि टहलैं करै, लगी रहँचटे बाल ॥"[71]

और

"मृगनैनी दृग की फरक, उर उछाह तन फूल ।
बिन ही पिय आगम उमँगि, पलटन लगी दुकूल ॥"[72]

यहाँ आगतपतिका शारीरिक परिवर्त्तन के आधार पर पति-आगमन का 'अनुमान' कर रही है । एक में क्रम कारण से कार्य की ओर है, और दूसरे में कार्य से कारण की ओर ।

प्रियतमा को उमंग में भरी हुई देखकर उसकी सखियां मीठी चुटकी ले रही हैं । वस्तुतः नायिका अपने भाव को छिपाना चाहती है, परन्तु नहीं छिपा पाती । सखी कहती है,

'तुम्हारे कहे बिना, छिपाने पर भी, तुम्हें पार करके तुम्हारी आंखें कुछ कह रही हैं ।'

यहां 'कुछ' शब्द ध्यान देने योग्य है । उसी में एक विशिष्ट भाव छिपा है । यही भाव बिहारी से लीजिये—

"बहके सब जिय की कहत, ठौर कुठौर लखै न ।
छिन औरै छिन और हैं, ये छवि छाके नैन ॥[73]

मानसिक भावनाओं को व्यक्त करनेवाला शरीर का प्रधान अंग 'नेत्र' ही है । उनकी चलाचली, उनका निर्निमेष रहना, उनका चुभना, उनमें से निरंतर जल प्रवाहित होना, उनका उनींदापन, उनकी तिरछी नज़र, और न मालूम क्या क्या? ये सब नेत्रों के बिना कहे व्यक्ति के मन में

---

71. दो० ३१६—बिहारी बोधिनी

72. कुरळ—१२७१

73. दो - २४५—बिहारी बोधिनी

उपस्थित भावों को अभिव्यक्त करने की विविध प्रणालियां हैं। इसके पश्चात् स्थान आता है 'मुँह' का। वाक-शक्ति से यहां तात्पर्य नहीं है। यहाँ मुँह की उस प्रणाली से तात्पर्य है जो वाक-शक्ति को भी मात कर देती है। वही है कामिनी का 'हास्य'। इसमें अन्य व्यक्ति को वशीभूत करने की अपार शक्ति निहित रहती है। अतः तिरुवळ्ळुवर कहते हैं—

'कली में जिस प्रकार सुगन्धि उपस्थित रहती है उसी प्रकार उस कामिनी के हास्य में भी कुछ गुप्त है।'[74]

क्या वस्तु गुप्त है, इसकी कल्पना तिरुवळ्ळुवर पाठकों पर ही छोड़ देते हैं। इस प्रकार भाव व वस्तु को अर्धांग व्यक्त और अर्धांग अव्यक्त रखने में ही तो सौन्दर्य निहित है! यदि भाव पूर्णतः व्यक्त कर दिया जाता तो भाव-सौन्दर्य कुंठित हो जाता।

जब नायक एवं नायिका इस प्रकार उभय अंगो से आहत हो कर असहनीय वेदना में हों तो तिरुवळ्ळुवर उन्हें एक निर्णयात्मक शिक्षा देते हैं। स्त्री के पक्ष में, कदाचित्, यह उपदेश अधिक सार्थक है। इसीलिये वे कहते हैं—

'स्त्री का प्रेम यदि ताटवृक्ष से भी अधिक उठ जाय तो वह अपने प्रेमी से अपने हृदय को लेशमात्र भी छिपाये बिना व्यक्त कर दे।'[75]

इसी उपदेश को स्वीकार करके प्रेमिका प्रियतम के पास जाती है, और अपने विचारों को व्यक्त करने से पूर्व दो-चार खरी खरी सुना कर कुछ 'प्रणयकलह' भी करना चाहती है। परन्तु प्रियतम के सम्मुख पहुँचते ही वह 'वह' नहीं रहती। कहती है अपनी सखी से—

---

74. कुरळ—१२७४

75. कुरळ - १२८२

'हे सखी, मैं तो गई उनसे कलह करने, परन्तु (उन्हें देखते ही) उसे भूल हृदय ने सुलह कर ली ।'[76]

और वह भी बिना किसी शर्त के (unconditionally) । यही भाव दूसरे रूप में बिहारी ने इस प्रकार व्यक्त किया है—

"रात दिवस हौसैं रहति, मान न ठिकु ठहराय ।
जेते औगुन ढूढ़िये, गुनै हाथ परि जाय ॥[77]

सतर भौंह रूखे बचन, करन कठिन मन नीठि ।
कहा करौं ह्वै जाति हरि, हेरि हँसौंही डीठि ॥[78]

दहैं निगोड़े नैन ये, गहैं न चेत अचेत ।
हौं कसुकै रिसहे करौं, ये निसिखे हँसि देत ॥[79]

मोहिं लजावत निलज ये, हुलसि मिलत सब गात ।
भानु-उदय की ओस-लौं, मानु न जान्यौ जात ॥[80]

खिंचे मान अपराध तें, चलिगे बढ़े अचैन ।
जुरत दीठि तजि रिस खिसी, हँसे दुहुन के नैन ॥"[81]

तिरुवळ्ळुवर भी कहते हैं कि प्रेमिका का हृदय अपने प्रियतम के गुणों को ही देखता है, दोषों को नहीं । यथा, कुरळ है—

'जिस प्रकार नेत्रों को अंजन से रंजित करते समय नेत्र तूलिका को

---

76. कुरळ–१२८४
77. दो० ४५५–बिहारी बोधिनी
78. दो० ४५६–वही
79. दो० ४५८–वही
80. दो० ४६० - वही
81. दो० ४६१ - वही

नहीं देखते उसी प्रकार प्रिय को देखते समय हृदय उनके दोषों को नहीं देखता ।'[82]

हाँ, यह स्वाभाविक ही है । जो अपने होते हैं, उनके दोष नहीं दिखते । यह देखनेवाले की आंख व मन पर ही निर्भर रहता है ।

पुनर्मिलन की भी आशा करते करते दिन अधिक व्यतीत हो गये । प्रियतम नहीं आये । बिचारी क्या करे? कभी कभी क्रुद्ध भी होती है, और कहती है अपने ही मन से—

'हे मेरे मन! यह जान कर भी कि वे अपना ही विचार सदा करते हैं, तू क्यों उनके ही ध्यान में निरन्तर मग्न रहता है?'[83]

फिर कहती है—

'हे मेरे हृदय! तू मुझे छोड़ झट उनके पीछे क्यों भाग जाता है? क्या इसलिये कि गिरे हुओं का सहायक संसार में कोई नहीं होता?'[84]

बिचारी नायिका के विलाप व प्रलाप में कैसा कटु सत्य भरा हुआ है? दुख में सहायता और कोई नहीं देता, तो कम से कम मन तो साथ रह कर कुछ सांत्वना देता!

इस प्रकार अनेकानेक रूपों में विरहिणी नायिका प्रियतम का ध्यान करके विलाप व प्रलाप करती रहती है । अधिक समय के अवसान के पश्चात् किसी प्रकार प्रियतम का आगमन होता है और दोनों आनन्द से जीवन व्यतीत करते हैं ।

इस जीवन में दाम्पत्य सुख की कोई कमी नहीं है । परन्तु यह सुख तभी सजीव बना रहता है जब बीच बीच में 'प्रणयमान' का दौरा

---

82. कुरळ - १२८५

83. कुरळ—१२९१

84. कुरळ—१२९३

भी चलता रहे । अतः कविवर तिरुवल्लुवर ने इस 'प्रणयमान' के आधार पर 'कामत्तुप्पाल' के अन्तिम तीन अध्यायों की रचना की है । इन तीनों में कुल ३० कुरळ हैं, और ये ऐसे सत्य को व्यक्त करते हैं जिनकी यथार्थता की सूक्ष्मता वे भली प्रकार समझ सकते हैं जिन्हें इसका कुछ व्यक्तिगत अनुभव भी हो! निकट भविष्य में विवाहित होनेवाले, अथवा हाल में विवाहित व्यक्तियों को विशेष रूप से ये कुरळ उपदेश का भी कार्य कर सकते हैं । इन में ऐसा अद्भुत हास्य भरा हुआ है जिसे 'मिश्र हास्य'[85] कहने से भी कार्य नहीं चल सकता । वह अपने ही ढंग का एक विशिष्ट हास्य है । अब देखें कि प्रणयमान के संबंध में तिरुवल्लुवर क्या कहते हैं ।

तिरुवल्लुवर का युक्तियुक्त विचार यह है कि—

'नमक के समान प्रणयमान भी उचित मात्रा में आनन्ददायक होता है । पर हां, तनिक भी अधिक होने पर सारा मज़ा किरकिरा पड़ जाता है ।'[86]

फिर कहा है—

'बीच बीच में दम्पति में तनिक रोष एवं प्रणयमान न हो तो कामफल या तो गल जायगा अथवा कच्चा ही रह जायगा ।'[87]

बिहारी ने भी कहा है—

"सकत न तुव ताते बचन, मो रस को रस खोय ।
खिन खिन औटे खीर लौं, खरो सवादिल होय ॥"[88]

---

85. 'हास्य के साथ अन्य रसों का सामंजस्य । जिसे पढ़ते हुए एक साथ हृदय में आनन्द और वेदना का अनुभव हो ।'

86. कुरळ—१३०२

87. कुरळ - १३०६

88. दो० ४५३ - बिहारी बोधिनी

'ताते बचनों' से नायक-नायिका का प्रेम 'खिन खिन औटे खीर' के समान स्वादिष्ट ही होता जाता है। इस सिद्धान्त से भी हमारे दोनों रसिक कवि सहमत हैं।

प्रणयमान के अनेक कारण हो सकते हैं। साधारण से साधारण बात भी मुख से निकलने पर यह संभव है। पर हां, अत्यधिक प्रेम की अवश्य आवश्यकता रहती है। प्रणयकलह के कारणों के आधार पर ही प्रेम की मात्रा की कल्पना हो सकती है। एक कुरळ इस प्रकार है—

'प्रेमी का यह कथन कि इस जन्म में कभी हम पृथक न होंगे, सुनते ही प्रिया के नेत्र अश्रुपूर्ण हो गये।'[89]

प्रिया यहाँ 'मान' कर बैठती है केवल इस कथन पर, कि प्रिय ने केवल इस जन्म का संकेत अपने शब्दों में किया, अर्थात् मानों आगामी जन्म में पृथक हो जायेंगे। इसी भय के फलस्वरूप नायिका रोती है और प्रणयमान कर बैठती है। वस्तुतः इसका विचार प्रियतम को लेशमात्र भी नहीं रहा होगा। यह खंडिता नायिका का ही अति सूक्ष्म रूप है।

एक और कुरळ की भी सूक्ष्म कल्पना का दर्शन कीजिये। नायक कहता है—

'मैं ने प्रिया से कहा कि (बिछुड़ हुए उन दिनों में) तुम्हारा स्मरण आया। बस, (जो मेरा आलिंगन करनेवाली थी तुरन्त अलग व) दुखित हो बोली, तात्पर्य यह कि कभी मुझे भूले भी रहे।'[90]

नायिका इसी पर दुखित हो प्रणयमान कर बैठती है। कारण देखिये, कैसे साधारण शब्द! और वे भी नायक के प्रेम से ओतप्रोत! परन्तु यही नायिका के प्रणयमान का भी साधन हो जाता है। कविवर की सूक्ष्म भावना यहीं व्यंजित होती है।

---

89. कुरळ—१३१५

90. कुरळ—१३१६

प्रणयकलह के कारणों में से एक 'छींक' भी है। माना जाता है कि छींक तब आती है जब कोई किसी का विचार करता है। इसी प्रचलित भावना के आधार पर तिरुवल्लुवर ने अनेक सुन्दर कुरलों की रचना की है। दो उदाहरण लीजिये। एक कुरळ में नायक कहता है—

'मुझे छींक आ गई। प्रिया ने मुझे इस पर आशीश दिया और विलाप करके पूछने लगी कि किस महिला ने आप का स्मरण किया कि आप को छींक आई?'[91]

विचारा नायक इसका क्या उत्तर दे? ठीक यही परिस्थिति बिहारी के सामने भी है। छींक का काम यहां 'श्रुतिमनि झलक कपोल' ने इस प्रकार किया,—

"तेह तरेरे त्यौर करि, कत करियत दृग लोल।
लीक नहीं यह पीक की, श्रुतिमनि झलक कपोल॥"[92]

यहाँ भ्रान्ति के आधार पर नायिका की भौंहें चढ़ जाती हैं, और नेत्र भी चंचल हो उठते हैं।

दूसरे कुरळ में भी नायक फिर कहता है—

'मुझे छींक आ रही थी, पर मैं ने उसे रोक लिया। (कारण यही कि कहीं छींकने पर प्रिया रुष्ट न हो जाय) इसे देख मेरी प्रिया रोई और कहने लगी कि अपने दिल की दूसरी प्रेमिका को मुझ से आप छिपाते हैं।'[93]

प्रणयकलह के आधार का इस से अधिक सूक्ष्म वर्णन और हो ही क्या सकता है! छींको तो दोषारोपण, और आती हुई छींक को रोको तब भी उससे बढ़कर दोषारोपण! नायक कितनी विषम परिस्थिति में फँसा पड़ा है,

91. कुरळ—१३१७
92. दो० ३८५—बिहारी बोधिनी
93. कुरळ—१३१८

इसकी कल्पना रसिक पाठक ही कर लें। ऐसी प्रेमिका ही तिरुवल्लुवर व तमिष् सभ्यता का आदर्श है। बिहारीलाल भी नायक पर खंडिता के बचन को इस प्रकार प्रकट करते हैं—

"लालन लहि पाये दुरै, चोरी सौंह कैर न।
सीस चढ़े पनहां प्रगट, कहैं पुकारे नैन ॥"[94]

नेत्र ही कह उठते हैं कि नायक को किसी दूसरे से प्रेम है।

इस प्रकार के प्रयण-कलह से दम्पति में परस्पर-प्रेम विकास प्राप्त करता जाता है। हार-जीत की बात इसमें वस्तुतः नहीं होती। यदि होती भी है तो हारे हुए ही अंत में जीतते हैं। अतः तिरुवल्लुवर कहते हैं—

'प्रणय कलह में हारे हुए ही जीतते हैं। इसका पता तब चलता है जब वे पुनः मिलते हैं।'[95]

भाव यह है कि जो हारे उसकी मिन्नत जीते हुए को अंत में करनी पड़ती है, और दोनों में समरस स्थापित हो जाता है।

इस प्रकार के प्रेम का वर्णन करते हुए बिहारी नायक-नायिका के संबंध में कहते हैं—

"उनको हित उन्हीं बने, कोऊ करौ अनेक।
फिरत काग गोलक-भयो, दुहूँ देह ज्यौ एक ॥"[96]

(ज्यौ=जीव)

तिरुवल्लुवर का विचार है कि ऐसे दम्पति ही आदर्श दम्पति होते हैं, और वह गृहणी—

---

94. दो० ३९२ - बिहारी बोधिनी
95. कुरळ—१३२७
96. दो० २१४—बिहारी बोधिनी

அச்சோப்பதிகம்

அநுபவவழியறியாமை.

அஃதாவது சிவாநுபவத்தை அடையவேண்டிய வழியை அறியாமைக்குக்காரணம் தீய சகவாசமென்பது.

முத்திநெறி யறியாத மூர்க்கரொடு முயல்வேனைப்
பத்திநெறி யறிவித்துப் பழவினைகள் பாறும்வண்ணஞ்
சித்தமல மறுவித்துச் சிவமாக்கி யெனையாண்ட
அத்தனெனக் கருளியவா றார்பெறுவா ரச்சோவே. (க)

செம்மைநல மறியாத சிதடரொடுந் திரிவேனை
மும்மைமல மறுவித்து முதலாய முதல்வன்றான்
நம்மையுமோர் பொருளாக்கி நாய்சிவிகையேற்றுவித்த
அம்மையெனக் கருளியவா றார்பெறுவா ரச்சோவே. (உ)

இ—ள்: உலகப்பற்றுக்களினின்றும் நீங்குகின்றவழியையுணராத மூர்க்கரோடு சேர்ந்து திரிந்த எனக்குச் சிவப்பற்றைத் தரும் வழியைக்காட்டி, முன்வினைகளை யறுத்தற்காகமனதிலேயுள்ள மயக்கத்தை வேரோடறுத்து, எனக்குச் சிவத்தன்மையைத்தந்து ஆட்கொண்டருளிய என்னுடைய பரமபிதா எனக்குத்தந்த அருள் யாருக்குக்கிடைக்கப்போகின்றது.

சிவவழிபாட்டின் நன்மையையறியாத மூடர்களோடு திரியவேண்டிய என்னுடைய மும்மலங்களையுங் கெடுத்து முழுமுதற்பொருளாகிய தலைவன் என்னையும் ஒருபொருட்படுத்தி நாயைச் சிவிகையிலேற்றினாற்போல எனக்குச் சிவகதியைத் தந்தருளிய திருவருளை வேறு யார்பெறத்தக்கவர்?

'ईश न, नित पूजै उठ पति को,
बरसो कह दे तो बरसे ।'[97]

ऐसी अपार शक्ति होती है यथार्थ प्रेम में। प्रकृति भी इस प्रेम के सम्मुख नतमस्तक रहती है।

तिरुक्कुरळ् के इन कुरळों पर मुग्ध होकर ही प्रसिद्ध भाषा-शास्त्री तथा साहित्यिक रेवेरेन्ड जी० यू० पोप ने लिखा है—'It is truly an apple of gold in a network of Silver.'[98] वस्तुतः वह रजतजाल सूत्र में उपस्थित सोने का सेव ही है। उन्होंने स्वीकार किया है कि कोई भी अनुवाद इसके सूक्ष्म प्रभाव की कल्पना भी नहीं करा सकता। 'No translation can convey an idea of its charming effect.'

कविवर बिहारीलाल से हिन्दी पाठक सुपरिचित ही हैं, और साधारणतः तमिष् के कविवर तिरुवल्लुवर से अपरिचित। अतः यहां तमिष् एवं हिन्दी को एक दूसरे के निकट लाकर समरस उत्पन्न करने का लघुप्रयत्न मात्र मेरा उद्देश्य है। दोनों का एक एक छन्द भारतीय साहित्य में एक एक रत्न है। दोनों ने 'अत्यन्त मनोरम वस्तुओं और व्यापारों का छोटा सा स्तवक कल्पित करके उन्हें अत्यन्त संक्षिप्त और सशक्त भाषा में प्रदर्शित'[99] किया है। इन दोनों के छन्द क्या हैं, मानो 'रस की छोटी छोटी पिचकारियां हैं'।[100] दोनों ही कवि अपनी अपनी भाषा के आराध्य हैं। दोनों ही भारतीय साहित्य की अनुपम निधि हैं। इन दोनों निधियों को एक साथ देख कर ही कोई भारतीय साहित्य तथा संस्कृति का अनुभव तथा अनुमान कर सकता है और गौरवान्वित हो सकता है, क्योंकि दोनों हमारे अपने हैं।

* * * *

---

97. कुरळ—५५
98. Introduction to 'The Sacred Kural'—G. U. Pope, P. vi
99. 'हिन्दी साहित्य का इतिहास—रामचन्द्र शुक्ल, पृ. २७५
100. एक आलोचक का कथन

भारतीय साहित्य के,
उभय नयन सुविशाल ।
कविकुलमणि तिरुवळ्ळुवर,
और बिहारीलाल ॥ १ ॥

मधुर तमिष़्, हिन्दी मधुर,
मधुर उभय के बोल ।
कुरळ सतसई हैं मधुर,
मधुर सरस अनमोल ॥ २ ॥

सगी बहन संस्कृत तमिष़्,
संस्कृत जा हिन्दी ।
गंग तमिष़्, संस्कृत सरस,
कालिंदी हिन्दी ॥ ३ ॥

सब मिल संगम सृजन कर,
भर देवें अनुराग ।
सफल राष्ट्र भाषा तभी,
जो, यह बने प्रयाग ॥ ४ ॥

اسم	صفحہ
میرزا حبیب الدّین محبؒ اللہ	: ۴ —
نعمت اللہ (ولی)	: ۴، ۵، ـ
هندو	: ۲۲، —

اسمائے امکنہ

بیدر	: ۲۰، ۲۲ —
دکن، ملک	: ۶، ۸ —
خراسان	: ۱۳ —
ساغر (ساگر)	: ۷، ۱۷، ۱۸، ۲۰ —
سلاپور	: ۱۳ —
شاہ برج	: ۲۳ —
گلبرگہ	: ۷، ۱۰، ۱۷ —
هندوستان، ملک	: ۲۳ —

اسماے رجال

اسم		صفحہ
الغ خاں	:	۲۰ ـ
برید الممالک (قاسم برید)	:	۱۱، ۱۹، ۲۲، ـ
بہجت الملک، ملک	:	۱۵ ـ
تاجیک	:	۷ ـ
ترک، ترک، ترکاں	:	۲، ۸، ۱۰، ۱۴، ۲۲، ۲۳ ـ
جہانگیر خاں	:	۱۶ ـ
حبوش	:	۶، ۸، ـ
حضرت اعلیٰ (سلطان محمود شاہ بہمنی)	:	۸، ۱۰ ۱۷ ـ
خان جہاں	:	۱۴ ـ
دستور دینار	:	۶، ۱۰، ۲۰ ـ
شاہ ولی اللہ	:	۳، ۴ ـ
عادل خاں سوائی، یوسف	:	۱۲، ۱۳، ۱۹ ـ
علی (رضی اللہ عنہ)	:	۴ ـ
عیانی بیدری	:	۱، ۲۶ ـ
عین الملک	:	۱۴ ـ
فخر الملک	:	۱۳، ۱۹ ـ
قطب الملک، ملک	:	۱۵ ـ
مبارز الملک، ملک	:	۱۷ ـ
محمد (علیہ السلام)	:	۱ ـ
محمود شاہ (بہمنی)، سلطان	:	۲ ـ

چو کاکم به کافور بر مشک سود — زدم خاک تیره به چشم حسود

کیم من که اینها توانم سرود — ز غیب آید اینها به جانم فرود

منم خاک و گویم سخنهاے پاک — شنیدی که هرگز سخن گفت خاک

اگر خاک گوید سخن، بنده ام — که این دم به یادے ز حق زنده ام

مزن طعنه بر داستان کسے — که گوید سخن از زبان کسے

زبان در دهن گِرد آرم چو گو — نگویم سخن تا نگوید بگو

نمودم به امّید شاه اهتمام
که شد "فتح نامه" به نامش تمام

در دعا و خاتمه

الهٰی تو این شاه با عدل و داد — که داد جوانمردی و بذل داد

به او هرچه خواهد ز دنیا بده — مرادات دنیا و عقبٰی بده

به فرمان او کن زمین و زمان — نگه دارش از آفت آسمان

همه جا به او لطف و انعام کن — در آفاق انعام او عام کن

چنان کن به او خلق را بے خلاف — که تیغش نباید کشید از غلاف

چنان کن که بے آن که جنگ آورد — همه ملک عالم به چنگ آورد

به او زور پیل و دل شیر ده — سر دشمنش را به شمشیر ده

بکن آن قدر ملک و مالش زیاد — که او را .... (۱) ز یاد

نظر کن به لطف و کرم سوے او — بکن سوے خود از کرم روے او

دل دشمنش خوار و خونخوار کن — به اندام او موے چون خار کن

به نور عنایت شبش روز کن — همه روز او عید و نوروز کن

چه خواهد دلش اے کس بے کساں
مراد دل او تو با او رساں!

---

(۱) "رود خواهش این" مناسب می نماید -

در تعریف سخن و نام نامه

نوشتم در اوصاف شه نامهٔ　　که باشد از انصاف شه نامه

نه دُرج است ایں نامه یا دفترے است　　که هر صفحهٔ دُرج پُر گوهرے است

نه شعر است اینها که من گفته ام　　که بحر است و دُرها که من سفته ام

درے چند پر آب و غلطاں بود　　که شایستهٔ گوش سلطاں بود

نه آں دُر که از ما و از طیں کشند　　دُرے کاں به گوش سلاطیں کشند

چو شد کهنه دُر زرد و ابتر شود　　سخن چوں شود کهنه، نوتر شود

بود مثل گوهر سخنهاے پاک　　گرم نیست زر، هست گوهر چه باک

سخن آمد از عرش اعلا فرو　　چو باران رحمت ز بالا فرو

سخن چوں ز شاخ زباں سر کند　　لبالب دهاں پر ز شکّر کند

سخن جان شیریں اهل دل است　　سخن شمع رنگین هر محفل است

سخن نو عروسے بود ماه رو　　که بنماید از پرده ناگاه رو

سخنهاے رنگیں مے بے غش است　　سخن لفظ و معنی خوش اندر خوش است

سخن زادهٔ طبع انساں بود　　چه گویم سخن جان بن جاں بود

مکن از کتاب دل ایں حرف حک　　که انساں است عین و سخن چوں محک

سخن قیمت مرد افزوں کند　　ولے هرکسے تا سخن چوں کند

عیانی سخن گو که ایں کار تست
چه غم گر حسودے در انکار تست

سخن نو عروسے است امّا چه سود　　که ایمن نباشد ز چشم حسود

به بر کرده از شعر دزد لعیں　　عروس سخن جامهٔ کاغذیں

رخ دزد بدگوے نادیدنی است　　چنیں جنس نیکوے دزدیدنی است؟

نه از موم و گل نخلبند است ایں　　به کاغذ دروں نقل قندے است ایں

سواد و بیاضش نگر ریخته　　بهم مشک و کافور آمیخته

زند بر زمین شیر دل فیل را بود فکر از وے سرافیل را

چو بر قلب دشمن فرس برکُند عدو را ز پشت فرس برکند

ندیدی که آں روز چوں جنگ کرد به خوں دست و شمشیرچوں رنگ کرد

ندیدی که آں روز چوں تیغ زد سر نیزه بر سینۂ میغ زد

ندیدی که بر خصم جمشید وار چه ساں راند و زد تیغ خورشید وار

نمود آفتے تیغ آں آفتاب دل خصم گردید ازاں آفت آب

چو بختش به اقبال ارشاد کرد
خدایش به فتحے چنیں شاد کرد

در مدح شاه عالم به طریق خطاب

شها، تخت و ملک از تو آراستی ترا می رسد سلطنت راستی

گل و گلستان غریباں توئی نوابخش ایں عندلیباں توئی

بود تن به جاں زنده اندر جهاں غریباں به تو زنده چوں تن به جاں

تو دریائی و ما همه قطره ایم تو خورشیدی و ما همه ذرّه ایم

چو ترکان تو تیغ بازی کنند عمر سرنه، با تیغ بازی کنند

اگر رستم است و گر اسفندیار کند یاد یار و وداع دیار

عدو کیست آید به تو روبه رو که از تَرسَت از دور آید فرو

به میداں چو بر خصم رو آوری به چابک از اسپش فرو آوری

ز بهمن ترا شاهی و افسر است یکے از غلامانت اسکندر است

فریدوں صفت بندگانت به فر فلک بندۂ تست و اختر نفر

خدایت دهد مهر خطّ و قلم که از مهر و مه بگذرانی علم

به جائے رساند قلم کار تو که خورشید باشد علم دار تو

تن خصم تو چوں قلم ریزه باد!
سر دشمنت بر سر نیزه باد!

دم قہر صن لطف با خلق کرد | خدایش ز لطف و کرم خلق کرد
غنیمے کزو خلق را بود بیم | گرفت و نکشتش ز خلق کریم
...... (۱) آں چناں خرّم است | کہ بخشد کرورے و گوید کم است
.... ں (۲) ببخشد لکے | کہ آساں کس آں ساں نبخشد لکے
.... (۳) دَہ دِہ دهد | بسے چیزهائے بہ از بہِ دهد
بہ خلق از کریماں درم می رسد | بہ میراث او را کرم می رسد
کرمهائے شہ کاندکے گفتہ ام | چہ گویم یکے از لکے گفتہ ام

کہ انعام عامش بہ خلق جہاں
عیاں است و حاجت ندارد بیاں

در صفت عدل حضرت سلیمانی

چو گفتم ز آوازۂ بذل او | در آیم ز دروازۂ عدل او
درختیست عدلش پر از شاخ و برگ | کہ از میوہ اش جملہ یابند برگ
ز عدلش شباں برّہ را شیر شیر | دهد آں قدر کو شود سیر سیر
ز سہمش گریزاں شود شیر غاب (۴) | ز عدلش خورد شیر با میش آب
لب خلق پرخندہ از بذل اوست | دل مردماں زندہ از عدل اوست
مے عدل شاہ است نوش رواں | کزاں جام نوشیدہ نوشیرواں

بہ عدل است و خلق و کرم سرفراز
کنم قصّہ کوتاہ عمرش دراز !

در صفت شجاعت پادشاہ

اگر پرسی از زور بازوے شاہ | نباشد کسے هم ترازوے شاہ
شکست عدو بارها کردہ است | بہ میداں نکو کارها کردہ است

---

(۱) " کَہ بخشش او " مناسب می نماید ۔
(۲) " بداں ساں بہ انساں " مناسب می نماید ۔
(۳) "کساں را دہ انعام " مناسب می نماید ۔
(۴) غاب : بیشہ ها ، صحرا هاے کہ دراں شیر می ماند ۔

همه سلطنت در وزارت کند | همه مملکت را عمارت کند
خزائن نهد بهر سلطان بسے | زر و جوهر و درّ غلطاں بسے
کند تنگ بازار از اسپ و فیل | کشد هر سطیوش طویلہ طویل
شود در وزارت بہ عالم علم | کہ هست او خداوند تیغ و قلم
وزارت یکے مرغ داں پیکرش | قلم راست منقار و کاغذ پرش
کہ چوں برسر دست گیرد وزیر | صدایش بود گاہ بم گاہ زیر
شود ملک هندوستاں ملک او | بہ یک حرف کہ دہ دهد کلک او
وزارت بہ او سرفرازی کند | الٰهی کہ عمرش درازی کند

بہ او ایں وزارت مبارک بود
نگهدار جانش تبارک بود

در شادمانی شاہ عالم و سپاہ بے غم

بہ فتح و ظفر خسرو تاج بخش | کہ کردست لکھا بہ محتاج بخش
بہ عشرت چو بنشست در شاہ برج | بر افروخت از روے او ماہ برج
طلب کرد از خانہ خاں و ملوک | طرب کرد و زدهم بہ ایشاں بلوک (۱)
کسانے کہ بودند در یاد عیش | نشستند و کردند بنیاد عیش
خداوند بخشندۂ عیش دوست | کہ خرشید خاور علمدار اوست
در عیش بر عالمے باز کرد | پے خستگاں بخشش آغاز کرد
چناں چنگی دل شکستہ نواخت | کہ بر چنگ زر رشتہ را تار ساخت
ز نامے زریں نےزناں نے زدند | حریفاں ز سیمیں قدح مے زدند

نواے دف و چنگ تا زهرہ رفت
ز فریاد شاں زهرہ را زهرہ رفت

صفت خلق و کرم حضرت اسلام پناهی

ندانم چہ گویم بہ ذکر اندرم | ز خُلقش حکایت کنم یا کرم
ز خُلق است لطف و کرم خَلق او | کہ دارد بہ عالم چنیں خلق و خو

---

(۱) بلوک : ظرف شراب خوری (زد بلوک = مے نوشیدم)۔

دل شه چو گل در گلستاں شگفت   خدا را هزاراں ز جاں شکر گفت
ز جاں گفت و دل حمد و شکر خدا   بگفتند هر شخص شکرے جدا
اگر شاه اگر بنده گر حاجب (۱) است   به هر حال شکر خدا واجب است
به شکر همیں کش خدا کام داد
به ترسنده تسکین و آرام داد

در بهبود اوضاع زمانه

کنوں شاه عالم به لطف و کرم   کند ملک بیدر چو باغ ارم
ببینی که دیگر چو عهد قدیم   شود نعمت ارزاں و پر زرّ و سیم
ببینی که از دولت پادشاه   شود هر گدا صاحب مال و جاه
هر آں کس که باشد ز ارباب فضل   کشایش بسے بیند از باب فضل
نباشد سر موے کس را ملال   نگنجد یکے ذرّه غم در خیال
همه خلق را کیسه پُر زر بود   فرح در دل و کاسه در سر بود
دکاندار از عین داد و ستد   نداند که اندر کجا زر نهد
درخت آورد میوه از برگ بیش   به هر شاخ او میوه از برگ پیش
شود ملک بیدر چو خلد بریں   دهد جمله دلها گواهی بریں
به اقبال سلطاں و عقل وزیر
شود راست کار ممالک چو تیر

در مدح مسند عالی ملک برید الممالک

معظّم برید الممالک بود   که بر ملکِ تدبیر مالک بود
بود عقل و تدبیر او پیر او   نیفتد وزیرے به تدبیر او
غریباں که از خاں و ماں کنده اند   دریں ملک بسیار جاں کنده اند
چناں خواهدش ساخت سلطاں بزرگ   که باشد به فرمانش هندو و ترک
به قولش همه کس کنند اعتبار   به خوبی دهد مملکت را قرار

(۱) بندهٔ حاجب " یا " بنده و حاجب " مناسب می نماید.

در آمد یگی شهریارے به شهر ز سرتا قدم لطف و یک مو نه قهر
در آمد چو در شهر آں شهسوار به دست سمندش (۱) مه نو سوار
غریبان نه زاں باز بنده شدند همه مرده بودند و زنده شدند
بود شاه ما را ز عیسی نصیب بسے مرده زو زنده شد ' ویں غریب

ز نو در بدن جان ما وارسید
که سلطان عادل به ماوا (۲) رسید

به شهر در آمدن خداوند عالم خلد الله ملکه

همه شهر تا کوچه آراستند دکانها به زیلوچه (۳) پیراستند
علم از زمیں سر به گردوں کشید قلم ایں الف راستی چوں کشید
شد از مقدم شاه فرخنده فر مشرّف به تشریف دیوار و در
تماشا کناں شاه و خان و ملوک برآسوده از راه و سیر و سلوک
ز وادیِ محنت بروں آمدند به دولت‌سرا اندروں آمدند
چو در خانه رفتند از گرد راه به عشرت نشستند شاه و گدا
در خانه بستند بر ایں و آں و لیکن کشادند بر میہماں
نکردند یک موے انکار خیر بکردند هر سوے صد کار خیر
بسے دشمناں قصد شه داشتند خدا و رسولش نگه داشتند

چو هست او نگهدار مشتے غریب
نگه داردش حق نباشد غریب

در شکر گذاری حضرت باری

خداوند بخشنده شیردل که گیرد ز شیراں به شمشیر دل
دلش چوں به فتحے چنیں شاد شد بسے دل ز بند غم آزاد شد
نبرداشت کس از دهاں جام عیش نیاورد کس بر زباں نام جیش

(۱) " به پشت سمندے " مناسب می نماید -
(۲) ماوا : جاے برگشتن ، خانه ، منزل ، وطن -
(۳) زیلوچه : فرش ، بساط وغیره ' تزئینات -

طلب کرد دستور (۱) را در زمان — که "دادم ترا از بدیها امان"

بسے داشت دینار (۱) مال و درم — تو این شاه را بین و لطف و کرم

ببخشید و گفتا، "غلام منی — به همچون منی چون توئی را منی (۲)

"گرفتم اگر ملک خود از تو باز — دهم بیش ازان، یک دو روزے بساز

"ببر مال خود را سلامت بدر — دگر هم ببخشم به روح پدر!

"سه روز آنچه خواهی ببر نقد و جنس" — نکرد این کرم در جهان جنّ و انس

نه دستور بخشید تنها و بس — به دستور بخشید بسیار کس

ز همّت بیفزود بر مال شان
به رحمت ببخشود بر حال شان

در مراجعت

چو زاغ سیه صید شه باز گشت — ز ساغر فرحناک شه باز گشت

ز خان و ملوک و ز خیل و سپاه — کسانے که بودند همراه شاه

بریدند ره را به سرّ ستور — پریدند در آشیان چون طیور

ز ساغر به خوش وقتی و خرّمی — به درهم مبدّل شده دَرهمی

نهادند رو سوے بیدر همه — اثر کرده جام طرب در همه

همه ره به عیش و سرود آمدند — به جاهاے دلکش فرود آمدند

به هر منزلے کرده بنیاد عیش — بدادند شاه و سپه داد عیش

به فیل و فرس در بساط آمدند — زمین و زمان در نشاط آمدند

سمندے که می جست مانند برق — به یک لحظه از غرب می شد به شرق

ز یک شیهه اش خاستے صد غریو — سلیمان زده تخت بر پشت دیو

---

(۱) دستور دینار غلامی بود که از شاه برگشته بود۔

(۲) "که همچون منی چون تو رام منی" مناسب می نماید۔

به دست و به دندان به بالا شدند ‏ ‏ ‏ ‏ به سر در پے نقد و کالا شدند
در آمد چو گردند از چار جا ‏ ‏ ‏ ‏ بهشتند خصماں به ناچار جا
غنیماں چو در قلعه در ریختند ‏ ‏ ‏ ‏ غنیمت بهشتند و بگریختند
پناهے دگر بود از ترس شاه ‏ ‏ ‏ ‏ گرفتند القصّه آنجا پناه
به عجز و تضرّع به پیش آمدند ‏ ‏ ‏ ‏ دل و دیده خوں ، سینه ریش آمدند
به زنهار جستن ز شاه جهاں ‏ ‏ ‏ ‏ نهادند انگشتها در دهاں
چو بنشست درجان شاں ترس و هول ‏ ‏ ‏ ‏ به جاں خواستند از شهنشاه قول

گر اوّل به اعدا بسے هول داد
ترحّم نمود آخر و قول داد

در شفاعت کردن وزرا

برید و سوایی ، دگر فخر ملک ‏ ‏ ‏ ‏ که دارد ازیں هرسه صد فخر ملک
شفاعت کناں پیش سلطاں شدند ‏ ‏ ‏ ‏ به پایش چو در پاک (۱) غلطاں شدند
که "شاها تو شاهی و ما بنده ایم ‏ ‏ ‏ ‏ به حکم تو سر پیش افگنده‌ایم
"خدا و همه خلق باشد گواه ‏ ‏ ‏ ‏ که ما بنده ایم و توئی پادشاه"
جدا هریک از شاه درخواست کرد ‏ ‏ ‏ ‏ که" شاها چو کار تو حق راست کرد
"بکش مال مالی ، مکش تیغ تیز ‏ ‏ ‏ ‏ غلاماں خود را مکش از ستیز
"خطا می‌فتد بندگاں را بسے ‏ ‏ ‏ ‏ غلاماں خود را نکشته کسے
"خطایے اگر رفت ، ازاں در گذر ‏ ‏ ‏ ‏ ازو مال بستاں و از سر گذر
"اگر بنده ناگه گناهے کند ‏ ‏ ‏ ‏ چو آید ازاں باز و آهے کند
"گناهش ببخشد خداوند پاک ‏ ‏ ‏ ‏ اگر شاه ایں جرم بخشد چه باک"
سخن شاں چو دُر شاه در گوش کرد ‏ ‏ ‏ ‏ همه قهر خود را فراموش کرد

---

(۱) "دُرها" مناسب می نماید .

چو دیدند جان بخشی و لطف شاه   که بخشید یک بنده را صد گناه
ز جان بر نکندند یکپاره دل   نهادند بر عمر یک باره دل
و لیکن ز فکر و خیالات دور   ز دلشان خرد رفت و از دیده نور

سیه روے گشتند چون موے خود
در قلعه بستند بر روے خود

در فتح قلعهٔ ساغر

چو شاه جوان بخت آنجا رسید   در قلعه را ساخت نیزه کلید
بفرمود تا تیر باران کنند   بن و بیخش از تیر باران کنند
درون رفت در قلعه تیر سپاه   برون آمد از قلعه فریاد و آه
بسے دان و نعمت دران قلعه بود   ولے آب از دیده ها می کشود
ز پُربادی اوّل به جنگ آمدند   ز کم آبی آخر به تنگ آمدند
ز خان و ملوک آن که سردار بود   از ایشان سر خصم بر دار بود
یکے جنگ سلطانی انداختند   دل و جان و سینه سپر ساختند
در قلعه را شاه خود رزم ساخت   به دل فتح آن قلعه را جزم ساخت
به لشکر چنین گفت و با هر وزیر   که ''باید نهادن به کف جان دلیر
''در آیید از چار سو گرد او   رسانید بر آسمان گرد او''
وزیران سو قلعه کردند رو   به امر خداوند خوش خلق و خو
پیاپے به پاے حصار آمدند   سراسر به قصد شکار آمدند
هر آن سنگ کز قلعه آمد به جنگ   گرفتند آن را سراسر به چنگ
به دیوار و در همچو مور و ملخ   برفتند و خصمان گرفتند، اخ (۱)
برفتند در قلعه خلقے تمام   چو مرغان که پرّند بالاے بام
چو بر قُلّهٔ قلعه شان شد عروج   شکستند بر هم فلک را بروج

---

(۱) اخ : کلمهٔ تحسین، وه وه۔

حدیثے کہ گوید ز روے صلاح | ازاں خلق یابند بوے فلاح
چہ گویم ز تسبیح و اوراد او | بگویم سخن از کف راد او

بود کار او از دگرہا جدا
بہ او دادہ دنیا و عقبیٰ خدا

در مردانگی ملک مبارز الملک

مبارز بود ملک را سرورے | شجاعے ، کریمے ، ہنرپرورے
شجاع است و تیرش نیفتد بہ خاک | بہ خنجر کند حنجر خصم چاک
کند تیر او رخنہ در کوہ قاف | کند قاف را ہمچو کاف از شگاف
ربودے بہ نیزہ دراں رزمگاہ | سر دشمن از تن چو از سر کلاہ
چو شمشیر بیروں کشید از غلاف | تن خصم در خوں کشید از خلاف
فرس کرد چوں وقت پیکار تند | عدویش ز پیکار بیکار ماند
بود ہمتش بدر و افلاک فُلک (۱) | خطابش ز سلطاں مبارز بہ ملک

عدو خوردہ از دست او درد درد
نبردہ کسی داو ازو در نبرد

بہ گلبرگہ رفتن حضرت اعلا و عزیمت ساغر

بہ روزے مبارک ، بہ وقت قبول | بہ گلبرگہ فرمود سلطاں نزول
طلب کرد و بنشاند ہر دہ وزیر | بہ دولت جواں و بہ تدبیر پیر
کہ اندیشۂ فتح ساغر کنید | بہ یاریِ حق فتح دیگر کنید
وزیراں نہادند سر بر زمیں | کہ خواہد شد از شاہ فتحے چنیں
ز گلبرگہ شہ راہ ساغر گرفت | بہ عشرت ہمہ راہ ساغر گرفت
کسانے کہ در قلعہ جا داشتند | بسے خوف و اندک رجا داشتند

(۱) فُلک = کشتی ۔

چو با لشکر خصم شد روبه رو　　نیاورد از آنها یکی رو بر او
کسی را که او ضرب دستی نمود　　تو گفتی که هرگز به عالم نبود
چنان تیغ او بود برّان و تیز　　که با سنگ خارا نمودی ستیز
کف اوست دریا و دستش چو ابر　　مطر قطرهٔ خون شیر است (۱)
به شیرش کسی چون برابر نهد　　سگ او به شیران برابر جهد
چنان شاه را هست با او نظر　　که خواهد رسانید بر ماه سر
در شاه عالم بهشتی بود　　درو شاه عالم بهشتی بود

کسی کو به رخ خاک این در زده
به نام خدا سکّه بر زر زده

در پهلوانی جهانگیر خان

دگر خان اعظم جهان پهلوان　　که خوانند او را جهانگیرخان
نترسید هرگز دل شیر او　　کجا پهلوانی به شمشیر او
دران جنگ آنها که او کرده بود　　صفی برده هر سوکه رو کرده بود
گهی نیزه بر دشمن انداختی　　گهش سر به تیغ از تن انداختی
شکستی به یک مشت پشت عدو　　ازو باد بودی به مشت عدو

تن خصم را تیر او رخنه کرد
به جانش بجز تیغ او رخ نکرد

در صفت الغ خان

الغ‌خان اعظم وزیر کبیر　　که دارد عطارد دبیر صغیر
به علم است در جملهٔ عام علم　　به دستیش تیغ و به دستی قلم
وزیری خردمند و صاحب دل است　　که مقصود خلقی ازو حاصل است
از آلودگی آن چنان طاهر است　　که نور ولایت ازو ظاهر است

---

(۱) "شیر [illegible]ست و ببر ،" مناسب می نماید .

خدنگے کہ بر دشمن انداختے بہ پیکاں سرش از تن انداختے

چو خوں از تن خصم شہ شد پدید ز خاک سیہ لالہ و گل دمید

چو شد گرز را نوبت دست برد بسے زو سر و پا شد و دست خرد

بود روے او ماہ و رایش خور است چو رویش ہمہ راے او درخواست

چو من بندہ خیلے است وصّاف او ندانم کہ چوں گویم اوصاف او

الٰہی بہ فضل تو با انبیا بہ صندوقِ سرِّ دلِ اولیا

کہ صد سال او را بہ دولت بدار!
ولے کن عدو را حوالت بہ دار!

در تعریف ملک قطب الملک

ملک قطب ملکِ است سردار ترگ دعا گوے او جملہ خرد و بزرگ

جوانے کہ پیران بسیار ہوش بگیرند پیشش بہ ہرکار گوش

بہ حکمت دہد چوں بہ شمشیر آب ز ہیبت شود زہرۂ شیر آب

چو بیند کماں را بہ بازوے شاہ بداند کہ در برج قوس است ماہ

در آں جنگ ہر تیر کانداخت او بہ یک تیر یک شیر انداخت او

خدنگے کہ شد از کمانش جدا بکرد از تن خصم جانش جدا

کمانش مرا شد (۱) مہ نو کماں مہ نو بود گوشۂ زاں کماں

سر موے ہرگز نیازرد کس ہمیں دشمن شاہ آزاد و بس

بداں را بود بُود نابود ازو
خدا و خداوند خشنود ازو

در دلیری ملک بہجت الملک

ملک بہجت الملک نیکو سیر کہ یابد گذر تیر او از سپر

ہمہ بہجت ملک کامش بود ازاں بہجت الملک نامش بود

---

(۱) "کمانش کہ باشد"، مناسب می نماید -

به فرمان شاه این دو گُرد دلیر — شدند از پی صیدِ روبه چو شیر
چه سرها که بی‌باک انداختند — چه تنها که بر خاک انداختند
اگرچه عدو بی عدد کشته شد — به شمشیر این هردو صد کشته شد
به هرسو که راندند تازی فرس — فگندند در حلق دشمن مَرَس (۱)
دل دشمن از عمر برکنده شد — همه قلب اعدا پراگنده شد

چو این هردو خود را بر ایشان زدند
فضولان به هر سو پریشان زدند

در تعریف خان جهان

دگر خان فرخنده جان جهان — که او را خطاب است خان جهان
بخوانند خان جهانش تمام — بگویند جای جهانش تمام
به گاوِ سرِ گرز شیر افگند — به تیرے پلنگ اسیر افگند
ز ترکش چو تیر سه پر برکشید — به چشم عدو میل اندر کشید
به تیغ چو اژدر به تیر چو مار — برآورد از قلب دشمن دمار
سر خصم میزد به شمشیر او — تو گوئی که می‌باخت چوگان و گو
اگر با شکوهش بسنجند کوه — چو کاهے بود کوه با آن شکوه
ز تیغش دم جنگ خون می‌چکید — عدو سر همی‌باخت چون می کشید

چو از شاه عالم نظر یافته
همه نفع دیده نه ضر یافته

در مدح ملک عین الملک

بود عین ترکان ملک عین ملک — که باشد ازو زینت و زین ملک
کفش بحرِ پرگوهرِ رحمت است — زبانش کلید در حکمت است
چنانش به هرکار دست اهتمام — که ناکرده بنیاد گردد تمام

---

(۱) مَرَس: رسنی که در گلوی اسپ و سگ بندند.

به خنجر زبان نهنگان برد / به ناخن دهان پلنگان درد
خطا نیست یک موی در تیر او / نبیند دم تیغ نخچیر او
شود گر به شیران جنگی دُچار / به یک ضرب تیر افگند زان سه چار
اگر حاتم است و اگر رستم است / به جود و سخاوت ازو پَرکَم (۱) است
به میدان کند چون که با شیر جنگ / بیندازد او را به شمشیر و چنگ
به یک گرز فولادِ ده منی / شکست او عدوی شه بهمنی
نیاورد از اعدا یکے در شمار / برآورد از ایشان به نیزه دمار
به عون خدا آن سوار درشت / به هرجا که رو کرد، کردند پشت
به تنها زده بارها لشکرے / چه بوده که بوده چو او دیگرے
دلش با خداوند عالم یکے است / سگے باشد آن کو درینش شکے است
خراسان شد الحق سلاپور ازو / کند حیِّ مطلق بلا دور ازو

در مدح فخرالملک

ملک فخر ملک فلک اقتدار / که کوهے بود از شکوه و وقار
کشاده در خانه و خان (۲) او / ملوکِ ممالک ثناخوان او
کف دست او هردو دریا و ابر / ز دستش به جنگل نهان شیر و ببر
چو با خان عادل نمود اتّفاق / ممالک تهی شد ز اهل نفاق
به دست و زبان کارها کرده اند / صف دشمنان بارها برده اند
ازان کار و پیکار بهتر چه بود / که خود را به سلطان رسانند زود
چو کردند پابوس شاه جهان / سر از فخر سودند بر آسمان
بگفتند، "شاها قراول شویم / دو سه منزل از پیش لشکر رویم
"بتازیم بر دشمنت همچو باد / دهیمش به باد ار بود کیقباد
"عدویت که از تیر گلدسته بست / بیاریم پیش تو اش بسته دست"

---

(۱) پَرکَم = ناچیز، بیکاره، از کار افتاده۔
(۲) "خوان"، مناسب است۔

ندانم فرشته است یا او بشر — به خیر است رویش نباشد بشر

ز عقلش سپه چند صف در صف است — سلیمان چو بود شاه و او آصف است

ز عقلی که دارد به فضل اله — وزیر حکومت شد از لطف شاه

وزارت بود جوهری قیمتی — در انگشتری دارد آن دولتی

چنان باشه شرق هم مشرب است — که گر روز را شب بگوید شب است

مقرّب بود پیش سلطان چنان — که او هرچه گوید بود آنچنان

حدیثش که چون درّ غلطان بود — برازندهٔ (۱) گوش سلطان بود

به بخشش بود حاتم روزگار — به کوشش بود رستم روز کار

چو برکرد بر قلب دشمن فرس — به زین مرصّع به زرّین مَرَس (۲)

تن دشمن از تیر او شد دو در — کز آنجا رود زود تر جان بدر

ز نقش کمانش فزاید فرح — کمان نیست آن، هست قوس قزح

بود نیزه از دست او سرفراز — از آن است دستش به دشمن دراز

وزیر است و باشد چنان لشکرے — که تنهاے تن (۳) بشکند لشکرے

بود راست مرغے سه پر تیر او — که پرّان شود از سپر تیر او

دل دشمنش تودهٔ تیر باد
تنش کان پیکان و شمشیر باد

در شجاعت عادل خان سوایی

سوایی بود خان عادل یکے — که تنها زند خویش را بر نکے

به او پهلوانے نشد روبرو — مسلّم بود پهلوانی برو

کجا پهلوانے زبردست هست — نهد بر زمین پیش اوَ پشت دست

گر افتد گذارش به دریا و کوه — رود کوه از جا، ز دریا شکوه

---

(۱) برازنده = زیبنده، سزاوار۔

(۲) مَرَس: رسنی که در گلوی اسپ بندند۔

(۳) تنهاے تن = تن تنها، یک تن، تنها، یگانه۔

بفرمود اصحاب تجّار را	که "خوانید گلکار و نجّار را
"سراهاے خود را عمارت کنید	سرا پیید و عیش و تجارت کنید"
در گنج لطف و کرم باز کرد	غریبان درمانده آواز کرد
غریباں همه خاں و ماں کرده ترگ	دل خویش بنهاده مسکیں به مرگ
به اقبال شه زنده گشتند باز	به جان و به دل بنده گشتند باز
اگر خلق عالم به جاں زنده اند	غریباں به شاه جهاں زنده اند
غریبان آواره را دوست اوست	فقیران بیچاره را اوست دوست

خدادوست است آں شه سرفراز
خدا دوستش باد و عمرش دراز

در تعریف وزراے شاهی

وزیراں که بودند همراه شاه	چو اختر نمودند بر گرد ماه
وزیران سلطاں ندارند حد	حسابش ندارد کسی جز احد
وزیران داناے قابل همه	به مردی به رستم مقابل همه
به صف در دلیراں چها کرده اند	چه گویم که شیراں چها کرده اند
وزیران کامل‌ملل پرخرد	که هریک ز باغ امل بر خورد
وزیر اند و هستند سلطاں نشاں	که بادا فزوں عمر سلطان شاں
حکومت به عدل آں چناں می‌کنند	که ویرانه ها را جناں می‌کنند
شوم یک بیک را چو مدحت طراز	سخن گردد القصّه دور و دراز
کنم وصف ایں آصفاں اندکے	هزار اند و من گویم از صد یکے

در صفت وزیر حکومت

برید الممالک بود اوّلا	که بودش مبارک قدم آں ولا (۱)
ازاں وقت کو درمیاں آمده	رواں از تن خصم جاں آمده

---

(۱) ولا = پادشاه، ملک -

گهے خصم شہ را بہ حکم خدا | سر و دست و پا کردے از هم جدا
گہے پا سر خصم بیہودہ گوے | بہ چوگان خرطوم می باخت گوے
عدو دید ازیں دست چوں کاروبار | بشد کارش از دست دستش ز کار

غبارے کہ صحرا و میداں گرفت
تنک گشت و در چشم ایشاں گرفت

در تمامی فتح

چو ترکاں فرس را بر انگیختند | بہ یک لحظہ از هم فرو ریختند
چو گوگرد بر پشت ابرش شدند | غلولہ وش آتش بہ دشمن زدند
نخستیں نخستند بعضے کساں | بہ چستی بجستند و بردند جاں
هر آں کس کہ جستن بہ چستی نجست | بہ شمشیر خستند اورا نخست
پس و پیش را هر کسے وا ندید | دگر خویش را هر کسے وا ندید
نہ بعضے بہ یک حملہ بگریختند | بہ یکبارگی جملہ بگریختند
ستورے کہ مرکوب دستور بود | نبودے کم از باد و مشهور بود
بہ سینہ ز ترکے یکے تیر خورد | کہ شد استخوانش ازاں تیر خرد
در آمد بہ سر اسپ و مرد اوفتاد | بریز و گریز اندر اردو فتاد
گرفتند دستور بر گشتہ بخت | ببستند پایش بہ زنجیر سخت

بہ او ترس دادند از فیل مال
برائے شہ آورد بر فیل مال

عزیمت حضرت اعلا بہ طرف گلبرگہ

چو پاے مخالف بہ بند اوفتاد | سر سرکشاں در کمند اوفتاد
بہ گلبرگہ رفتن موجّہ (۱) نمود | هماں لحظہ سلطاں توجّہ (۲) نمود

---

(۱) موجّہ = آنچہ بہ سویش رو کردہ شود ۔

(۲) توجّہ (= روبہ سوے چیزے یا شخصے کردن) بہ ضمہ جیم است آں را بہ فتح اوردن خطاست

فرس تند کرد و دلیری نمود ‌ ‌ ‌ برآورد شمشیر و سیری نمود
عدو چون که در دست شه دید تیغ ‌ ‌ ‌ بر احوال خود گشت گریان چو میغ
ز شه بر عدو تیغ باران شدے ‌ ‌ ‌ وزان تیغ چون میغ باران شدے
عدو را چو تیرش به دل راه یافت ‌ ‌ ‌ بشد جانش از تن که همراه یافت
سر نیزه چون بر عدو راست کرد ‌ ‌ ‌ به جان و دلش آنچه می‌خواست کرد
ز گرزش بسے استخوان گشت خرد ‌ ‌ ‌ هر آن کس که آن گرز را خورد مرد
سر دشمنش خرد از گرز بود ‌ ‌ ‌ اگر همسر کوه البرز بود
عدو زخم شمشیر و تیر و تبر ‌ ‌ ‌ صدے داشت بر تن یک از یک بتر
عدو داشت ز آهن گره بر گره ‌ ‌ ‌ خدنگش کشاد و ز خون زد گره
به شمشیر آن شاه والا گهر ‌ ‌ ‌ نوشته است ''نصرمن‌الله'' به زر
چو آن شاه ازین دست پیکار کرد ‌ ‌ ‌ ز دستے دگر فیلبان کار کرد

در صفت فیل و فیلبان

یکے فیلبان بود و دستے نداشت ‌ ‌ ‌ به دستے دگر فیل را بر گماشت
بزد هی که از هیبتش فیل مست ‌ ‌ ‌ به قلب عدو رو نهاد و شکست
چو بر خصم شه تاخت فیلش به خشم ‌ ‌ ‌ ز خرطوم انداخت میلش به چشم
سرش را ز تن کند خوار و زبون ‌ ‌ ‌ تنش را بیفگند در خاک و خون
همان دم خداوند یا داد و ده ‌ ‌ ‌ زر و مرکب و خلعتش داد و ده
چو چنگ از ره لطف بنواختش ‌ ‌ ‌ یکے دست دیگر ز زر ساختش
یکے فیل ناخورده مے مست بود ‌ ‌ ‌ نگر تا چه بس طرفه بازی نمود
به خرطوم برداشت مانند گرد ‌ ‌ ‌ سوار و فرس را و پرتاب کرد
نه آن اسپ افتاد و آن مَرد مُرد ‌ ‌ ‌ که شد استخوانهاے شان خرد خرد
دگر بود فیلے بدان گونه مست ‌ ‌ ‌ که زنجیرها داشت بر پا و دست
کشادند زنجیر از پاے او ‌ ‌ ‌ نگشتند سیر از تماشاے او

لکدکوب اسپان حجر خاک کرد   زمین از حجر وز شجر پاک کرد

نظر تا به حدّے که می‌کرد کار   پیاده ز حد بیش بود و سوار

فراوان سوار از پس و پیش بود
پیاده ز مور و ملخ بیش بود

در تعریف ترکان و جنگ ایشان

به سلطان هزارے جوانان ترک   که هستند و باشند دائم بزرگ

همه سرخ رویان و یک رنگ شاه   زده تیغ مردانه در جنگ شاه

قراول شدند و برفتند پیش   رسیدند هر یک به خصمان خویش

چو نزدیک گشتند با یک دگر   کشیدند صف از دو رو سو به سر

نهادند شمشیر بر حاسدان   کشادند خون از رگ مفسدان

جیوش حبوش سیه دل چو میغ   کشیدند بر لشکر شاه تیغ

دران روز بهر شه کامیاب   به دشمن بسے تیغ زد آفتاب

ببین حشمت و جاه شاه دکن   که خورشید او را است یک تیغ‌زن

نبود اسلحه کم دران دار و گیر   ولے از همه پیش‌رو بود تیر

چو پیکان پے خصم خونخواره کرد   به دندان سراپاے او پاره کرد

ز خارا همی‌کرد ناوک گذر   همی‌ساخت پیکان سپر را دو در

همی رفت پیکان دران پیچ و تاب   روان در رگ خصم چون خون و آب

شنیدی که چون گرز سر می‌شکست   تبر پشت و پهلو بتر می شکست

عدو را چنان ترس در جان گرفت
که اشکش زمین را به دندان گرفت

در فتح رایت حضرت اعلا

زده میل چون چتر شه شد پدید   فلک میل در چشم ایشان کشید

چو بر دشمنان شاه نزدیک شد   بر ایشان جهان تنگ و تاریک شد

به شه بود همره سوارے هزار   ز ترک و ز تاجیک ' لیک استوار
عدو را هزارے دهے بیش بود   که هریک ازاں دیگرے پیش بود

نظر کن که لطف الٰهی چه کرد
برآورد از لشکر خصم گرد

در مخالفت غلاماں

سر سرکشاں آں برآورده نام   که گلبرگَهش بود و ساغر مقام
بسے بود مال و زر و لشکرش   درم بود و دینار در ساغرش
زر نقد او بود چندیں کرور   ازاں در سرش بود چندیں غرور
فرستاد نزد شه کامیاب   سخنہاے بےوزن و پرپیچ و تاب
که " مارا حکومت ده و کن بزرگ   اگر تاج خواهی بکن ترکِ تُرک
ندانست و نشناخت حقّ یمک (۱)   گلوگیر او گشت آخر نمک

به آخر نمک کار خود کرده است
ندیدست نیک آں که بد کرده است

در موافقت حرامخوراں

چو ایں چند سرکش ز روے نفاق   نمودند با یک دگر اتّفاق
بسے آتش فتنه افروختند   بسے خان و مان کساں سوختند
فزوں بود شاں لشکر از ده هزار   سواران سلطاں هماں بر قرار
و لیکن دو سردار نزدیک بود   رسیدند با شاه جاں‌بخش زود
به فرمان حق لشکر انبوه شد   ز فیل و ز لشکر زمیں کوه شد
چناں گشت صحرا ز گرد سپاه   که نشناخت مردم سپید از سیاه

---

(۱) یمک = (نام پادشاهان ایغور هم هست هر که باشد - برهان قاطع) - گمان می شود که کاتب درینجا غلط کرده است یا عوانی شاید به معنی پادشاه آورده است -

فرس بر مه و مهر بر می‌کند ‌ ‌ ‌ ‌ به هر مه دیهے دگر می‌کند
به تاریخ نهصد دو کم در شمار (۱) ‌ ‌ ‌ ‌ چپ و راست صد فتنه گشت آشکار

به ملک دکن قصّه رو نمود
که جز قصد جان غریبان نبود

آگاه شدن حضرت خلافت پناهی از کار حبوش

خبربر خبر این چنین باز گفت ‌ ‌ ‌ ‌ که " از شاه چیزے نشاید نهفت
"رعیت مریض اند و شاهان طبیب ‌ ‌ ‌ ‌ به دست طبیبان دوائے غریب
" طبیبان به بیمار دارو دهند ‌ ‌ ‌ ‌ به تیمار شان جانے از نو دهند
" شود سرخ روهاے زرد از طبیب ‌ ‌ ‌ ‌ نشاید نهان داشت درد از طبیب
" حدیثے است هرچند ابتر بود ‌ ‌ ‌ ‌ بگویم که ناگفته بدتر بود
" شها ، تاکه عالم بود شاه باش ‌ ‌ ‌ ‌ ز احوال ملک خود آگاه باش
" حبوش اتّفاقے عجب کرده اند ‌ ‌ ‌ ‌ به خود روز روشن چو شب کرده اند
ازیں جمله دستور دینار نام ‌ ‌ ‌ ‌ که دارد زر و مال و لشکر تمام
" به جمعے پریشان همجنس خویش ‌ ‌ ‌ ‌ یکے گشته و گشته از دین خویش
" ز طَور غلامی دگر گشته اند ‌ ‌ ‌ ‌ ز شاه فلک جاه برگشته اند

" ندارند در سر بجز سرکشی
دوا نیست الاّ که لشکر کشی "

در لشکر کشیدن به سر حرامخواران

ازیں قصّه چوں شاه آگاه گشت ‌ ‌ ‌ ‌ شد آتش ز قهر و عدو کاه گشت
بفرمود تا طبل لشکر زدند ‌ ‌ ‌ ‌ علم بر سر چرخ اخضر زدند
بروں رفت از شهر با لشکرش ‌ ‌ ‌ ‌ که لشکرکشی بود چوں شکّرش
دو روزه به یک روز رفتند راه ‌ ‌ ‌ ‌ به دمِّ ستوران برفتند راه

---

(۱) یعنی در سنۀ هشت صد و نود و هشت ،

بود پیر و پیر جهانے بود　　به پیری ز طاعت جوانے بود

برایش به سر خسروان باج آر　　گدایان او چون شهان تاج دار

کسانے ز بند غم آزاده اند　　که دست ارادت به او داده اند

به حاجات خلقش خدا یاور است　　کرامات او جمله را باور است

ز قریات او خصم اگر مال برد　　نخورد آن زر و مال و بدحال مرد

چو دست دعا بهر باران کشود　　ز حق رحمت آمد به باران فرود

عجب نیست کز ذکر و اوراد او　　شود سبحه دُر در کف راد او

دمِ کلک تیرش بود وقت کار　　کند مرغ معنی پیاپے شکار

چه گویم ز دست درربار او　　که باشد سخا و کرم کار او

به صورت نشسته به یک جایگاه　　به معنی همه جاست همراه شاه

محب است و مخلص شهنشاه را
بود جانشین نعمت‌الله را

آغاز داستان

بیا داستانے ز نو گوش کن　　ز دستان رستم فراموش کن

چنین شاه فرّخ رخ نیک بخت　　که موروثیِ او بود تاج و تخت

چو رستم به شمشیر شیرافگن است　　شه بهمنی‌زاد رویین‌تن است

به جاه و جلالش دگر نیست شاه　　به حسن و جمال آفتاب است و ماه

بود سال آن ماه دو پنج و چار (۱)　　صد و بیست یارب که بادا هزار

---

(۱) سلطان محمود شاه بهمنی بن سلطان محمد شاه لشکری بهمنی در ماه صفر سنهٔ ۸۸۶ هجریه بر تخت سلطنت برآمد در آن وقت عمر او دوازده سال بود ازین رو در سنهٔ ۸۹۸ هجریه عمرش به بیست و چهار رسیده باشد . بنابرین این مصراع را بدین طور خواندن مناسب می نماید :—

" بود سال آن ماه بیست و چهار"

بگفتا که داند که من کیستم — دمے غافل از حال شه نیستم
منم نعمت الله آل علی — که غمخوار شاهم به شاه ولی
فرس راند و بگذشت چستے چو برق — عناں بر عناں گشت با شاه شرق
رسید او و شد خصم شه ناپدید — برفت آنچه بد بود چوں او رسید
به صد خوش‌دلی شاه منصور گشت — به یک لحظه بدخواه مقهور گشت
نه یک بار شه را مدد داده است — که شه را مدد بے عدد داده است
به هرجا که شد جنگ و یرغو(۱) پدید — ز هر سو که کس بانگ برغو (۲) شنید
سپاه شه ارچند پیکار کرد — ولے همّت آں ولی کار کرد

خدا یاور و یار ایں شاه باد
مدد شاه دیں نعمت الله باد

در مدح میرزا حبیب الدین
محبّ الله طول عمره

دهن را بشویم به مشک و گلاب — کنم مدح مخدوم عالی جناب
محبّ الله آں نقد شاه ولی — به دانش محمّد ٔ به بخشش علی
ولایت که نورے است آں مستبیں(۳) — بود روشن او را ز روے جبیں
شهاں پیش پایش جبیں می‌نهند — به تعظیم سر بر زمیں می‌نهند
خطابش بود ز آسماں قطب دیں — بود قطب الاقطاب روے زمیں
فلک راه شوقش به سر می‌برد — ملک با فلک هم به سر می‌پرد
فلک بر در او بود پرده دار — ملک هم بدیں در بود برده وار
خدا را همه شب چو طاعت کند — همه روز خلقش اطاعت کند

---

(۱) یرغو : مرادفه ٔ پرسش گناه و تفتیش اں ٔ سیاست - سپاهی، کوتوال ۔
(۲) برغو : شاخے باشد میاں تهی که اں را همچو دنیر و شیپور می نوازند ۔
(۳) مستبین = واضح و روشن ٔ ظاهر و اشکارا ۔

اگر شیر با او درآید بہ جنگ بگیرد روان حلق شیر آں نہنگ
بہ دستے و دستے (۱) بہ حلقش برد جگر از دروںش بروں آورد
خدنگش کزو شیر گردد ذلیل ز پیکاں کند حلقہ در گوش پیل
زند شاہ چوں ہی بہ نخچیرگاہ ز ہیبت شود روی نخچیر کاہ
کماں چوں کشد سخت و یاہو زند رواں تیر بر چشم آہو زند
چو تیرش نشیند بہ پہلوی صید نبیند دگر صید او روے قید
سگش چوں بہ دعویٰ جہد با پلنگ پلنگ آورد ہر قدم عذر لنگ
اگر شیر و ببرے شکارش شود بگیرد دو گوش و سوارش شود
شہا، چوں بہ کار تو پروردگار کرم کردہ، غافل نباشی ز کار
کجاہا خدایت نگہ داشتہ ز چندیں بلایت نگہ داشتہ
اگر با عدوے تو بس یار بود (۲) چہ غم لطف حق با تو بسیار بود
خدا در ہمہ جا نگہدار تست نبی و ولی یاور و یار تست

عدو تا کند جامہ بر تن قبا
بزن دست در دامن اولیا

در واقعۂ دیدن درویشے شاہ ولی اللہ را، قدّس اللہ روحہ،

شبے دید در خواب اہل دلے سعیدے، مبارک پیے، مقبلے
کہ ناگاہ پیدا شد ابرے سیاہ بپوشید از گرد رہ روے ماہ
دراں تیرگی دید مانند برق سوارے سراپاے در نور غرق
ازو شد پراگندہ ابر سیاہ رخ شاہ بنمود چوں روے ماہ
کہ با دشمناں بود در حرب و ضرب سپاہے گرفتہ ہمہ شرق و غرب

---

(۱) ''چو دستم،، مناسب می نماید۔
(۲) ''فلک ار بہ خصم تو بس یار بود'' مناسب می نماید۔

نشانے است هر شاه را در جهاں ... مر او را است مهر نبوّت نشاں
هر آں کس که شد پیروِ شرع او ... همه اصل شد فی‌المثل فرع او
کسی ملکت خسروی یافته ... که او دولت پیروی یافته
زمیں مشت خاکے است در راه او ... فلک گلستاں نظرگاه او
خدا را نظرها به او بوده است ... به رویش چه درها که بکشوده است
همه عالم از نور او آفرید ... ز نور خود او را نکو آفرید
همه انبیا اند سر خیل (۱) او ... همه اولیا اند در ذیل او
دلے کاندرو مهر آلش بود ... معیّن که حسن مآلش بود

در مدح حضرت سلطنت پناهی خلّدالله ملکه

شهنشاه جم‌جاه محمودشاه ... شه انجمن ، چرخ انجم سپاه
شه سال‌خرد و به دانش بزرگ ... که خورشید او را غلامے است ترک
فریدوں نگویم به فرّ و کرش ... فریدوں نفر باشد و چاکرش
قباد و سکندر تواں گفتنش ... سلیماں دیگر تواں گفتنش
چنیں پادشاهے معظّم کجاست ... که هر بندهٔ او یکے پادشاست
کجا ایں چنیں شاه دیگر بود ... که یک بندهٔ او سکندر بود
ز رستم بود بیش دستاں او ... که پا می‌نهد پیش میداں او ؟
به میداں عدو شد چه گر (۲) پارها ... فراواں ازو شد جگر پارها
سپاه عدو را پریشاں کند ... به یک حمله کو رو بر ایشاں کند
چو رفتن به میداں کند عزم جزم ... بود بزمکے پیش او رزم بزم
شرابش ز خون دلیراں بود ... کبابش جگربند شیراں بود
چو سازد زباں تیز شمشیر را ... به شمشیر سازد زبوں شیر را

---

(۱) "سر خیل" بجاے "سرخیل" منلسمپیر می نماید.
(۲) چه‌گر = اگر چه.

فتح نامه محمود شاهی

تالیف عیانی بیدری

فی حمد باری تعالی

به انّا فتحنا کنم ابتدا　　کنم نامه نامی به نام خدا

به نامش چو نامی شود نامه ام　　شکرریز گردد نیِ خامه ام

به نام خدای رحیم و کریم　　که لطفش عمیم است و ملکش قدیم

فلک را به قدرت چو برپای کرد　　ملک را به عزّت درو جای کرد

فلک از خط صنع او رقعه ایست　　ز ملک وسیعش زمین بقعه ایست

زمین در ره اوست افتادهٔ　　سر عجز بر خاک بنهادهٔ

زمین خرقهٔ سبز پوشید ازو　　فلک جرعهٔ مهر نوشید ازو

به قدرت شب و روز را آفرید　　به حکمت ز شب روز را برگزید

به شب مردمان خواب غفلت کنند　　چو شد روز صدگونه صنعت کنند

ز شب روز ، دانی ، چرا بهتر است　　که در کار خود هر کسی رهبر است

شب و روز در ذکر فیض اله　　یکی صفحه دیدم سپید و سیاه

دو عالم به یک بینوا میدهد　　به هرکس که خواهد چها میدهد

هر آن کس که خواهد ، کند سرفراز　　به آن کو نخواهد ، کند در فراز

بود رحمت او کران تا کران　　به کاهی نگیرد گناه گران

رسولی فرستاد آگه به ما
که ما گمرهان را بود رهنما

فی نعت النّبی علیه السّلام

محمّد علیه الصّلوة السّلام　　که ایزد به او داد وحی و کلام

امیر عرب بود و شاه عجم　　کفش هر دو آیینه و جام جم

(۲۳) در دلیری ملک بهجت الملک : ۱۵

(۲۴) در پهلوانی جهانگیر خان : ۱٦

(۲۵) در صفت الغ خان : ۱٦

(۲٦) در مردانگی ملک مبارز الملک : ۱۷

(۲۷) به گلبرگه رفتن حضرت اعلا و عزیمت ساغر : ۱۷

(۲۸) در فتح قلعهٔ ساغر : ۱۸

(۲۹) در شفاعت کردن وزرا : ۱۹

(۳۰) در مراجعت : ۲۰

(۳۱) به شهر در آمدن خداوند عالم خلدالله ملکه : ۲۱

(۳۲) در شکر گذاری حضرت باری : ۲۱

(۳۳) در بهبود اوضاع زمانه : ۲۲

(۳۴) در مدح مسند عالی ملک برید الممالک : ۲۲

(۳۵) در شادمانی شاه عالم و سپاه بی غم : ۲۳

(۳٦) صفت خلق و کرم حضرت اسلام پناهی : ۲۳

(۳۷) در صفت عدل حضرت سلیمانی : ۲۴

(۳۸) در صفت شجاعت پادشاه : ۲۴

(۳) در مدح شاه عالم به طریق خطاب : ۲۵

(۴۰) در تعریف سخن و نام نامه : ۲٦

(۴۱) در دعا و خاتمه : ۲۷

فهرست فصول

(۱) فی حمد باری تعالیٰ : ۱

(۲) فی نعت النّبی علیہ السّلام : ۱

(۳) در مدح حضرت سلطنت پناهی خلّدالله ملکه : ۲

(۴) در واقعهٔ دیدن درویشم شاه ولی الله را قدس الله روحه : ۳

(۵) در مدح میرزا حبیب الدین محب الله طول عمره : ۴

(۶) آغاز داستان : ۵

(۷) آگاه شدن حضرت خلافت پناهی از کار حبوش : ۶

(۸) در لشکر کشیدن به سر حرام خواران : ۶

(۹) در مخالفت غلامان : ۷

(۱۰) در موافقت حرام خواران : ۷

(۱۱) در تعریف ترکان و جنگ ایشان : ۸

(۱۲) در فتح رایت حضرت اعلا : ۸

(۱۳) در صفت فیل و فیلبانان : ۹

(۱۴) در تمامی فتح : ۱۰

(۱۵) عزیمت حضرت اعلا به طرف گلبرگه : ۱۰

(۱۶) در تعریف وزرای نامی : ۱۱

(۱۷) در صفت وزیر حکومت : ۱۱

(۱۸) در شجاعت عادل خان سوایی : ۱۲

(۱۹) در مدح فخرالملک : ۱۳

(۲۰) در تعریف خان جهان : ۱۴

(۲۱) در مدح ملک عین الدین : ۱۴

(۲۲) در تعریف ملک قطب الملک : ۱۵

شده - و شاه به مشورت و راهنمونی قاسم برید از یوسف عادل خان کومک طلب کرد و یوسف عادل خان بدان جانب لشکر کشید و شاه و قاسم برید به او ملحق گشتند -

دستور دینار حبشی و عزیزالملک دکنی به اتّفاق جمیع امرای دکنی و حبشی نزدیک قصبهٔ مهندری فوجها آراسته مقابل شاه آمدند - چون طرفین به جنگ مبادرت نمودند باغیان را شکست افتاد و دستور دینار حبشی زنده اسیر گشت - و آخر شاه به شفاعت یوسف عادل خان از سر خون او گذشته باز به او اقطاع گلبرگه و الند وغیره نوازش فرمود و از اموال او هرچه در سرکار در آورده بودند باز داده به جانب قلعهٔ ساغر رفت و حصار ساغر را فتح نمود - و آن حصار به یوسف عادل خان سپرده متوجه دارالملک بیدر شد -

غیر از این عیانی بیدری یکی عیانی دیگر هم بوده است که ابواسحق ابراهیم نام داشت و عیانی تخلّص می‌کرد و " انبیا نامه " از تصانیف اوست که تاریخی از احوال پیغمبران است (۱) - به قول تامس ولیم بیل ابواسحق ابراهیم عیانی در قرن هشتم هجری یعنی مابین سنه ۷۰۰ و سنه ۸۰۰ ه زندگانی کرده است -

(۱) مراجعه شود به اورینٹل بیوگرافکل ڈکشنری تالیف تامس ولیم بیل -

انداخته به نام خویش کردند . و قاسم برید ترک هم در ۸۹۰ سنه هجریه به پایتخت احمدآباد بیدر بر مسند امیر جملگی برآمده چنان مستقل گشت که در هیچ امر اختیارے و بجز نامے از شاهی به سلطان محمود شاه بهمنی نماند حتیٰ بعد چندے استیلاے قاسم برید بدان درجه رسید که در عین تشنگی هم شاه را خوردن آب بے رخصت قاسم برید میسّر نمی شد .

محمد قاسم فرشته در تاریخ خود آورده است که سلطان محمود شاه بهمنی ثانی و پسرش احمد شاه هردو بےرشد و پست فطرت و خفیف العقل و عیش دوست و فراغت طلب بودند و به شراب و شاهد و ساقی و تختگاه و قصر قناعت کرده هیچ کس لحظهٔ ایشان را هوشیار نمی‌دید .

واقعهٔ دستور دینار چنین است که او یکے از غلامان حبشی سلطان محمّد شاه لشکری بهمنی بود و بنا بر قابلیتے و صلاحیتے که داشت به عهد آن سلطان به حکومت اقطاع گلبرگه و ساغر (ساگر) وغیره فائز گردیده و باز به عهد پسرش سلطان محمود شاه طرفداری ورنگل بدو مفوّض گشته . قاسم برید چون به مسند امیرجملگی برآمد دستور دینار حبشی را از طرفداری ورنگل معزول کرده بر منصبِ زمانِ محمد شاه لشکری به اقطاع گلبرگه و ساغر وغیره مامور نمود . و به اندیشهٔ آن که منصب‌داران موجب تقویت امراے کبار شده باعث یاغی‌گری می‌شوند قاسم برید غیر از امرا همه منصب‌داران (۱) را که داخل جماعت دستور دینار حبشی بودند ازو جدا کرده درمیان خاصه خیل جمع کرد . دستور دینار از جدا کردن منصب‌داران دلگیر گشته به اتّفاق عزیزالملک دکنی عَلَم مخالفت بر افراشت و هفت هشت هزار حبشی و دکنی را جمع آورده بسیارے از بلوکات مملکت تلنگ را که به ولایت گلبرگه نزدیک بود بے حکم شاه متصرّف

---

(۱) از بیستی تا پانصدی را دران زمان منصبدار می‌گفتند و از پانصدی هرکه بالاتر می‌شد اورا درزمرهٔ امرا می شمردند .

از کتب تاریخ چنین مستفاد می‌شود که چون سلطان محمّد شاه بهمنی ثانی که به لقب ''لشکری'' معروف گشته به تاریخ یکم صفر ۸۸۷ سنه هجریه وفات یافت اعیان مملکت بهمنیه پسرش را که دوازده ساله بود به لقب سلطان محمودشاه بهمنی ثانی در پایتخت احمدآباد بیدر به تخت سلطنت بنشاندند و او مدّت العمر دستخوش حریفان بوده و سی و هفت سال اسماً پادشاهی کرده به تاریخ ۴ ذیحجه ۹۲۴ سنهٔ هجریه در گذشت -

آورده اند که مادام العمر سلطان محمود شاه بهمنی ثانی بجز شرب شراب و استماع نغمه و ساز و اختلاط با پریرویان دمساز شغلے دیگر نداشت - این خبر شنیده از دهلی و لاهور و خراسان و ماوراءالنّهر و عراق وغیره هرجا که لولیے و سازندهٔ بود روے به دکن آورد - و همچنین قصّه‌خوان و شاعر و ندیم از اقصاے جهان به درگاه او جمع شده احمدآباد بیدر رشک ایران و توران گردید - مردمان دارالخلافه کوچک و بزرگ به مقتضاے اَلنَّاس علٰی دینِ ملوکهم به همین کار مشغول شده - پیران خانقاه خرقه در رهن مے کردند و مسبّحان سجّاده‌نشین معتکف خرابات گشته به پاے خم نشستند - و حکّام اطراف صورت حال را موافق دلخواه دیده در استحکام خود کوشیدند - چنانچه از امراے شاهی هرکه به سروری و سلطنت با طرفداران (یعنی صوبه داران) همداستان گشت معزّز گردید و هرکه خلاف نمود رقم عزل بر چهرهٔ احوال خویش کشیده دید - در اندک زمان بجز مملکت تلنگ و حوالی و حواشی احمدآباد بیدر هیچ مملکتے در تصرّف پادشاه نماند - لیکن همگی طرفداران غیر از مَلک احمد بحری مدّتها به حسب ظاهر اطاعت می نمودند - و اطاعت ایشان منحصر درین بود که اگر سلطان بنا بر تکلیف قاسم برید تُرک به جایے لشکر می کشید و ایشان صرفه در همراهی می‌دیدند با لشکرهاے خود در کمال عظمت و شوکت که تجمّل شاه در جنب آن هیچ نمی‌نمود رفاقت می‌کردند -

ملک احمد بحری طرفدار جنیر و یوسف عادل خان طرفدار بیجاپور و فتح‌الله عمادالملک طرفدار برار در ۸۹۵ سنهٔ هجریه عَلَم شاهی بر افراختند و نام سلطان محمودشاه بهمنی را از خطبه

بسم الله الرحمن الرحیم

مقدمه

فتح نامهٔ محمود شاهی تصنیف عیانی است که در عهد سلطان محمود شاه بهمنی ثانی در بیدر ظاهراً در سنهٔ ۸۹۸ هجریه به نظم در آورده و به نام آن پادشاه معنون ساخته - و شهر بیدر که از آغاز عهد سلطان احمد شاه بهمنی پایتخت سلطنت بهمنیه گردیده شاید مولد و موطن مالوف عیانی بوده باشد - این فتحنامه مشتمل بر چهل و یک فصل است و پانصد و یک بیت را دارا است - در فصل چهلم تخلص خویش و نام این نامه را هم ذکر کرده است -

در کتابخانهٔ مخطوطات حکومت مدراس یک نسخهٔ خطّی کلّیات عیانی (بیدری) موجود است که بر قصائد و غزلیات وغیره مشتمل می باشد و لیکن بسیار کرمخورده است - ازان نسخه این فتح نامه را که قسمت آخرین آن می‌باشد و چندان کرمو نیست سواد برداشته و تکمیل نواقص نموده حاضر چاپ کرده ام -

موضوع این نامه مهمے است که سلطان محمودشاه بهمنی ثانی در ۸۹۸ سنهٔ هجریه بنابر بغاوت دستور دینار پیش گرفت و به گلبرگه و ساغر (ساگر) لشکر کشیده با فتح و فیروزی به پایتخت خود باز آمد - درین نامه ماسواے به نظم در آوردن وقائع این مهم ' عیانی در مدح و ستایش سلطان و آن همه سرانے که درین مهم همراه رکاب سلطان بودند ابیاتے پرداخته است - و چنین به نظر می‌آید که مصنّف این نامه را در ۸۹۸ سنهٔ هجریه به مجرّد این که سلطان از مهم گلبرگه و ساغر بازآمد یا اندکے بعد از آن نگاشته باشد -

مناسب می نماید که درین جا احوال عهد سلطان محمودشاه بهمنی ثانی را به طور خلاصه ذیلاً درج بنمایم تا خوانندگان این نامه را از آن عهد و آن زمان یک گونه اطلاعے بهره برسد :—

نواب غلام غوث خاں بہادر تذکرۂ گلزار اعظم میں لکھتے ہیں کہ خود انہوں نے عارف الدین خاں رونق سے جو ماجد کے ہمنشینوں میں تھے یہ روایت سنی ہے، وہ یہ کہ ماجد کے جلیسوں میں ذوالفقار علی خاں صفا نامی ایک شیعہ شاعر تھا جو سنیوں کے خلاف اکثر لکھا کرتا تھا، ایک دن ماجد کے کتبخانہ سے وہ آگاہ کا دیوان نکال لے گیا اور جابجا ان کے اشعار پر اعتراضات لکھے اور پھر ایک مدت کے بعد اس کو واپس لاکر رکھدیا،

سنہ ۱۲۱۶ ھ میں نواب عمدۃ الامرا کا انتقال ہوگیا اور انگریزوں نے مسند پر تاج الامرا کی بجاے نواب عظیم الدولہ کو بٹھا دیا سرکاری کتبخانہ بھی ان کے تصرف میں آیا، نواب عظیم الدولہ نے ایک دن آگاہ کا دیوان نکالا تو اسپر قسم قسم کی حاشیہ آرائیاں دیکھیں انہوں نے اسی وقت اس کو آگاہ کی خدمت میں روانہ کیا، کہا جاتا ہے کہ آگاہ کی زبان سے یہ بددعا نکلی،

"علی حسین بزودی بجوان مرگی مبتلامی گردد و خایب و خاسر ازیں جہاں می رود"

اس پر چھ مہینے بھی نہیں گزرے تھے کہ اسہال خونی کے عارضہ سے ۲ ذی الحجہ سنہ ۱۲۱۶ ھ کو تاج الامرا کا انتقال ہوگیا"

اس روایت کے نقل کرنے کے بعد نواب غلام غوث خاں بہادر لکھتے ہیں،

"بعضے از معاصرین او نسبت ایں اساءت بذالش می کنند و ایں حرف بد درحق او می زنند، اللہ ذوالجلال اعلم بحقیقۃ الحال"

سچ ہے

صایب بپاے خویش زندتیشہ بے خبر
آں بے ادب کہ خندہ براستاد می زند

(باقی)

آگاہ اور ان کے شاگردون کے رسایل کے پڑھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ تقریبا ئو سال ایک ہنگامۂ عظیم برپا رہا جس مین دونون طرف سے غیر معمولی تعصب برتا گیا آگاہ کي خاص کر پچھلي تحریرون کالب و لہجہ بہت ہی سخت اور تند ہوگیا ہے - مگر مخالفین کالب و لہجہ اس سے بھی زیادہ سخت تھا اس لئے آگاہ کو ایک حدتک معذورھی سمجھنا چاھئے

آگاہ اور ماجد تاج‌الامراعلی حسین خان ماجد نواب محمد علی والاجاہ کے پوتے اور نواب عمدۃ الامرا بہادر کے بیٹے تھے سنہ ۱۱۹۸ ھ مین مدراس مین پیدا ہوے تھے ئو سال کي عمر مین قرآن مجید ختم کیا اور فارسی کي ابتدائی کتابین پڑھین بلا کے ذھین تھے تھوڑی ھی مدت مین فارسی کي اعلی استعداد حاصل کرلي شعروشاعری کي طرف توجہ ہوی تو ہزارون شعر لکھ ڈالے اور چند دن کے اندر چارہزار اشعار کا ایک مجموعہ تیار ہوگیا یہ سب اشعار قدما کے رنگ مین لکھے ہوے تھے ابتدا مین وہ آگاہ سے اصلاح لینے لگے جب اپنے کلام مین کچھ پختگي پیدا ہوگئي تو ان کي اکثر اصلاحون کو قبول نہین کیا اور بسااوقات اپنے ہی شعر کو بحال رکھا یہ دیکھ کر آگاہ نے ان کي اصلاح سے ھاتھ کھینچ لیا جب نواب عمدۃ الامرا کو معلوم ہوا تو وہ خود ان کو استاد کي خدمت مین لیگئے اور ان سے گستاخي معاف کرانے کي کوشش کي مگر آگاہ نے یہ کہکر ٹال دیا کہ اب ان کے اشعار کو اصلاح کی ضرورت نہین رہی ہے ورنہ وہ ضرور تعمیل حکم کرتے ماجدنے بھی آگاہ کو اشعار دکھانا بند کر دیا اور فخریہ یہ شعر لکھا

شعرخود پیش کسے ازچہ گزارم ماجد کہ‌کنون‌حاجت‌استادنماندہ‌است‌مرا

ماجد کي شاگردی کا یہ زمانہ وہ تھا جبکہ شیعہ علماء کے ساتھ آگاہ کی رسالہ بازی ہورھی تھی اورطرفین سے تشدد برتا جارھا تھا ماجد بھی اپنے باپ کي طرح شیعیت کی طرف مائل تھے ان کی صحبت مین بھی کچھ ایسے شیعہ حضرات تھے جو اٹھتے بیٹھتے آگاہ پر پھبتیان کستے تھے اور ان کے اشعار کا مذاق اڑاتے تھے آگاہ کو یہ سب باتین پہنچتي تھین مگر وہ کوئي حرف شکایت زبان پر نہین لاتے تھے

اس توسل کے بعد آگاہ کي بلاؤں کے دفع ہونے کي یہ صورت ہوی کہ ۳ ربیع الاول سنہ ۱۲۱٦ ہجری کو نواب عمدۃ الامرا کا انتقال ہوگیا - ان کي جگہ پر ان کے لڑکے تاج الامرا علي حسین خان بہادر کو مسند نشین ہونا چاہتے تھا - مگر انگریزوں نے ان کي جگہ پر نواب امیر الامرا بہادر مرحوم کے فرزند نواب عظیم الدولہ کو گدی پر بٹھا دیا - ان کے دل میں آگاہ کي بڑی قدر و منزلت تھی - اس کے علاوہ وہ سنی تھے - اس لئے اب کوئي بھی آگاہ کو کچھ تکلیف پہنچانے کي جرات نہیں کرسکتا تھا - آگاہ نے سب سے پہلے نواب عظیم الدولہ کے دربار میں پہنچکر انہیں مبارکباد دی - اور اس طرح دو سال سے جو مسلسل جھگڑا چلا آرہا تھا - یک لخت ختم ہوگیا - چھ مہینوں کے بعد تاج الامرا کا بھی انتقال ہوگیا - آگاہ نے اپني وفات سے ایک سال پہلے سنہ ۱۲۱۹ ہجری میں اپنے تمام رسایل کو یکجا کیا جن کي کل تعداد باون تھی ان سب پر المقدمۃ الفایقۃ لجمیع الرسایل الرایحۃ کے نام سے ایک نیا مقدمہ لکھا اور چار جلدوں میں اس کو دوبارہ مرتب کیا -

آگاہ کے ایک شاگرد سید محمد کریم حسیني نقوی نے بیان کیا ہے کہ کس طرح اس مناقشہ کي ابتدا ہوی اور کس طرح اس کا سلسلہ آگے بڑھتا گیا - اور آخر میں یہ لکھا ہے کہ یہ تمام باتیں حرف بحرف ٹھیک ہیں - اگر ان میں ذرا بھي شک ہو تو معتبر حضرات سے اس کي تحقیق اور تصدیق کرلی جائے - چنانچہ وہ شیخ بہاء الدین کو مخاطب کرتے ہوے لکھتے ہیں

" دریں ہمہ مرقومہ بے کم وکاست راست بر اسست بود - اگر شکے در ان باشد تحقیق آن از معتبران باید کرد - دریں صورت برتو لازم است کہ تامقدار آنہا رامنع کنی کہ حالاہم این گفتگوے بے معني بگزارند و عوض آن مناقب حضرات عالیات گویند "

" بالآخر عنادو تضاد بآں رسانیدند کہ درصدد کشتن من افتادند درعشرۂ محرم ہر سال کہ ہنگام ہیجان ہوا دفتنہ این اہل خبث وضلال است کار بند انگیزش بلوی وشورش وغوغائی شدند ودر ہر محرم بایمان غلاظ با ہم عہدمی بستند کہ بجای حال امسال این مہم رابااہمال نباید انداخت وبہر صورت بقتل فلان باید پرداخت تاآنکہ ازین شورشہا کاہشہا دیدم وازیں سوزنش ہا کشیدم دلتنگی بہ نہایت انجامید و کارد باستخوان رسید ومضمون ابیات خاقانی معادی حسب حال این وابستہ حیرت ودگر اذي گرد ید ۔

ہر زہر کہ دست عالم آمیخت	در جام جہاں نمای ماریخت
ہر شربت زہر کآسماں ساخت	خاص از پے جان ماش پرداخت

آخر باضطرار بسیار و تپش دل بے قرار در آخر شہر ذی الحجۃ الحرام سنہ ۱۲۱٦ ہجری در جناب سیدۂ ارباب حال و مقام منبع روح و ریحان و مرجع اہل کشف و فتوح ' آئینہ دار جمال بے ہمال فقر محمدی و پردہ کشاے تمثال بے مثال سر احمدی حضرت فاطمہ قدسیۃ الفاتحہ و الخاتمۃ علي ابیہا و علیہا صلوات تامۃ و تسلیمات دایمہ ایں رباعیات غرر مع رباعیات دیگر بعرض رسانیدم و بتوسل حضرت قدسیہ مستدعی کشف ایں بلیہ گردیدم و دیدم آنچہ دیدم ۔

فکان ما کان مماست اذکرۃ	فظن خیرا و لاتسال عن الخبر"

اس کے بعد حضرت فاطمہ زہرا کي شان میں دس رباعیاں ہیں جن میں سے آخر کي دو رباعیاں یہ ہیں ۔

آناںکہ اسیر ہوس و پندارند	از حضرت تو دور مرا پندارند
ایں قصۂ پر غصہ سپردم با تو	تو داني و ایں زمرہ کہ بہتاں کارند
دل تنگم ازیں حرف سراسر بہتان	ہرلحظہ چو دود دل خویشم پیچان
گفتند اگر راست مرا پاداشے	ورہست غلط بدہ سزاے ایشاں

کا انتقال ہو گیا اور ان کی جگہ پر ان کے بڑے لڑکے نواب عمدۃ الامرا گدی نشین ہوے۔ چونکہ وہ شیعیت کی طرف مایل تھے۔ اس لئے شیعوں کو بڑی تقویت حاصل ہوگئی۔ بعض لوگوں نے کھلم کھلا تبرا بازی شروع کرلی شیعوں میں محمد تقی نامی ایک صاحب تھے جنھوں نے سنیوں کے سامنے قسم قسم کے شبہات پیش کرنے شروع کئے مثلا یہ کہ حضرت رقیہ اور ام کلثوم جو یکے بعد دیگرے حضرت عثمان رضی اللہ عنہ سے بیاہی گئی تھیں آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی لڑکیاں نہیں تھیں حضرت ام کلثوم جو حضرت علی کی صاحبزادی تھیں اور جو حضرت عمر سے بیاہی گئی تھیں مغصوبہ تھیں۔ یعنی حضرت عمر نے زبردستی ان کو اپنے نکاح میں لیا۔ خلفاء ثلاثہ اور دیگر صحابہ کرام نعوذ باللہ منافق تھے اور انھی نے تبوک سے واپسی پر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے قتل کی سازش کی تھی حضرت امام مالک متعہ کو جائز قرار دیتے تھے صحابہ نے قرآن مجید میں کانٹ چھانٹ کردی ہے اور وہ آیتیں نکال دی ہیں جو حضرت علی کی خلافت سے تعلق رکھتی تھیں جاہل سنی، ان خدشات کو آگاہ کے سامنے پیش کرتے تھے اور ان سے جواب مانگتے تھے اس طرح ان کو مجبور ہوکر جواب لکھنا پڑتا تھا۔

جب بحث مباحثے کا یہ سلسلہ دراز ہوتا گیا تو طرفین سے سخت کلامی ہونے لگی وہ لوگ جو باہر سے آتے تھے وقتیہ طرفداری پر اتر آتے تھے۔ چنانچہ آگاہ کے زمانے میں شیخ بہاء الدین نامی ایک صاحب باہر سے آئے ہوے تھے انہوں نے حالات کا رنگ دیکھ کر شیعوں کی تائید شروع کردی مگر آگاہ کے شاگردوں نے ان کو خوب لتاڑنا شروع کیا جب شیعوں نے دیکھا کہ آگاہ اور ان کے شاگردوں کا ہر ایک جواب پہلے سے زیادہ سخت اور مدلل ہوتا جارہا ہے تو انہوں نے عشرۂ محرم میں آگاہ کو قتل کرنے کا پکا ارادہ کرلیا چنانچہ آگاہ اپنے رسالۂ نفثۃ المصدور میں لکھتے ہیں -

بہت بڑا رنج پہنچا ۔ مگر دو چار سال بعد سنہ ۱۲۰۷ ھ میں ایک ایسا واقعہ پیش آیا جس کی وجہ سے آگاہ کو شیعوں کے خلاف قلم اٹھانا پڑا۔

آگاہ سے ان کا ایک شیعہ شاگرد ان کی مملوکہ کتاب الملل والنحل مانگ لے گیا تھا ۔ اس نے اس کو ایک سال تک اپنے پاس رکھا اور پھر اس کو ایک دن واپس کرکے مچھلی بندر روانہ ہو گیا چند دن بعد آگاہ نے کسی ضرورت سے کتاب کھولی تو اس کے ایک صفحہ پر ایک حاشیہ لکھا پایا جس میں حضرت عمر رضی اللہ تعالی عنہ کے متعلق گالیاں لکھی تھیں ۔ غالبا یہ مسئلہ قرطاس کے متعلق تھا ۔ حاشیہ کے نیچے اس شاگرد نے اپنا نام حروف مقطعات میں لکھا تھا ۔ یہ دیکھ کر آگاہ کے دل کو بیحد رنج پہنچا ۔ اس کے بعد انہوں نے تمام صفحات الٹ کر دیکھے تو انہیں پتہ چلا کہ اس شاگرد نے اور دو جگہوں پر بھی اسی قسم کے حاشیے لکھے ہیں اور ہر ایک حاشیہ کے آخر میں اپنا نام الگ الگ حروف میں دیا ہے آگاہ نے محسوس کیا کہ ایسے وقت خاموشی اختیار کرنا ایک گناہ عظیم ہے ۔ انہوں نے فورا فارسی زبان میں ایک رسالہ لکھا جس کا نام دفع الوسواس الخناس العارض في حديث الميراث والفدك والقرطاس تھا ۔ اس میں میراث فدک اور مسئلہ قرطاس کے متعلق شیعوں کے غلط خیالات کی تردیدکی

اس رسالہ کا مشہور ہونا تھا کہ شیعوں کی طرف سے ان پر لے دے شروع ہوگئی ۔ آگاہ نے دوسرے سال یعنی سنہ ۱۲۰۸ ھ میں اور دس رسالے لکھے اور پھر ایک مقدمہ لکھ کر اور ان کو ترتیب دے کر ایک کتاب بنادالی اور اس کا نام کتاب الرسایل فیما یتعلق بالامامۃ من المسایل رکھا ۔ اس کتاب کا پھیلنا تھا کہ شیعوں کی طرف سے بھی مختلف رسایل لکھے جانے لگے ۔ اسی اثنا میں سنہ ۱۲۱۰ ھ میں نواب محمد علی والاجاہ

جگہوں پر مذہبي بحثیں چھڑی ہوی تھیں - شیعوں کي طرف سے میرغلام حسین جودت اورسنیوں کي طرف سے خواجہ رحمت‌اللہ اور ان کے شاگرد خواجہ کمال‌الدین ان مذہبي بحثوں میں بہت زیادہ حصہ لیا کرتے تھے - ایک مرتبہ حافظ امین‌الدین احمد خان بہادر المتوفی سنہ ۱۱۹۵ھ اور میرغلام حسین جودت کے درمیان ایک مناظرہ بھی ہوگیا تھا - جس کي تفصیل خود آگاہ اور دوسرے حضرات کي کتابوں میں ملتي ہے -

آگاہ فطرتا صلح پسند واقع ہوے تھے - وہ ان بحثوں میں عملی طور پر کبھی حصہ نہیں لیا کرتے تھے - جس طرح بہت سے سني ان کے شاگرد تھے اسي طرح بہت سے شیعہ بھی ان کے شاگرد تھے وہ دونوں کي ضروریات کے پورے کرنے میں ہمیشہ یکساں مدد و معاون ہوتے تھے - چونکہ ان کا عقیدہ یہ تھا کہ حضرت معاویہ باغي تھے اور حضرت علي کے خلاف ان کي لڑائي کسي اجتہادی غلطي کا نتیجہ نہیں تھی اس لئے اکثر لوگ ان کو نیم شیعہ ہی تصور کرلے تھے - فراکٹر قسم کے سني اکثر اپني نجي صحبتوں میں یہ شبہ ظاہر کرتے تھے کہ یہ شخص شیعوں کا اتنا حامی کیوں ہے ؟ ضرور ہے کہ اندروني طورپرشیعہ ہو مگراس کے اظہارکرنے سے کتراتا ہو - نواب محمد علي والاجاہ کے دوسرے فرزند نواب امیرالامرا کي مدارالمہامی کے زمانے میں یہ شیعہ سني بحثیں کوئي ناگوار صورت اختیار نہیں کرسکتی تھیں - کیونکہ وہ سنیوں اور شیعوں کو اپني حد سے آگے بڑھنے نہیں دیتے تھے - لیکن جب سنہ ۱۲۰۳ھ میں نواب امیرالامرا کا انتقال ہوگیا تو بعض نا عاقبت اندیش شیعوں نے تبرا بازی شروع کردی - خواجہ رحمت‌اللہ کی تاریخ وفات تعمیہ کے ساتھ ”سگ خبیث“ لکھی اور چونکہ خواجہ موصوف سے آگاہ کو بڑی عقیدت تھی اس لئے آگاہ کو

کے کہنے پر مہربان تخلص اختیار کیا تھا - تصوف کی طرف زیادہ میلان تھا - کم عمری ھی میں انہوں نے اپنے ماموں مولانا فخرالدین سے بیعت کرائي تھی - اور فخری اپنا تخلص اختیار کیا - آگے چلکر وہ اسي نام سے مشہور ھوے اور ان کا خاندان آج تک اسی نام سے مشہور چلا آتا ھے -

فخری سنہ ۱۱۸۳ ھ میں میلاپور مدراس آئے اور یہیں سکونت اختیار کرلی سنہ ۱۱۹۳ ھ میں فن تصوف پر اصل الاصول کے نام سے ایک معرکۃ الآرا کتاب لکھی - وہ مثنوی مولانا روم کے اشعار کي بڑی دلچسپ تشریح کیا کرتے تھے -

فخری آزاد اور آگاہ کے بہت بڑے قدر دان تھے - دونوں کے درمیان خط و کتابت کي ابتدا بھی انہیں ھی کي وجہ سے ھوی تھی - لیکن دونوں کے درمیان یہ دوستي بہت دنوں تک قایم نہیں رہ سکي - جیسا کہ اوپر گزر چکا ھے - فخری نے آگاہ کي تعریف میں اشعار لکھے تھے - جن کا جواب آگاہ نے اپنے بعض عربي اشعار میں دیا ھے جو ان کے عربي خطوط کے مجموعے میں مذکور ھیں -

جب سنہ ۱۲۰۳ ھ میں فخری کا انتقال ھوا تو آگاہ نے ان کی وفات کا حسب ذیل تاریخي قطعہ لکھا -

فخری کہ در مشائخ دوران عدیل او ... ھرگز نہ کرد جلوہ درآئینۂ شہود
از مرد مہری تن افسردہ گشتہ تنگ ... در سیر اوج جان پر پرواز واکشود
بودم بفکر رحلت او کز صریر کلک ... خورد این فغان بگوش دلم لانظیر بود
سنہ ۱۲۰۳ ھ

شیعہ سنی کشمکش شیعوں اور سنیوں کے درمیان شروع ھی سے مذھبي اختلاف چلا آرھا ھے - کوئي دور بھی ان دونوں فرقوں کي آپس کي کشمکش سے خالي نہیں رھا - مگر آگاہ کے زمانے میں یہ جھگڑا بہت بڑھ گیا تھا اور بہت ھی ناگوار صورت اختیار کر گیا تھا مدراس اور ویلور میں بہت سے شیعہ آباد تھے اور ان دونوں

واقف اسرار خدا و رسول کاشف استار فروع و اصول
همچو کسائي بخصوص قرات همچو خلیل است امام نحات
هست کمالش بسخن گستری گاه بتازی و گهے در دری
شعر او مملو ز صنایع بود رونق بازار بدایع بود
قوت بازوے بزرگان دین حامی ارباب مقام یقین

ابجدی نے اپنی یہ مثنوی آگاہ کے سامنے بغرض تقریظ پیش کی تھی۔ اس پر جو تقریظ لکھی اس کا آخری جملہ یہ تھا۔

" غرض این کلام مرغوب نادر الاسلوب سراسر خوبی ها است و بوجه من الوجوه قابل اعتراض و ایراد نیست "

اسی طرح ابجدی اپنی دوسری مثنوی راغب و مرغوب کی ابتدا میں لکھتے ہیں کہ انہوں نے یہ مثنوی آگاہ کو دکھائي تھی۔ فرماتے ہیں۔

این گنج جواهر معانی ویں جوهر گنج شایگانی
دادم بہ یکی گہر شناسے روشن منشے گران قباسے
کو شمع دل و چراغ دین است هم نام امام پنجمین است
ذکرش بزبان حیات جانها سرمایہ عمر جاودانها
باشد بعروس علم داماد صبد گوشہ نتایج یقین داد

ان اقتباسات سے واضح هوسکتا هے کہ اس زمانے کے اهل علم کے نزدیک آگاہ کی کتنی قدر اور عزت نہیں رهي هوگی۔

آگاہ اور فخری حافظ سید شاہ عبدالقادر مہربان فخری سنہ۱۱۴۳ هجری میں اورنگ آباد میں پیدا هوے تھے۔ ان کے والدماجد سید شریف الدین محمد خان نقوی روضہ کے قاضي تھے جو اورنگ آباد سے مشرق میں سات میل پر ایک مشہور قصبہ هے۔ فخری نے میر غلام علي آزاد بلگرامی و غیرہ سے ادب اور حدیث کی تعلیم حاصل کي تھی۔ انھی

در قطعه و رباعی و ترجیع بند و فرد
فکرش بمنتهای خیال رسا رسید

چوں دید نثر او دل نشگفته بهار
گفته به غنچه‌های من اکنون صبا رسید

هرکس که بنگرد به تصوف تصرفش
گوید به پیرجام که صدرالوری رسید

در منطق و بیان و معانی ز نطق او
آسان شده بجای حروف هجا رسید

جانش بقصد اوج تقدس فشانده بال
زیں تنگنا بفسحت دارالبقا رسید

وامانده‌ام بدرد دل خود زمن مپرس
اے داغ هجرتش که بجانم چها رسید

تاریخ رحلتش چو طلب کردم از سروش]
گو همدم حکیم نظامی ندا رسید
سنه ۱۱۹۴ ھ

اگاه اور ابجدی میر اسمٰعیل خان ابجدی نواب محمد علی والاجاه کے درباری شاعر اور فارسی اور اردو کے ماهر استاد تھے ۔ انہوں نے انور نامه ، راغب و مرغوب ، موودت نامه زبدةالافکار اور هفت جوهر جیسی بهترین مثنویاں لکھی تھیں ۔ آخر عمر میں تحفةالعراقین کی فارسی میں شرح لکھی تھی ۔ ایک فارسی دیوان بھی چھوڑا تھا ۔ سنه ۱۲۰۳ هجری میں انتقال کیا ۔

ابجدی عمر میں آگاه سے بهت بڑے تھے ۔ انور نامے کی تالیف پر انهیں نواب والاجاه کی طرف سے شاهانه انعام بھی ملا تھا ۔ وه نواب عمدة الامرا اور نواب امیرالامرا کے اتالیق بھی تھے ۔ امرا کے نزدیک ان کی بڑی قدر اور وقعت تھی ۔ اس ظاهری شان و شوکت اور اقتدار کے باوجود وه آگاه کے علم و فضل کے بڑے معترف اور مداح تھے اور ان کی بڑی قدر کرتے تھے ۔ ابجدی نے کئی جگه ان کی تعریف کی هے چنانچه زبدةالافکار کے آخر میں لکھتے هیں ۔

اهل سخن مست مے وحدت اند
گرچه نواسنج نی کثرت اند

از دم شان سنگ گهر می‌شود
از لب شان خاک چو زر می‌شود

زاں همه ایں جا یکے حاضر است
حضرت آں مولوی باقر است

همتی او قصر شرف رابنا
سلمه الله علی رامنا

موجد قانون سخن گستران
مصلح اشعار سخن پروران

بدرک عبارات یکتاے دھر | برمز و اشارات مشہور شہر
عبارات او از اشارات پر | اشارات او در لطافت چو در
زہے باقر صادق مرتضي | چو کاظم شدہ متصف از رضا
بود چوں علي علم و فضلش جلي | دھاد ایزد اورا مقام علي
ز ھستي بود تا بحالم نشان | مبادا نشانش ز عالم نہان
مبادا دلش بے نشاں از سرور | نشانش مباد از دل خلق دور
بزنداں کہ عالم چار بند | بروں باد از بند رنج و گزند
چو خورشید روشن مسلم ز غم | چو مہ دشمن او بدق و درم

آگاہ نے سنہ ۱۱۸۴ ھجری میں ذوقي کي مدح میں ایک عربي قصیدہ لکھا ھے جس میں ویلور کے احباب سے دور رھنے کے متعلق دلي افسوس کا اظہار کیا ھے - اور قربي و ذوقي کي بڑی تعریف کي ھے جب ذوقي نے ۱۳ رجب سنہ ۱۱۹۴ ھجری کو وفات پائي تو آگاہ کے دل کو بڑا صدمہ پہنچا - آگاہ نے حسب ذیل موثر تاریخي قطعہ لکھا جو آج بھی ذوقي کے مقبرے پر لکھا ھوا نظر آتا ھے -

ذوقي کہ از تراوش فیض زبان او | گلزار نظم و نثر بہ نشو و نما رسید
عیسي دمے کہ از نفس جاں فزاے او | جانے بقالب سخن بے نوا رسید
خسرو و شے کہ شورشي شکرین او | چوں شہرت د بیرفلک جابجا رسید
افراخت چوں قصاید خود را باوج عرش | خاقاني و ظہیر بہ تحت الثری رسید
از ھر مسطش کہ بلند است چوں نجوم | از بدرو شمس زمزمۂ مرحبا رسید
چوں نغمہ سنجشد بغزل طوطیان ھند | گفتند این نواے غریب از کجا رسید
نبود عجب کہ چرخ زند قاضي فلک | از ھر ترانہ اش کہ باوج سما رسید
در مثنوی محیطلبش ریخت چوں گہر | گفتند اھل گنجہ کہ رشحے بما رسید
ھاک زلالي از شرم خجلت در آمدہ است | چوں موج این زلال بخاکسار وا رسید

دل بردی وجان نیز بداں طرۂ مشکیں | در بردن دلها چوں تو عیار کہ باشد
ذوقي نے فورا کھا
تابےخبرم ازغم عشقت خبرم نیست | دلدار کدام است و دل آزار کہ باشد
آگاہ نے جواب دیا
یک جام نگاہ تو زخود بے خبرم کرد | الحق بچنیں بادہ خبردار کہ باشد
ذوقي نے کھا
ماریست سرزلف سیاہ تو وبا مار | بودن نتواں خاصہ بدیں مار کہ باشد
آگاہ نے کھا
هر تار سرزلف تو زنجیر دل ماامست | درحلقۂ زنجیر گرفتار کہ باشد
ذوقي نے کھا
ذوقی چو توخوشگوے بشیراز کدام است | خوبي چونگار توبفرخار کہ باشد
آگاہ نے اپنا مقطع یوں کھا
* رکس کہ چوباقر زغم هجرتوزاراست | جزوصل تواتش مونس وغمخوار کہ باشد

ذوقي نے کئي مثنویاں لکھی ھیں ۔ ان کي ایک فارسي مثنوی معجز مصطفي بھی ھے ۔ اس کے کل سات ھزار دوسو اشعار ھیں ۔ ذوقي نے سنہ ۱۱۸۰ میں یہ کتاب لکھي تھي اور صرف ڈیڑھ مہینے کی مدت میں لکھی تھی ۔ اس سے ان کی بدیھہ گوئي کا خوب اندازہ ھوسکتا ھے اس کي ابتدا میں باقرآگاہ کی تعریف کی ھے جس سے ان کي قدر و منزلت کا کچھ اندازہ لگا یاجا سکتا ھے ۔ چنانچہ کھتے ھیں ۔

من این نامۂ نامی نغز را | کہ نرمي کنددیدنش مغز را
بپرداختم از کمال هنر | بعھدے کہ از عیب شد مشتھر
ز بھر محب فتوت نشاں | کہ دارد ز نامش مروت نشاں
جھاں را وجودش جھان صواب | بزیر فلک چوں فلک کامیاب

کے صاحبزادے اور باقر آگاہ کے پھوپھی زاد بھائی تھے سنہ ۱۱۵۱ ھجری میں ویلور میں پیدا ہوے تھے یہ آگاہ سے سات برس بڑے تھے ۔ دونوں حضرت قربی کے صاحب تصانیف مرید اور شاگرد تھے دونوں میں انتہا درجے کا اتحاد اور ربط تھا ۔ قابلیت لیاقت اور ذہانت میں دونوں بے نظیر تھے بدیہہ گوئی اور زود نویسي میں ذوقي کا کوئي مثیل اور نظیر نہیں تھا ۔ ایک ھی نشست میں کئي سو اشعار نظم کر دیتے تھے ۔ خود آگاہ کا بیان ھے کہ ایک مرتبہ ذوقي نے سات سو شعر نظم کئے اور کہا کہ انھوں نے ایک ھي نشست میں ایک ھزار سے زیادہ شعر لکھے ھیں ۔

جس زمانے میں کہ آگاہ ویلور میں تعلیم حاصل کر رہے تھے ان کے اور ذوقي کے درمیان گھنٹوں صحبت رہا کرتي تھي اور فی البدیہہ اشعار کھنے کے متعلق طبع آزمائی کی جاتي تھي بسا اوقات ذوقی مختلف عنوانوں کے تحت آگاہ سے اور آگاہ ذوقی سے رباعیاں کھنے کي فرمائش کرتے اور کبھی ایسا بھی ھوتا کہ ایک ھی ردیف قافیہ اور بحر میں ذوقي ایک شعر کھتے تو آگاہ دوسرا شعر فورا کھتے ۔ اس طرح چند ھي منٹوں میں دو غزلیں تیار ھوجا تیں ۔ اس کی کئی مثالیں حضرت ذوقی کی کتاب انشاے لطف اللھی میں ملتي ھیں ۔ ھم ذیل میں صرف ایک مثال درج کرتے ھیں ۔ ایک نشست میں ذوقی نے فورا یہ شعر پڑھا

ما را بغم عشق تو غمخوار کہ باشد   مرھم نھی این سینۂ افگار کہ باشد

آگاہ نے فورا ھي جواب دیا

درجور وجفا چوں تو ستمگار کہ باشد   چوں من بوفا بیدل عیار کہ باشد

ذوقي نے کھا

ھر کس کہ بدام تو دراشتاد بر افتاد   از خاطر اوخوا ھش ھر کار کہ باشد

آگاہ نے کھا

" می گویم که پدر و عم معترض از کاسہ لیسان جناب معلی القاب واو بیک واسطہ شاگرد آں تقدس انتساب - پس این قدررعایت ادب درحق استاد الاستاد سخت تر نامناسب بقول مرزا صائب

صایب بپاے خویش زندتیشہ بےخبر آں بے ادب کہ خندہ براستاد می زند

براھل انصاف مخفی ومحتجب نیست کہ ایرادات جناب آگاہ بر میر آزاد چناں نقصانے ندارد کہ وے مصداق خطاے منکر شود و آزادرا منصب حیدری از جانب معترض عطاگردد "

اس کے بعد نواب غلام غوث خاں بہادر نے ان چار سو اعتراضات میں سے صرف چار اعتراض نقل کئے ہیں اور لکھا ھے کہ اب تک ان کا کوئي جواب نہیں دیا جاسکا ۔

اس قسم کی معاصرانہ چشمکوں اور تنقیدوں کو ایک دوسرے کي تنقیص وتذلیل کا ذریعہ نھیں بنانا چاھئے ۔ اس میں کوئی شبہ نھیں کہ آگاہ کا قلم بسا اوقات بہت تیز ھوجاتا تھا اور ان کے الفاظ تیر ونشتر سے بھی زیادہ سخت ھوتے تھے ۔ مگر آزاد کے جوابات بھی اسي قسم کے ھوتے تھے - انھوں نے اپنے ایک شعر میں تو اپنے مخالف کو یزید کي نسل سے قراردیا ھے - چنانچہ کھتے ھیں ۔

من کہ آزادازنسل حسین بن علي ام ھرکہ چوں اوفتاد از نسل یزید است

یہ بھي یاد رکھنا چاھئے کہ اس قسم کی تحریریں طبعي غیظ وغضب کا نتیجہ ھوتي ھیں مگر اس قسم کي معاندانہ تنقیدوں کے باوجود نفس ایرادات واعتراضات سے ادب کو ضرور ترقي ھوتی ھے ان کي وجہ سے بہت سے ادبي نکات واضح ھوجاتے ھیں اور ادیب اور شعرا زبان و بیاں کي غلطیوں سے محفوظ ھوجاتے ھیں ۔

اگاہ اور ذوقی حضرت سید شاہ عبداللطیف ذوقي اس دور کے بھترین فارسي شاعر تھے یہ حضرت سید شاہ ابو الحسن قربي قدس سرہ

خامیوں سے پاک نہیں تھا ۔ بس پھر کیا تھا دونوں کے درمیان معاصرانہ چشمک کا پیدا ہوگئی جس کی وجہ سے دونوں کے درمیان اختلاف بڑھتا گیا ۔ آگاہ نے آزاد کے اشعار میں خامیاں تلاش کرنی شروع کیں اور چہار صد ایراد برکلام آزاد کے نام سے ایک مستقل رسالہ ھی لکھدیا ۔ اس کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود ہے ۔

معلوم ہوتا ہے کہ دونوں طرف سے ایک دوسرے پرلے نے شروع ہوگئی تھی اور ایک مدت تک دونوں کے شاگردوں اور ہوا خوا ہوں کے درمیان ایک خاصہ ہنگامہ برپا رہا ۔ مگر ایسا معلوم ہوتا ہے کہ اس تنقیص کی ابتدا آزاد ھی سے ہوی تھی چنانچہ آگاہ کے ایک شاگرد میدکریم محمدحسینی نقوی اس کے متعلق لکھتے ہیں ۔

"وھمچو میر غلام علي آزاد کہ علامۂ زمن وعلم مفرد ہند و دکن بود ۔ چوں با آنجناب مقابلہ نمود طرفی نہ بست و نقش اوچنانکہ خواست درست نہ نشست بلکہ قدر او بشکست وچہار صدایراد بر کلام آزاد ھنگامۂ محشر آراست وباز ازوے صدائے وندائے برنخاست وکسے از تلامذہ واحباء اونیز گرد وپیش خیال جواب نگردیدہ بلکہ چوں غنچہ شاخ بریدہ نفس نزدید (رسالہ کمال داناٸي وحق نماٸی)

مولوی محمدمہدی واصف نے اپنے تذکرہ معدن الجواہر میں میر غلام علي کے تذکرے میں آگاہ کے ان اعتراضات وایرادات کے متعلق لکھا

"مناظرہ ومباحثہ فضیلت دستگاہ مولوی محمد باقر آگاہ وچہارصد ایراد برفاضل متبحر آزاد از نیرنگي روزگار خبرمي دھد ۔

حق در انجا بدست حیدربود جنگ با اوخطائے منکر بود

پاس ادب رخصت نمي دھد کہ زیادہ ازیں گفتہ شود"

اس کے متعلق نواب غلام غوث خان بہادر اپنے تذکرۂ گلزار اعظم میں لکھتے ہیں

اس طرح دونوں کے درمیان خط و کتابت کا سلسلہ شروع ہوگیا تھا ۔ آزاد نے اپنی بعض عربی و فارسی تصانیف مدراس روانہ کیں ۔ جن کو پڑھکر آگاہ نے ان کی بیحد تعریف کی اور فصاحت و بلاغت میں آزاد کو بے نظیر اور بے مثیل قرار دیا ۔

اس سے پہلے آگاہ کو عربی میں اشعار کہنے کی طرف بہت کم توجہ ہوتی تھی ۔ انہوں نے صرف دو تین قصیدے لکھے تھے ۔ جن کو نقل کرکے آزاد کی خدمت میں روانہ کیا تھا ۔ عربی اشعار کے لکھنے کی طرف توجہ نہ ہونے کی وجہ خود آگاہ نے یہ لکھی ہے کہ گھریلو پریشانیوں اور طبیعت کے جمود کی وجہ سے اس کی طرف توجہ نہیں ہو رہی تھی دوسرے یہ کہ ان کے پاس عربی نظم و نثر کے دواوین اور کتابیں موجود نہیں ہیں جن سے وہ نظم و نثر کے لکھنے میں استمداد حاصل کریں ۔ تیسری سب سے بڑی اور اہم وجہ یہ تھی کہ عربی شعر گوئی کا لطف حاصل کرنے والا مدراس میں کوئی نہیں تھا ۔ آگاہ نے آزاد سے درخواست کی کہ وہ اپنی خط و کتابت کا سلسلہ جاری رکھیں ۔

آگاہ نے آزاد کی شان میں ایک مختصر عربی قصیدہ لکھا جس کے صرف دو شعر یہاں نقل کئے جاتے ہیں ۔

زین السیادۃ والشرافۃ و العلی　　فخر الکرام و نخبۃ الامجاد

فتشت اهل الهند قاطبۃ فلم　　ار مثلہ فی ذلک الاعداد

مگر آگاہ اور آزاد کے درمیان یہ اتحاد بہت زمانے تک قایم نہیں رہ سکا ۔ آزاد نے آگاہ کا کلام منگوا بھیجا ۔ آگاہ نے چند دن کے اندر اپنا فارسی کلام مرتب کرکے آزاد کے پاس بھیجا اور نیز ایک فارسی مثنوی مراۃ الحسن روانہ کی جوشاید آزاد کی مراۃ الجمال کا جواب تھی ۔ آزاد نے آگاہ کے کلام پر جارحانہ تنقید کی ۔ جو آگاہ کو پسند نہیں آئی ۔ آزاد کا کلام بھی

میں حرمین شریفین کی زیارت کے بعد اورنگ آباد پہنچے اور وہیں مستقل سکونت اختیار کرلی - سنہ ۱۲۰۰ھ میں انتقال کیا اور وہیں مدفون ہوے -

میر غلام علی آزاد کو عربی اور فارسی زبان پر بڑی قدرت حاصل تھی - کسی ہندی مسلمان نے عربی میں اس فصاحت و بلاغت کے قصیدے نہیں لکھے جس طرح آزاد نے لکھے ہیں - ان کے مختلف فارسی تذکرے آج بہت ہی وقعت کی نظر سے دیکھے جاتے ہیں - آزاد کا حلقۂ تلامذہ بہت وسیع تھا - حضرت شاہ عبدالقادر مہربان فخری انہی کے شاگرد تھے - مہربان تخلص آزاد ہی کا تجویز کیا ہوا تھا - غالباً آگاہ غلام علی آزاد کے نام سے واقف تھے - اور رجب سنہ ۱۱۸۳ ہجری میں نواب محمد علی والاجاہ کی دعوت پر فخری مدراس تشریف لائے تو ان کی وساطت سے آزاد اور آگاہ کے درمیان غائبانہ تعارف ہوا - آگاہ نے آزاد کو عربی میں ایک خط لکھا اور اپنے چند اشعار اور ایک قصیدۂ نونیہ آزاد کی خدمت میں روانہ کیا - چنانچہ آگاہ لکھتے ہیں -

" فعالم ما يخفى السرائر عالم بانك في قلبي و عيني نازل لاسيما بعد ما طرق سمعي محامد اوصافه بالتفصيل من لسان السيد الجليل و الشيخ النبيل السيد عبدالقادر المتخلص بمهربان ابقاه الله تعالي راقيا الي مراقي الذوق و الوجدان فازداد شوقي اضعاف ما كان و قاسيت من غمراته مالا اطيق شرحه ببيان و كتبت بعض الابيات المستحفظة بالعجل التي نمقتها في الزمان الاول لاني كنت علي جناح السفر و غادرت سفينة الاشعار في الحضر و انشدت قصيدة نونية بالارتجال مع جموم الهموم و توزع البال و قلة الاستحضار و اتحفتها الي تلك الخدمة السرية و انا تال خاتمة المقامات الحريرية فلو غشيني نور التوفيق و نظرت لنفسي نظر الشفيق المسترت عوارى الذى لم يزل مستورا "

ارشاد نواب فردوس مکان بخواندن حدیث و ملفوظ شریف و خرق عادات مامور بودند - چون بعد هنگامۂ حیدر علي خان مولوی محمد غوث آمدہ داخل ملازمین خاص شدند حکم فردوس مکان بخواندن احادیث و ملفوظ شریف بهر دو ماہ مبارک مذکور بایشان شرف ورود یافت .... و عالمے از تبرکات متبرکہ سرفراز می‌شدند از سنہ ۱۱۸۱ هجری هنوز کہ لغایت سنہ ۱۲۵۳ جاری است -

آگاہ نے یہي نہیں کیا بلکہ امیرالامرا کی خواهش پر اردو نظم میں سیرت طیبہ کي ایک مبسوط اور مستند کتاب لکهني شروع کی - چنانچہ سنہ ۱۱۸۴ هجری اور سنہ ۱۱۸٦ هجری کے درمیان هشت بہشت کے چھ رسالے لکھے جو ربیع الاول کے ابتدائی بارہ دنوں میں بطور مجلس کے پڑھے جانے - اور لوگوں میں بیحد مقبول ہونے لگے - آگاہ نے آگے چلکر سنہ ۱۲۰٦ هجری میں هشت بہشت کے اور دو رسالے لکھے اور کتاب کي تکمیل کي - اور اس کے علاوہ اسي سال حضرت شیخ عبدالقادر جیلاني رحمۃاللہ علیہ کے مستند حالات پر نظم میں محبوب القلوب کے نام سے ایک کتاب لکھی جو بہت مقبول هوی- اسي طرح اهل بیت اور منتخب اصحاب کرام رضوان‌اللہ علیهم اجمعین کے مستند حالات پر نظم میں ریاض الجنان اور تحفۃ الاحباب کے نام سے دو کتابیں لکھیں ان سب کي تحریر سے آگاہ کا مقصد یہي تھا کہ فاسد عقاید اور خیالات کي اصلاح هوجائے - اور آنحضرت ، اهل بیت اور صحابہ کرام کي پاک و پاکیزہ زندگی کا بہترین نقش ان کے دلوں پر بیٹھ جائے -

میر غلام علی ازاد سے دوستی اور پھر مخالفت میر غلام علی آزاد بلگرامی بارھویں صدی هجری کے مشهور عربی اور فارسی مصنف اور شاعر تھے سنہ ۱۱۱٦ هجری میں بلگرام میں پیدا هوے سنہ ۱۱۵۲ هجری

محرم کے ابتدائی دس دنوں میں ہر روز مجلس ہوتی ہے اور اس میں کربلا کے واقعات کو بیان کیا جاتا ہے - یہ دستور اب تک جاری ہے - ان میں سے اکثر قصاید اور مرثیے موضوع روایات پر مبنی ہوتے ہیں ان کا پڑھنا پڑھانا اور سننا سنانا آگاہ کے نزدیک بالکل حرام تھا

جب نواب امیرالامرا نتھڑنگر کے فوجدار ہوکر گئے تو وہاں کسی عالم یا عمل نے انھیں مشورہ دیا کہ اس قدیم دستور کو بدل دیا جائے اور ان کی جگہ حدیث اور سیرت کی مستند کتابوں کا ترجمہ پڑھکر سنایا جائے تاکہ عوام کو اصل حالات سے واقفیت ہو - امیر الامرا نے اس مشورے کو بہت پسند کیا اور سید محمّد عالم (۱) کو شمایل ترمذی اور دیگر حدیث کی کتابوں کا ترجمہ پڑھ کر سنانے کا حکم دیا - جب امیرالامرا نتھڑنگر سے مدراس آئے تو انھوں نے باقر آگاہ کو اس کام پر مامور کیا - اور جب سنہ ۱۱۹۴ھ میں مولوی محمّد غوث شرف الملک بہادر بھی ادگیر سے مدراس آگئے اور امیرالامرا کے ملازمین میں داخل ہوگئے تو دونوں ملکر اس کام کو انجام دینے لگے چنانچہ وقایع امیرالامرا کا مصنف لکھتا ہے۔

" دراں زماں یکے از علماء حاضر الوقت عرض نمودہ کہ بجز خواندن احادیث ختم المرسلان و خرق عادات حضرت پیردستگیر بے کمال باحیاے فواتحہ امرے احسن متصور نمی گردد ...... مولوی محمد باقر مرحوم موافق ارشاد نواب فردوس مکان بخواندن حدیث و ملفوظ شریف و خرق عادات مامور بودند چوں بعد ہنگامۂ حیدر علی خان مولوی محمد غوث آمدہ داخل ملازمین خاص شدند حکم فردوس

(۱) غالبا یہ وہی سید محمد عالم بن عباس السلیمانی ہیں جو شیخ سلیمان الہدی زبیدی مفتی بلادیمن کے شاگرد تھے اور جن سے شاہ عبدالقادر مہربان فخری میلاپوری نے فن حدیث حاصل کیا تھا -

تھے - وہ بہت قوی، جری اور بہادر تھے نواب والاجاہ نے سنہ 1181ھ میں ان کو نتھڑ نگر کا فوجدار بنا کر بھیجا تھا - اور جب ان کے چچا نواب نصیرالدولہ بہادر کی صاحبزادی عظیم النساء بیگم سے ان کا رشتہ ہوگیا تو انہیں مدراس واپس بلالیا - سنہ ۱۱۸۷ھ میں تنجاور کو فتح کیا تھا - اس خوشی میں شہنشاہ ہند نے انہیں امیرالامرا کا خطاب عنایت کیا تھا - امیرالامرا آگاہ کی بہت بڑی قدر کرتے تھے اور ان کو ہمیشہ اپنے ساتھ رکھتے تھے حضر اور سفر دونوں میں وہ ان کے ساتھی تھے جب انہیں کسی عالم یا فاضل سے ملنا ہوتا تو وہ باقر آگاہ ہی کو ساتھ لیجاتے تھے اور جب کسی کو نواب والاجاہ یا امیرالامرا سے ملاقات کا شرف حاصل کرنا ہوتا تو وہ آگاہ ہی کی وساطت اختیار کرتے تھے اکثر باہر سے آنے والے علماء و فضلا آگاہ ہی کے ذریعے امیرالامرا تک پہنچنے کی کوشش کرتے تھے -

اس کے علاوہ آگاہ کے دوسرے فرایض بھی تھے - بعض اوقات سرکاری مقدمات کی تحقیق اور تفتیش بھی ان کے ذمے ہوتی تھی - ان کی حیثیت ایک عالم، ایک مفتی اور ایک استاد کی تھی - لوگ ان کے پاس سوالات لیجاتے تھے اور جواب پاتے تھے کرناٹک کے مختلف شعرا ان سے اپنے اشعار کی اصلاح لیا کرتے تھے - بعض طلبہ ان سے باقاعدہ درس بھی لیا کرتے تھے

مجالس میلاد کی اصلاح جنوبی ہند میں ایک زمانے سے یہ دستور چلا آتا ہے کہ ربیع الاول کے ابتدائی بارہ دنوں میں اور ربیع الثانی کے ابتدائی گیارہ دنوں میں ہرروز مجلس منعقد کی جاتی ہے - اور اس میں آنحضرت صلی اللہ علیہ و سلم اور حضرت سید عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ کی شان میں نعتیہ اور مدحیہ قصاید پڑھے جاتے ہیں نیز

اس زمانے میں مدراس میں فارسی کا رواج تھا - تمام خط و و کتابت فارسی زبان ہی میں ہوتی تھی - جب عربی میں خطوط لکھنے کی ضرورت محسوس ہوی تو نواب محمد علي والاجاہ نے آگاہ کي علمي قابلیت کا شہرہ سنکر انہیں باریابي کا شرف بخشا اور انہیں دوسو روپیہ ماہوار تنخواہ پر سرکاری ملازم مقرر کرلیا۔

جب پہلے پہل یہ خطوط مکے پہنچے تو شیخ ابراھیم زمزمی مفتي شافعیہ، شیخ القراء شیخ محمد مرداد مکي اور سید احمد جیسے جلیل القدر ادیبوں اور عالموں نے باقر آگاہ کے اسلوب بیان اور طرز نگارش کو پسند کیا اور جواب میں نواب صاحب کے نام محرر کے متعلق بھی تعریفي وتوصیفي خطوط لکھے - جن کو پڑھکر نواب والاجاہ بیحد خوش ہوگئے - انھوں نے ایک زریں جھولا تیار کروایا اوراس کو اپنے دونوں فرزندوں یعنی نواب عمدۃ الامرا اور نواب امیرالامرا کے ھاتھوں آگاہ کي خدمت میں روانہ کیا - اور یہ بھی حکم دیا کہ دونوں شاہزادے آگاہ کو اس جھولے میں بٹھا کر خود اپنے ھاتھوں سے جھولائیں - آگاہ کي دینداری اور کسر نفسي اس قسم کے تحفے اور تعظیم کو قبول نہیں کرسکتي تھی آگاہ نے بڑے اصرار کے بعد نواب والاجاہ کے اس تحفے کوتو قبول کرلیا مگر دونوں شاہزادوں کے ھاتھوں سے جھولا جھولنے سے مطلقا انکار کردیا نواب والاجاہ نے نواب امیرالامرا بہادر کي تعلیم بھی آگاہ کے سپرد کر رکھی تھی - امیرالامرا بہادر نواب صاحب کے دوسرے فرزند تھے - ان کا اصلي نام محمد منور تھا۔ یہ سنہ ۱۱۶۳ ھ میں پیدا ہوے تھے - قرآن مجید کے حافظ تھے۔ مختلف اساتذۃ وقت سے عربي اور فارسي پڑھی تھی ملک الشعراء دربار والاجاھی میراسمٰعیل خاں ابجدی بھی ان کے ایک استاد

و نواب والاجاہ در ریاست خود از بارگاہ سلطنت عثمانیہ استنبول سند خدمت افروختن چراغہا در مسجد حرام و در مسجد نبی علیہ‌السلام درخواست کردند پس سند مذکور از سلطنت سلطان خلداللہ ملکہ بہ والاجاہ عطاشد و از معرفت وکیل کمپنی انگریزی کہ بدربار سلطنت عثمانیہ حاضرمی بود بہ والاجاہ رسید و بامسند خدمت فراشی کہ سابقا بہ حاجی انورالدین خان جد والاجاہ از سلطنت سلطان روم دادہ شدہ بود اضافہ شد (صفحہ ۲۳)

اس سند کی عطائیگی کی تاریخ ٹھیک طور پر معلوم نہیں ہے۔ باقرآگاہ کے عربی خطوط کو دیکھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ سنہ ۱۱۸۰ھ سے اس وقت کے امیر حجاز شریف سرور کے ساتھ نواب والاجاہ کی خط و کتابت کا سلسلہ شروع ہوگیا تھا۔ نواب والاجاہ نے تروانلور کی آمدنی حرمین شریفین کے شیوخ و علماء و غربا کے لئے وقف کردی تھی۔ وہ ہرسال ایک لاکھ سے زیادہ روپیہ حرمین کو روانہ کیا کرتے تھے۔ انہوں نے مکے میں مدراسیوں میں سے امین‌الدین احمد خان کو اور مکے والوں میں سے استاذالقراء شیخ محمد مرداد کو اپنا وکیل مقرر کررکھا تھا۔ اور اسی طرح مدینے میں مدراسیوں میں سے سعید محمد خان کو اور مدینہ والوں میں سے سید حنیف بخاری اور سید محمود موسوی کو اپنا وکیل مقرر کر رکھا تھا امیر حجاز سے یہ درخواست کی جاتی تھی کہ جدہ سے لیکر مکہ اور مدینے تک اس زرومال کے پہنچنے کا پورا انتظام کیا جائے اور چوروں سے اس کی حفاظت کی جائے اور نیز مذکورۂ بالا وکیلوں کے ذریعے ہدایت کے مطابق اس مرسلہ زرومال کی تقسیم کی جائے۔ اس سلسلے میں امیر حجاز کے نام بھی گرانقدر تحفے اور تحایف روانہ کئے جاتے تھے۔ ان خطوط کا سلسلہ سنہ ۱۱۸۰ھ سے سنہ ۱۲۰۵ھ تک جاری رہا۔

اس زمانے میں تھا سید بوالحسن بے شک اوس کا مظہر سر و علن
جامعیت کے فلک کا سور تھا طور اسرار قدم کا نور تھا
جان اوس کا در مقامات عظام نت ترقی میں رہے ہو شاد کام

دبیری کے فرایض اور انعام نواب محمّد علي والاجاہ کے دادا حاجي انورالدین خان بہادر جب پہلي مرتبہ حج کے لئے تشریف لے گئے تو شہنشاہ اورنگ زیب عالمگیر نے حرمین شریفین کے غرباء میں تقسیم کرنے کي غرض سے تین لاکھ روپیہ ان کے حوالے کیا ۔ انورالدین موصوف نے سورت پہنچکر اس رقم میں تجارتي مال خریدا اور جدہ پہنچکر اس مال کو فروخت کردیا جس سے دو لاکھ روپیہ حاصل ہوا ۔ اس پوری رقم کو حرمین شریفین کے شیوخ و علماء اور غربا میں تقسیم کردیا اور ہرایک سے رسید حاصل کرکے شہنشاہ ہند کي خدمت میں پہنچا دیں ۔ اورنگ زیب کو ان کي اس دانشمندی اور دیانت داری سے بیحد خوشي ہوی اور انہوں نے انورالدین خان بہادر کو " حاجي " کا ممتاز لقب عنایت فرمایا ۔ اس کے بعد انورالدین نے کئي مرتبہ حج کیا اور اسي طرح خیرات کي ۔ سلطان روم یعني عثماني بادشاہ نے ان کي خدمات جلیلہ کا لحاظ کرتے ہوے اپني خاص مہرا ور دستخط سے فراشي کي سند اور ایک قلمدان عطا کیا جو ان کے ورثہ میں بطور یادگار کے چلا آرہا تھا ۔

جب نواب محمد علي والاجاہ کا زمانہ آیا تو انھوں نے اپنے ایسٹ انڈیا کمپني کے وکیل کے معرفت عثماني سلطان عبدالمجید خان سے اس سند فراشي کي تجدید کرائي ۔ چنانچہ اساس ریاست کرناٹک میں ہے ۔

جگ سوہن کي ابتدا میں کہتے ہیں ۔

خاص کر بوالحسن پاک سیر | غوث کے سر و عیاں کا مظہر
باوجود اس کے کہ تھا غرق وصال | سوزش عشق سے تھا مالا مال
گر کروں درد کا میں اوس کے بیاں | دوں سے خامے کے لہو ہووے رواں

راحت جان کي ابتدا میں فرماتے ہیں ۔

خاص شیخ دین و دنیا بوالحسن | جس کی تھی ہر بات میں سوہن لگن
معرفت میں تھا او بحر بے کنار | ہر بچن اوس کا تھا در شاہوار
گرچہ تھا اوس کو مقام بایزید | مارتا تھا نعرۂ ھل من مزید
مقتدا ہے وہ مرا عرفاں میں | آشنا مجھ کو کیا ہے گیان میں
خلدنت میں جیو اوس کا شاد اچھو | ذکر سے اوس کے جہاں آباد اچھو

من در پن کي ابتدا میں لکھتے ہیں ۔

اتھا یاں بو الحسن گنجینۂ راز | شریعت ہور طریقت بیچ ممتاز
کیا یوں جمع او دونوں کو باہم | کہ ہر دو گئے مانند تو ام
قلم اوس کا تھا نخل شعلۂ طور | دم اوس کا پرتو نور علي نور
طریقت میں اتھا وہ شیخ میرا | ہے احسان اوس کا میرے پر گھنیرا
ز انوار فروغ جلوۂ ذات | اچھو نت قبر اوس کی چاندنی رات

آخری رسالۂ من جیون میں فرماتے ہیں ۔

اس ملک منے ابوالحسن تھا | جو عشق میں محو دن رین تھا
جب قرب سے پور تھا سراپا | قربي تھا تخلص اوس کا زیبا
تحقیق اتھا وہ رکن دین کا | گنجور تھا مخزن یقین کا
وہ پیر مرا اتھا بہ عرفان | دیوے حق اوسے جزاے شایاں

اسي طرح آگاہ نے اپني تصنیف تحفۃ الاحباب میں بھی قربي کي تعریف کي ہے ۔ چنانچہ لکھتے ہیں ۔

میں سے ہر ایک کی ابتدا میں حمد و نعت اور منقبت حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی کے بعد بالالتزام قربی کی بھی تعریف کی ہے - چنانچہ پہلے رسالہ من دیپک میں کہتے ہیں -

خاصا قربی وہ شیخ زمن عرفاں کے گھن کا پاک رتن
ہے علم و معارف میں جعفر ہے کرم میں معن اوس کا چاکر
جب عرفاں کی تقریر کرے ہر سامع کوں تصویر کرے
تھا علم کا او کشور پورا ہے ہر قول اوس کا یک بورا
تھا ہر فن میں وہ بے جوڑا جو وصف کروں میں ہے تھوڑا
من اوس کا حق سوں پور اچھو دل اوس کا نت مسرور اچھو

اسی طرح من ہرن کی ابتدا میں فرماتے ہیں -

اے ترے فرماں میں کل دھرت وکھم (۱) باقر حیراں کے اوپر کر کرم
تیری کل اولاد کی حرمت ستے تیرے مریداں کی برکت ستے
غیر کی صحبت سوں منجکو دور کر در پو تیرے رکھ منے شام و سحر
حق سوں تحیات بشام و سحر ہو وے ترے روح مقدس اوپر
یک دم احساں سوں ترے بو الحسن علم کے دریا کا ہوا دورتن
برج حقایق کا اتھا سور او گنج دقایق سوں اتھا پور او
محو شریعت کی اتھی اوس کی چال محو حقیقت میں تھا اوس کا حال

من موہن کی ابتدا میں لکھتے ہیں -

ملک عرفاں کا بادشاہ گھنبیر آسمان کرم کا بدر منیر
پیروی میں نبی کے تھا فانی اس کے اسرار سوں اتھا گیانی
یا الٰہی تو خوش ہونت اوس سوں رکھ ترقی میں دم بدم اوس کوں

---

(۱) یعنی زمین و آسمان -

مدت تک کنارہ کشی اختیار کرلی - انہوں نے قربی کے حالات میں تحفۃ الاحسن فی مناقب السید ابی الحسن کے نام سے ایک کتاب لکھی - اور اس طرح اپنے استاد کا ایک حد تک حق ادا کیا -

باقر آگاہ کی مختلف تصنیفات کو پڑھنے کے بعد اندازہ ہوتا ہے کہ ان کے دل میں حضرت قربی کی بڑی عظمت اور منزلت تھی - ان کو وہ حضرت سید عبدالقادر جیلانی کے بعد کا مرتبہ دیتے تھے - انہوں نے مختلف جگہوں پر ان کی بڑی ہی تعریف اور توصیف کی ہے -

چنانچہ اپنے عربی مقامات کے پہلے مقامے المقامۃ الشمامۃ الکافوریہ فی وصف معاہد الایلوریہ میں ہندوستان کی تعریف اور ویلور کے قلعہ اور ارباب کمال اور پہلوں اور پھولوں کی تعریف کرنے کے بعد آخر میں حضرت قربی کی شان میں ایک لمبا عربی قصیدہ لکھا ہے - جس کے چند اشعار ذیل میں نقل کیے جاتے ہیں -

شریف سید سند کریم   غدا فی الفخر مستند الکرام
ھو الصندید فی غرر السجایا   و فی العلیا الامام ابن الامام
ابو الحسن العلی القدر شانا   حسینی المناقب و المقام
و رکن الدین للاسلام عونا   علی علاتہ فی الاھتمام
و فی نخب التقی سماہ عال   و فی رتب العلی مرقاہ سامی
و انت لدین ربک نعم عون   و انت لشرع جدک خیر حامی
کلامی عن ثنایک فی قصور   علیک تحیۃ الرب السلام

آگاہ نے اپنی مشہور تصنیف ھشت بہشت کے آٹھویں رسالوں

بڑی مثنویاں اور بہت سی غزلیں لکھیں اور قربی سے اصلاح لی قربی کی ذات سے آگاہ کو بہت بڑا فائدہ پہنچا - انہوں نے کئی جگہ اس کا اعتراف کیا ہے - چنانچہ ایک جگہ لکھتے ہیں

بود ہر بیت من آئینہ دار دیدۂ آگاہ
کہ بر پیچہ حسن کسب سخن از بوالحسن کردم

دوسری جگہ کہتے ہیں -

جام جہاں نما ہے نظم دقیق آگاہ
صاف اس کو کردیا ہے صیقل ابوالحسن کا

جب سنہ ۱۱۸۲ ھ میں قربی نے وفات پائی تو آگاہ کے دل کو بڑا صدمہ پہنچا - انہوں نے ایک بہت ہی پر سوز قطعہ تاریخی لکھا جو آج تک قربی کے مقبرے پر لکھا ہوا نظر آتا ہے - وہ قطعہ یہ ہے -

بوالحسن آنکہ از نم فیضش　　چمن دیں چو باغ خلد شگفت
قرطہ گوش عرشیاں گردید　　آں گہرہا کہ در معارف سفت
باطہانش عیاں نکردہ ظہور　　باعیانش نہاں نماندہ نہفت
از پے واردان مشہد غیب　　حسن و خاشاک غیر از دل رفت
کرد زیں طاق تنگ عزم رحیل　　تا شود باجہان مطلق جفت
در حریم بقا بشاہد قدس　　دوش بردوش شاد و خنداں خفت
بود جان جہاں ازیں معنی　　از سفر گردش جہاں آشفت
فکر تاریخ رحلتش کردم　　غاب قطب البلاد ہاتف گفت
　　　　　　　　　　　　۱۱۸۲ ھ

قربی کی وفات کے بعد باقر آگاہ کو اپنا پرانا کلام ہیچ اور بے وقعت معلوم ہونے لگا - انہوں نے اس وقت تک جو کچھ لکھا تھا اس کو پانی میں بہادیا اور شاعری سے بھی ایک

کرناٹک کے اکثر شعراء انہی سے اصلاح لینے لگے ۔

دو سال بعد یعنی سنہ ۱۱۷۷ھ میں باقر آگاہ نتھڑنگر سے ویلور چلے آئے ۔ اور اس مرتبہ قربی سے نہ صرف تعلیم و تعلم اور مشق سخن کا سلسلہ جاری رکھا بلکہ ان کے ہاتھ پر بیعت بھی کرلی اور ان کے مرید ہوگئے ۔

کسب سخن اور کسب سلوک کے علاوہ قربی کی صحبت سے آگاہ کو ایک بہت بڑا فائدہ یہ پہنچا کہ ان کو عربی نظم و نثر کے لکھنے پر بھی بڑی قدرت حاصل ہو گئی ۔ قربی اس دور کے بہترین ادیب اور خطیب تھے ۔ عربی شعرا کا کلام اور مختلف ادیبوں کی عبارتیں انہیں ازبر تھیں ۔ جمعہ میں وہ فصیح و بلیغ عربی خطبے دیا کرتے تھے ۔ ان کے اس جوہر کمال سے بہت سے وابستگان علم نے فائدہ اٹھایا ۔ چنانچہ نواب غلام غوث خان اپنے تذکرۂ گلزار اعظم میں قربی کے حالات کے تحت لکھتے ہیں ۔

" نثر عربی بکمال فصاحت و بلاغت تحریر می نمود و ازیں مایدہ پر فایدہ مستفیدان خود را متلذذمی فرمود "

انہی کا فیض تھا کہ باقر آگاہ نے اگے چلکر عربی زبان و ادب میں بھی بڑا نام پیدا کیا جس کی تفصیل آگے آئیگی ۔

یہ ٹھیک طور پر معلوم نہیں ہوتا کہ اس مرتبہ آگاہ ویلور میں کتنے سال تک رہے ۔ تذکروں کی عبارتوں سے ایسا مفہوم ہوتا ہے کہ آگاہ اپنے مرشد سید شاہ ابوالحسن قربی کی وفات سنہ ۱۱۸۲ھ تک ویلور میں رہے ۔ اس لحاظ سے ان کی کل مدت اقامت پانچ سال ہوتی ہے ۔ بہت ممکن ہے کہ وہ اس مدت میں مدراس اور دوسرے مقامات کو بھی گئے اور آئے ہوں ۔ بہر حال اس عرصے میں انھوں نے کئی ایک قصیدے اور مختلف چھوٹی

سارا وقت مختلف علوم و فنون کی کتابوں کے مطالعے پر صرف کریں ۔ چنانچہ آگاہ نے ایسا ہی کیا ۔ اور تھوڑی مدت میں علوم متداولہ پر ایک گونہ عبور حاصل کرلیا ۔

ویلور میں باقر آگاہ کو سید ابوالحسن قربی کے ساتھ جو عقیدت پیدا ہوی تھی وہ نتھڑنگر جانے سے کم نہیں ہوی ۔ انھوں نے سنہ ۱۱۷۵ ھ میں جب کہ ان کی عمر صرف سترہ سال کی تھی ، قربی کے متعلق ایک پر زور فارسی قصیدہ لکھا جس کا مطلع یہ تھا ۔

آفتاب اوج وحدت ماهتاب برج دیں
کاشف اسرار قربت صاحب عین الیقین

یہ قصیدہ جوش عقیدت سے لبریز تھا ۔ قربی نے اس قصیدے کو بہت پسند کیا ۔ اور اس کے جواب میں یہ لکھا ۔

" قصیدۂ غرا کہ در مدح فقیر حقیر بود رسید معانیش دیدہ دعاے اللهم زد فزد کردہ آمد بایں قدر علم چنیں فکر صایب بظہور آمد ۔ چوں زیادت علم شود فکر کارها خواهد کرد کہ سزاوار آفریں تام و تحسین تمام خواهد بود ۔ بعض محال اصلاح طلب است اگر در حضور می بودند ظاهر کردہ می شد ۔ و السلام "

قصیدے کی سلاست اور روانی اور اس کے جوش اور جذبے سے قربی نے اندازہ لگالیا تھا کہ باقر آگاہ آگے چلکر شاعری میں بڑا نام پیدا کرینگے ۔ اس بے بضاعتی علم پر ان کے فکر سخن کی یہ کیفیت ہو تو وفور علم کے بعد اس کی کیا کیفیت نہ ہوگی قربی کی پیشینگوئی سچی اور دعاے اللهم زد فزد مقبول ثابت ہوی چنانچہ وہ تھوڑے ہی زمانے میں سرآمد شعراء روزگار ہوگئے اور

ویلور میں آگاہ کی تعلیم کا سلسلہ ابھی ختم نہیں ہوا تھا کہ ان کو کسی وجہ سے نتھڑنگر یعنی ترچناپلی چلا جانا پڑا۔ مگر وہاں بھی انہوں نے اپنی تعلیم کا سلسلہ جاری رکھا۔ ایک صوفی منش بزرگ مولوی ولی اللہ سے عربی صرف و نحو کی کتابیں پڑھنی شروع کیں۔ اور ان سے المصباح کا دو تہائی حصہ اور الضوء فی شرح المصباح کا ایک جز پڑھا۔ باقر آگاہ کی علمی استعداد اتنی ہوچکی تھی کہ وہ کتابوں کو پڑھکر سمجھہ لے سکتے تھے۔ مولوی ولی اللہ نے انہیں ترغیب دی کہ وہ اپنا

سن شعور کو پہنچنے کے بعد یہیں قربی کی تعلیم شروع ہوی۔ انہوں نے مولانا محمد حسین بیجاپوری سے فارسی اور مولانا محمد ساقی سے عربی پڑھی - مولانا محمد فخرالدین مہکری نایطی سے جو اس وقت کے ایک مشہور صوفی تھے تصوف اور سلوک کی تعلیم حاصل کی - چونکہ بلا کے ذہین تھے۔ اس لئے تھوڑی ہی مدت میں تمام علوم متداولہ میں کمال حاصل کرلیا -

قربی نے مولانا محمد فخرالدین نایطی سے بیعت کی اور قادریہ طریقے پیران سے خرقہ خلافت پایا۔ پھر حضرت سید محمد علی قدس سرہ اور حضرت خواجہ رحمت اللہ نایب رسول اللہ سے قادریہ، نقشبندیہ چشتیہ اور رفاعیہ سلسلوں کی اجازت حاصل کی - پھر شیخ محمد مخدوم ساوی سے اذکار اور وظایف میں استفادہ کیا۔ اس طرح بہت جلد وہ لوگوں میں مشہور اور معروف ہوگئے۔ ہرایک کے دل میں ان کی عظمت بیٹھہ گئی سیکڑوں آدمی ان کے ہاتھہ پر بیعت کرکے ان کے مرید ہوگئے ان کو ویلور اور صوبہ مدراس میں تقدس کا بہت بڑا درجہ حاصل ہوگیا۔ اس کا نتیجہ ہے کہ آج تک ان کے خاندان کو بہت بڑا مذہبی تقدس حاصل ہے۔ لوگ ان کا بہت بڑا احترام کرتے چلے آتے ہیں -

امن نظر آرہا تھا ۔ چنانچہ بہت سے اہل علم نے کرناٹک کے مختلف شہروں میں آباد ہونے کی کوشش کی ۔ بعض لوگ ویلور آئے ۔ انھیں میں سے مولانا محمد حسین بیجاپوری بھی تھے جو اس زمانے کے مشہور عالم تھے اور ویلور کے اکثر اہل علم نے ان کے سامنے زانوے ادب تہ کیا تھا ۔

باقر آگاہ کا خاندان بھی بیجاپور سے ویلور آیا تھا ۔ اب ٹھیک طور پر یہ معلوم نہیں ہے کہ ان کا خاندان کس سنہ میں ویلور آیا ، مگر باقر آگاہ یہیں ۱۴ رجب سنہ ۱۱۵۸ ھجری کو پیدا ہوے ان کے والد ماجد کا نام محمد مرتضیٰ تھا ۔ وہ عوام میں محمد صاحب کے نام سے مشہور تھے ۔

تعلیم و تربیت

باقر آگاہ نے دستور کے مطابق سب سے پہلے قرآن مجید شروع کیا اور اس کو سات سال کی عمر میں ختم کرلیا ۔ اس کے بعد فارسی کی درسی کتابیں پڑھنی شروع کیں ۔ ان کے چچا شیخ حبیب اللہ خود ایک مدرس تھے جو حضرت قربی کے ارشد تلامذہ میں گنے جاتے تھے آگاہ نے گلستاں سے لیکر تحفۃ العراقین تک تمام فارسی کتابیں ان سے پڑھیں ۔ اس کے بعد حضرت سید شاہ ابوالحسن قربی (۱) قدس سرہ سے فارسی کی اعلی کتابیں سکندر نامہ اور قرآن السعدین وغیرہ پڑھیں ۔

(۱) سید شاہ ابوالحسن قربی کا خاندان بھی بیجاپور سے ویلور آکر آباد ہوا تھا ۔ ان کے والد سید شاہ عبداللطیف نقوی اپنے خاندان کو لیکر بیجاپور سے نکلے اس وقت قربی کی عمر چار سال کی تھی ۔ وہ دو سال شانور میں رہے اور پھر چھ سال آرکاٹ میں گزارے اس کے بعد تقریباً سنہ ۱۱۳۰ ھ میں ویلور آئے اور یہیں مقیم ہوگئے ۔

باقر آگاہ

از

محمد یوسف کوکن - ایم - اے

جونیر لکچرار اردو، مدراس یونیورسٹی

ویلور کرناٹک کے پرانے شہروں میں سے ایک شہر ہے - آجکل وہ ضلع شمالی آرکاٹ صوبہ مدراس کا صدر مقام ہے -

اٹھارویں صدی عیسوی کی ابتدا میں جب کہ نواب سعادت اللہ خاں آرکاٹ کے حکمران تھے، اس شہر کو بڑی ترقی ہوی، کیونکہ نواب موصوف اہل نایط سے تھے - اور انھوں نے اپنے زمانہ حکومت میں اپنے خاندان کے مختلف افراد کو بڑی بڑی نوکریاں دیں ان کے چھوٹے بھائی غلام علی کو ویلور کا علاقہ بطور جاگیر کے ملا - اور اس طرح اہل نایط مختلف جگہوں سے سمٹ کر کرناٹک کے مختلف شہروں میں آباد ہونے لگے -

یہ وہ زمانہ تھا جب کہ دکن کی اسلامی حکومتیں اورنگ زیب کی بدولت بالکل ختم ہوچکی تھیں - اب مرھٹوں نے پہلے سے زیادہ بیجاپور، کونکن اور دوسرے علاقوں پر چھاپے مارنے شروع کردئے تھے - جس کی وجہ سے کسی کو بھی امن اور اطمینان نصیب نہیں تھا - لوگ قحط سالی کی وجہ سے بھی بالکل پریشان حال تھے - خاندان کے خاندان اپنی اپنی بستیوں کو چھوڑ کر ھجرت کررھے تھے - اس وقت کرناٹک کا علاقہ ھی انھیں پر